

*Альманах издан при поддержке
народного депутата Украины
Сергея Рафаиловича Гриневецкого*

Асоціація європейської культури
«Золота акація»

***ПІВДЕННИЙ ЗАХІД.
ОДЕСИКА***

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ
НАУКОВИЙ АЛЬМАНАХ**

ВИПУСК 13

Одеса
«Друкарський дім»
2012

Ассоциация европейской культуры
«Золотая акация»

***ЮГО-ЗАПАД.
ОДЕССИКА***

**ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ
НАУЧНЫЙ АЛЬМАНАХ**

ВЫПУСК 13

Одесса
«Печатный дом»
2012

УДК 930.152.066

ББК 84(4Укр=Рус)6-50д

Ю 16

Главный редактор: Савченко В.А., кандидат исторических наук,
доцент, писатель.

Редакционная коллегия:

Бажан О.Г., кандидат исторических наук (Киев);

Гонтар А. В., доктор исторических наук, профессор;

Гончарук Т.Г., доктор исторических наук, доцент,

Демин О. Б., доктор исторических наук, профессор;

Добролюбский А. О., доктор исторических наук, профессор;

Михайлуца Н. И., доктор исторических наук, доцент;

Урсу Д. П., доктор исторических наук, профессор;

Цвилюк С. А., доктор исторических наук, профессор,

Хмарекский В. М., доктор исторических наук, профессор

Рецензент: Яневский Д. Б., доктор исторических наук (Киев).

Контактный телефон редакции и секции «Одессика» Одесского Дома
ученых: 050 – 3922731

Південний захід. Одесика.

Ю 16 Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 13.

– Одеса: Друкарський дім, 2012. – 278 с.

ISBN 978-966-389-291-8

На 1-й странице обложки – герб Одесской области.

На 2-й странице обложки – из семейного альбома: встреча с
писателем К. Паустовским в редакции газ. «Моряк» (Одесса,
1960). В центре – К. Паустовский, в первом ряду крайний
справа – журналист А. Савченко (публикуется впервые).

ISBN 978-966-389-291-8

© Савченко В. А., составитель, 2012

Вступне слово С. Гриневецького 7

ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ – 80

Филипенко А. Одесская область на рубеже
XX-XXI столетий. Часть первая 9

Бачинська О., Гончарук Т. Стаття,
що не втратила своєї актуальності 37

Бачинский А., Ващенко В., Кульчицкий С. (Київ)
Изменения административно-территориального
деления Одесщины (конец XVIII в. – 1975 г.). 40

Филипенко А. Життя не зупиняється 60

СТЕПИ ЛУКОМОРЬЯ

Ложешник А. Останній кошовий отаман
Задунайської Січі Йосип Гладкий: шлях до влади 62

ОДЕССКИЕ ДРЕВНОСТИ

Кязымова Г. «В Одессе пыльной и сухой...»
(к истории одесского водопровода) (продолжение) 73

Левченко В. Из истории исторической науки в Одессе:
научные семьи историков вт. пол. XIX – пер. пол.
XX вв. (периодизация, типология, представители) 80

КРАЙ В ЭПОХУ ДИКТАТУР

Гончарук Т. Жертви подій 15 – 17 січня 1918 р.
в Одесі на сторінках газет «Одесские новости»
та «Одесский листок». 90

Савченко В., Бутоннэ П. (Кале, Франція).
Французское военное присутствие в «одесском районе»
(декабрь 1918 – апрель 1919): к вопросу о причинах
неудач «южнорусской» экспедиции.
(Приложение. Глобачев К. Правда о русской
революции: Воспоминания бывшего начальника

Петроградського охрального відділення).	120
Музичко О. Шевченківське свято в Одесі 1920 року: переможний акорд української революції.....	185
Золотарьов В. (Харків), Бажан О. (Київ). Секретар Одеської підпільної контррозвідки: штрихи до портрету комісара державної безпеки 3-го рангу С. І. Западного.	209
Михайлуца М. «Ультра-православні опозиціонери» на Одещині (30-ті роки ХХ ст.)	229

СОДРУЖЕСТВО НАРОДОВ

Музичко О. Лист ялтинця К. Войтенка до одесита М. Комарова — матеріал до дослідження соціальної бази українського національного руху на півдні України	239
Гулянович І. Вірменське населення міст Південно-Західної України в першій половині ХІХ ст.	247

ЛИЦА ЗЕМЛЯКОВ

Биханова Т. Професор Микола Чайковський: «Зараз мій дім тут, у сонячній Одесі...».....	257

ОДЕССА НАШЕГО ПОКОЛЕНИЯ. Документи епохи

Кучеренко Л. Из воспоминаний: Так начинались «Черемушки».	268

КНИЖНАЯ ПОЛКА КРАЕВЕДА

Уреу Д. Апология отрицания или поиски истины (рецензия на монографию: Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920—1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту)	273

Шановні друзі!

Для людей із забобонами число 13 має особливе значення. Але тільки не для істориків. Напередодні нового, 2012, року з'явилося чимало прогнозів астрологів, віщунів та ворожок. Втім, хто, як не знавці минулого знають, що розвиток людства відбувався і відбувається всупереч різноматітним пророцтвам. Було чимало так званих “фатальних” років, на яких здавалося мала б зупинитися історія. Але минав час, і за кожним “фатальним” роком наступав інший, більш гармонійний та вдалий. Так було і так буде. І за 13-м номером історико-краєзнавчого альманаху “Одесика. Південний Захід” вийде 14-й. Як не спинити рух історії, так не спинити і бажання людей знати більше про власне минуле, осмислювати його, робити висновки, намагатися відшукати в ньому відповіді на виклики сьогодення. Тож давайте не думати про цифри!

А якщо без жартів, то нинішній рік — це рік чергового ювілею. 80 років тому була створена Одеська область. За цей період вона пережила чимало трансформацій, змін кордонів, доки не набула своїх нинішніх обрисів. В її історії є чимало цікавих сторінок, які досі залишаються поза увагою з боку дослідників. Це суперечливий період 30-х років і епоха повоевної відбудови 40-50-х, 60-ті та 70-ті роки, коли закладалися основи економічного потенціалу регіону, нетривалий період існування Одеського раднаргоспу, період перебудови, “буремні” 90-ті. Перед нами проходить галерея осіб — керівників області — Олексія Кириченка та Олексія Єпішева, Михайла Синиці та Павла Козиря, Миколи Кириченка та Анатолія Ночовкіна, багатьох інших. Їх біографії, вчинки та діяльність ще чекають на свого дослідника.

Я противник того, щоб малювати той чи інший період фарбою лише одного кольору та відтінку. Історична об'єктивність вимагає безпристрасного підходу. Ми маємо помічати як успіхи, так і помилки. Але мабуть найважливіше для історика не просто досліджувати факти, а розуміти епоху

з усіма її позитивними і негативними рисами.

Пріємно відзначити, що у нинішньому номері альманаху “Одесика. Південний Захід” надруковані матеріали присвячені історії області. Переконалися, що ця робота ще продовжиться і врешті решт ми обов’язково вийдемо на ґрунтовне дослідження, присвячене історії Одеської області.

Бажаю всім авторам та читачам альманаху нових успіхів, нових звершень, постійного прагнення до пошуку!

*Народний депутат України
Сергій Гриневецький*

*Артем Филипенко,
историк, журналист*

***ОДЕССКАЯ ОБЛАСТЬ
НА РУБЕЖЕ XX-XXI СТОЛЕТИЙ.
ЧАСТЬ ПЕРВАЯ***

В 2011 г. Украина отметила 20-летие независимости. События, участниками и свидетелями которых мы были совсем недавно, уже стали прошлым. И как всякое прошлое, требуют систематизации нашего знания о нем и осмысления. Хотя в основном, учитывая недавнюю отдаленность, новейший период истории, как правило, больше становится предметом изучения со стороны экспертов, политологов и социологов, чем собственно историков. Тем не менее, есть смысл предпринять изучение этого периода именно с позиций истории. Но не стоит забывать, что в тот период были определены некоторые тенденции, которые продолжают определять наше настоящее.

Темой настоящей статьи является относительно короткий по историческим меркам период – с 1998 по 2004 год, рубеж двух столетий – XX-го и XXI-го. Это был довольно насыщенный событиями этап одесской истории.

1998 год может считаться своего рода отправной точкой по целому ряду причин. Прежде всего, в этом году произошло реформирование местной власти. Произошла смена руководителей области и Одессы, чем был положен конец четырехлетнему противостоянию между областной и городской властями, которая оказывала негативное влияние на социально-экономическую ситуацию в регионе. Вплоть до 2005 г., когда произошли события, получившие известность как «оранжевая революция», политическая власть в Одесской области оставалась стабильной.

Можно говорить также и о стабилизации в экономичес-

кой сфере. Это заметно по такому показателю как индекс промышленной продукции в Одессе, где сосредоточена основная часть промышленных предприятий региона. Если взять за исходную точку (100%) 1990 г. – последний год существования Советского Союза, то в 1995 г. этот показатель составил 77,8%, в 1997 – 52,5%, 1998 – 63,2%, 1999 – 73,4%, 2000 – 62%. Таким образом пик спада приходится на 1997 г., а с 1998 г. начинается определенный подъем [1. 488] .

Эти два фактора придают означенному периоду определенную цельность. Тем не менее, в его рамках можно выделить два этапа. Рубежом между ними является 2002 г. – год парламентских выборов и начала реализации программы «Региональная инициатива. 2002-2006».

Современный период истории, как уже говорилось, гораздо больше освещен в публицистике, работах политологов и экономистов, нежели в исторической литературе. Тем не менее, за последнее десятилетие появился ряд книг, в которых освещены события того времени. Как правило, среди них преобладают материалы, посвященные отдельным политическим личностям, зачастую откровенно пропагандистского характера. Особое место занимают истории районов Одесской области, где особое внимание уделено современному этапу. Появились и первые воспоминания о той, недавней, эпохе [2].

Несмотря на известную тенденциозность, содержащуюся в этих изданиях, фактаж дает некоторое представление о происходивших в регионе процессах. Статья не претендует на всеобъемлемость и полноту в освещении данного периода и представляет собой своего рода творческий задел, который может стать основой для дальнейшего серьезного исследования.

Выборы Одесского городского головы 29 марта 1998 г. и смена власти в Одесской области.

Определяющей политической тенденцией до 1998 г. было уже упомянутое противостояние между областной и городской властями, достигшее своего апогея во время выборов мэра Одессы, на которых столкнулись главные протагонисты –

председатель Одесской областной государственной администрации Руслан Боделан и действующий Одесский городской голова Эдуард Гурвиц. Пропагандистская кампания достигла своего пика. В тот момент не выходило практически ни одной газеты, ни одного выпуска телевизионных новостей, в которых не размещались бы взаимные обвинения кандидатов и их сторонников.

В выборах 29 марта 1998 г. приняли участие 464 679 избирателей (61,26% от общего количества). Недействительными было признано 16 099 бюллетеней. Количество голосов, отданных за кандидатов, разделились следующим образом: Боделан Р. Б. — 157 135, Гурвиц Э. И. — 226 794, Кравченко В. М. — 16 476, Нисилевич С. С. — 14 500, Дрямов В. Д. — 6 755. 24 791 избиратель не поддержал ни одного из кандидатов. На основании результатов голосования городская территориальная избирательная комиссия зарегистрировала Эдуарда Гурвица как избранного на должность городского головы [3. 199] .

Руслан Боделан подал в Одесский областной суд жалобу о признании недействительными результатов выборов. Оттуда жалоба была направлена в Верховный Суд Украины, а затем — в Кировоградский областной суд, который отменил решение Одесской городской территориальной избирательной комиссии об утверждении результатов выборов городского головы и избрания на эту должность Эдуарда Гурвица и признал выборы городского головы 29 марта 1998 г. недействительными. Одновременно, Жовтневый районный суд Одессы отказал в иске к городской избирательной комиссии Одесскому обкому Компартии Украины о признании выборов недействительными.

Горизбирком не принял во внимание решение Кировоградского областного суда и 8 мая принял решение, что во всех делах следует «руководствоваться решением Жовтневого районного суда г. Одессы, которым установлено, что выборы Одесского городского головы состоялись в соответствии с требованиями Конституции Украины и Закона Украины «О выборах депутатов мест-

ных советов...» и нет оснований для признания этих выборов недействительными. В свою очередь Одесский городской совет решил провести 28 июня референдум в поддержку результатов голосования 29 марта 1998 г. Ситуация зашла в тупик.

28 мая Президент Украины Леонид Кучма издал Указ «О мерах по обеспечению конституционных прав граждан, а также руководства процессами жизнедеятельности города Одесса», в котором, в частности, говорилось: «В последнее время в городе Одесса сложилась чрезвычайно сложная политическая, экономическая и криминогенная ситуация. Она характеризуется постоянным противостоянием и конфронтацией политических сил, государственных структур и органов самоуправления, которые должны сотрудничать, значительным ухудшением материального положения людей, совершением целой серии тяжёлых преступлений на заказ, привлечением к уголовной ответственности ряда должностных лиц, в том числе заместителей председателя исполнительного комитета Одесского городского совета».

Временно, на период до избрания в установленном порядке городского головы, Президент Украины назначил вице-премьер-министра Украины Николая Белоблоцкого исполняющим обязанности Одесского городского головы. Следующим Указом Президента Руслан Боделан был освобожден с должности председателя Одесской областной государственной администрации. Новым руководителем Одесской области был назначен народный депутат Украины Сергей Гриневецкий.

Сергей Гриневецкий на тот момент являлся известным в Одессе политиком. В разное время он возглавлял Одесский обком ЛКСМУ, Раздельнянский райком КПУ. С 1994 г. — руководитель секретариата Одесского областного совета, затем — заместитель, первый заместитель Одесской областной государственной администрации.

Новый руководитель области приступил к формированию своей команды. На должность первого заместителя председателя облгосадминистрации, курирующим экономический сек-

тор, был назначен Николай Тындюк, до этого возглавлявший Главное управление экономики облгосадминистрации. В декабре 1998 г. начальником управления внутренней политики облгосадминистрации был назначен Владимир Левчук, который с июня 1999 г. стал заместителем председателя облгосадминистрации по политико-правовым вопросам. Заместителем председателя облгосадминистрации – руководителем секретариата был назначен Николай Богоявленский.

Социально-экономическая ситуация в области и экономическая политика

Социально-экономическая ситуация в 1998 г. оставалась сложной. Глубокий экономический кризис 1992 – 1998 гг. и спад производства во многих отраслях привели к изменениям как в региональной структуре производства в целом, так и в структуре промышленного и сельскохозяйственного производства в частности. Увеличилась доля химической и нефтехимической промышленности (с 5,5% в 1990 г. до 26,6% в 2000 г.), но уменьшилась доля машиностроения и металлообработки (с 27,8 до 14,9), легкой промышленности (с 9 до 1). Произошло незначительное уменьшение удельного веса пищевой промышленности (с 35,9 до 33,6), однако, как мы увидим дальше, в Одессе пищевая промышленность, напротив, стала играть одну из ведущих ролей.

В структуре валовой продукции сельского хозяйства за 1990-2000 гг. состоялись изменения пропорций растениеводства и животноводства в направлении увеличения удельного веса первого. Так, в 1990 г. это соотношение составляло 46,8 и 53,2%, а в 2000 г. 54,7 и 43,2 соответственно [4. 338 – 339]

Отрасль	1996	1999
Промышленность (удельный вес -%)	17,9	22,8
Сельское хозяйство (удельный вес -%)	9,6	12,8
Транспорт и связь	37,6	31,9

Экономический кризис в сочетании с переходом всех производств на рыночные рельсы породили такое явление как бартер — прямой безденежный обмен товарами и услугами, взаимозачеты, задолженность по заработной плате, в том числе и в бюджетной сфере. Например, в 1998 г. на бартерных условиях в области реализовывалось 67,7% промышленности строительных материалов, 52% — лесной, деревообрабатывающей и целлюлозно-бумажной промышленности. В Ивановском районе Одесской области на условиях бартера было реализовано 86,9%, в Красноокнянском — 66,6%, в Балтском — 58,4% [5]. В 1999 г. доля бартерных расчетов в промышленности г. Одессы составляла 20%, но уже в 2000 г. она уменьшилась вдвое — до 10% [1. 489].

Переходный характер экономики зачастую диктовал и меры переходного характера, сочетающего в себе принципы рыночного стимулирования и административного регулирования.

В своем первом интервью после вступления в должность председатель Одесской облгосадминистрации Сергей Гриневецкий отметил: «Сегодня первоочередная задача — восстановить стабильность и правопорядок в Одессе... В городе за последние несколько месяцев накопилась масса нерешенных проблем. Хронические неплатежи за газ могут привести к тому, что Одесса может в зимний период остаться без отопления. В катастрофическом состоянии тепло- и электросети. Необходимо продолжить строительство КНС в Лузановке и реконструкцию Оперного театра — решить те вопросы, которые уже переросли из разряда местных в проблемы общегосударственные. И конечно же необходимо подготовить и провести в соответствии с Законом повторные выборы городского головы, которому и будет передана власть в городе» [6].

Среди приоритетов деятельности облгосадминистрации ее председатель назвал также развитие агропромышленного комплекса, перерабатывающей промышленности и морехозяйственного комплекса.

Одним из первых шагов нового руководства Одесской об-

ласти стало принятие мер по насыщению внутреннего рынка товарами отечественного производителя. 10 июня выходит распоряжение «О формировании и насыщении потребительского рынка товарами народного потребления отечественного производства» за подписью председателя Одесской облгосадминистрации Сергея Гриневецкого и вице-премьер-министра Украины, исполняющего обязанности Одесского городского головы Николая Белоблоцкого. Распоряжение утверждало обязательный ассортиментный минимум продовольственных товаров отечественного производства для реализации в магазинах и на предприятиях общественного питания независимо от форм собственности. Было устновлено, что выдача разрешения на размещение объектов торговли (включая и ранее выданные) будут осуществляться с обязательным заключением соглашения об организации торговли товарами отечественных производителей. В качестве поощрительной меры было рекомендовано райгосадминистрациям и горисполкомам, устанавливать стоимость торгового патента в зависимости от объемов продажи товаров отечественного производства [7] .

Через несколько месяцев, 2 сентября 1998 г., в развитие данного направления вышло совместное распоряжение Одесской облгосадминистрации и исполкома Одесского городского совета «О создании сети магазинной фирменной торговли предприятий промышленности и сельхозпроизводителей области в г. Одессе». Ним было утверждено Положение о фирменной торговле. Среди мер, предусмотренных распоряжением, предполагалось заключение договора о длительной льготной аренды на условиях соблюдения данного Положения, сохранения профиля без передачи третьим лицам, «приведения помещения, интерьера, торгового зала на уровень европейских образцов» [8] .

28 октября было издано распоряжение председателя Одесской облгосадминистрации «Об упорядочении работы рынков области», в котором было выдвинуто требование к дирекции рынков области и органам правопорядка осуществления мер «по прекращению действий криминальных структур, которые

паразитируют на рынках и вокруг них», прекращения торговли запрещенными и контрабандными товарами, «продуктами питания с нарушением требований существующих нормативных документов, прекращения деятельности незаконных и стихийных рынков» [9] .

Результатом этих решений стало увеличение производства в пищевой промышленности, увеличение ее удельного веса в структуре промышленного производства. Это особенно заметно по динамике структуры промышленного производства Одессы.

Отрасли промышленности: удельный вес в общем объеме промышленного производства %			
	1990	1998	2000
Топливная	3,6	9,2	2,4
Черная металлургия	3,4	7,9	7,4
Машиностроение и металлообработка	33,4	21,9	21,9
Легкая	13,2	1,9	0,9
Пищевая	28,2	37,1	44,5

Тем не менее, в июне 1999 г. было издано распоряжение председателя Одесской облгосадминистрации «О ходе исполнения совместного распоряжения облгосадминистрации и исполкома Одесского городского совета» от 2 сентября 1998 г. №718/А-98/10-01 – р. «О создании сети магазинов фирменной торговли предприятий промышленности и сельхозпроизводителей области в г. Одессе», в котором на основании анализа отмечено: «Установлено, что фирменная торговля позволяет удерживать в фирменных магазинах низкий уровень цен при гарантированном качестве, на более высоком уровне организовать торговый процесс, поднять культуру обслуживания и систему информирования покупателей о качестве товаров. Такие предприятия, как АО «Одесский коньячный завод», ЗАО

«Одесский ликеро-водочный завод» и другие, открывая свои фирменные магазины, оригинально оформляют их фасад и интерьеры, оборудуют технологичным и торговым оборудованием». В то же время, как указывалось в распоряжении, не все предприятия фирменной торговли выполняют требования Положения о фирменной торговле. Работа первого молокозавода, ОАО «Південна паляниця», АО «Одесский масложиркомбинат», руководителей рынков была признана неудовлетворительной и им было предложено устранить недостатки [10].

Август 1998 г. ознаменовался экономическим кризисом в Российской Федерации. В условиях падения цен на нефть и роста государственного долга был объявлен дефолт. Украинская экономика также испытала на себе последствия российского кризиса. Доллар подорожал в два раза, с 2 до 4 грн., одновременно поднялись цены на ряд продуктов при сохранении уровня зарплат. Как отмечал Одесский губернатор Сергей Гриновецкий на заседании коллегии облгосадминистрации, посвященной итогам 1998 года, «резкое падение курса национальной валюты в августе-сентябре 1998 г. сопровождалось значительным ростом оптовых цен, в первую очередь в отраслях с большим удельным весом импортных сырьевых материалов. Значительным является негативное влияние применения долларовой эквивалента при формировании цен. Ситуацию ухудшило то, что в условиях свободного ценообразования долларовой эквивалент применялся при формировании цен на продукцию, в структуре себестоимости которой доля импорта незначительна. Это привело к необоснованному повышению цен, увеличению запасов неликвидной продукции и, соответственно, оборотных средств предприятий» [11].

Кризис удалось смягчить благодаря жестким мерам Национального банка, правительства и местных органов власти. В Одесской области с целью сдерживания цен были введены ограничения торговых надбавок и уровня рентабельности на ряд продовольственных и непродовольственных товаров.

Несмотря на кризис по итогам 1998 г. удалось достичь

прироста промышленного производства на 27,4%. Однако, как справедливо отмечало руководство области, достичь этого удалось за счет выпуска автомобилей на Ильичевском заводе автоагрегатов «АвтоЗАЗ-Дэу» и увеличения переработки нефти на ОАО «Нефтеперерабатывающий завод». Доля двух этих предприятий в общей структуре промышленного производства составляла 32% [11].

Особое внимание руководством области уделялось привлечению инвестиций. Распоряжением председателя облгосадминистрации в сентябре 1998 г. был создан Координационный совет по вопросам инвестиций, на который были возложены функции организации взаимодействия между местными органами исполнительной власти, организациями и учреждениями, а также координация усилий по созданию условий для инвестиционного развития области. Ее председателем был назначен первый заместитель председателя Одесской облгосадминистрации Николай Тындюк [12].

В условиях отсутствия притока крупных зарубежных инвестиций, руководство области обратило внимание на инвесторов внутренних. Как отмечал председатель облгосадминистрации Сергей Гриневецкий, особое внимание уделялось тем предпринимателям, которые, используя несовершенство действующего законодательства, сумели накопить значительные капиталы. В результате переговоров были предоставлены гарантии и созданы условия для привлечения внутренних инвестиций. Примером могли служить Одесский масложиркомбинат, который включился в выполнение программы «Подсолнух Одесчины» и обеспечил весь производственный цикл – от посева до переработки на новом оборудовании. Благодаря этому был увеличен трудовой коллектив, стали своевременно выплачивать заработную плату (что по тем временам было редкостью). В качестве второго удачного примера приводилась деятельность Одесского коньячного завода, который взял в аренду 380 га земли, где начал выращивать саженцы винограда по новой технологии [13].

К 2000 г. наметилось оживление в машиностроительной отрасли региона. Значительно оживилась работа судоремонтных предприятий: в 2000 г. в доках ОАО «Одесский судоремонтный завод №2» и судоремонтного завода «Украина» было отремонтировано 98 судов, среди которых 59 – иностранных. Среди станкостроительных заводов особое место занял завод «Микрон», продукция которого вышла на европейские рынки [1. 490]. В Одесском морском торговом порту были введены в строй зерновой терминал и комплекс по перегрузке минеральных удобрений [1. 492].

В конце 90-х годов после длительного перерыва было возобновлено строительство крупных производственных и инфраструктурных объектов на территории региона. Так, в 1999 г. на 7-м км. дороги Тарутино-Подгорное было начато строительство крупнейшей в Европе газокompрессорной станции «Тарутино», которая была введена в действие 5 мая 2001 г. Расположенная на действующем Южноукраинском транзитном газопроводе «Анапьев-Тирасполь-Измаил», которым российский природный газ подается в Турцию и страны Балканского региона, эта ГКС позволила на 25% увеличить транзит через украинскую территорию российского газа в южном направлении и сократить эксплуатационные расходы газа с 5% до 0,5% от объемов его транзита. Станция была построена по заказу украинско-российско-турецкого ЗАО «Газтранзит» (Киев) за счет кредита в 12 млн. долл., предоставленного в декабре 1999 г. Черноморским банком торговли и развития (г. Салоники, Греция).

19 августа 2001 г. в ходе рабочей поездки Президент Украины Леонид Кучма посетил морской нефтеперевалочный комплекс «Южный» и принял участие в сварке «золотого стыка» нефтепровода «Одесса-Броды», после чего состоялось торжественное открытие первой очереди нефтепровода. Нефтепровод включал в себя линейную часть протяженностью 673 км., электрохимзащиту, линии электроснабжения и связи, автоматическую систему управления.

Непростой оставалась ситуация в сельском хозяйстве. Эта

отрасль сильнее всего подверглась разрушительному влиянию системного экономического кризиса 90-х годов. Так, по состоянию на 2000 г. выпуск валовой продукции сельского хозяйства составлял только 57% от уровня 1990 г.

Не лучше обстояла ситуация и в социальной сфере села. В принятом 4 декабря 1998 г. решении Одесского областного совета «О ситуации, сложившейся в сельскохозяйственном производстве области и перспективе его развития», отмечалось, что газифицировано 87 населенных пунктов области, что составляет только 5%, обеспеченность дорог с твердым покрытием составляет 34,5%. 153 населенных пункта еще пользуются привозной водой, а более 600 — водой, не соответствующей питьевым качествам [14].

9 сентября 1998 г. было издано распоряжение председателя Одесской облгосадминистрации «Об активизации строительства дорог в сельской местности Одесской области» [15]. Была развернута активная газификация сел и районных центров, строительство новых газоотводов и газораспределительных станций, перевод котельных на отопление газом вместо угля и мазута. К 2002 г. были газифицированы все города областного значения, за исключением Белгород-Днестровского.

В 2000 г. было возобновлено кредитование сельскохозяйственного производства, которое почти прекратилось в связи с убыточностью отрасли. Путем внедрения механизма частичной компенсации ставки по кредитам коммерческих банков за счет средств государственного бюджета для развития отрасли в области было привлечено 33,3 млн. грн. кредитных ресурсов 9 коммерческих банков, а уровень возвращения кредитов составил 100%. В 2001 г. эта практика была продолжена (привлечено более 128 млн. грн. кредитных ресурсов при участии 21 коммерческого банка). [16. 115].

При непосредственном участии Президента Украины удалось закончить один из долгостроев Одессы. 23 октября 2000 г. была пущена в строй канализационно-насосная станция КНС-10А мощностью 1,5 тыс. кубометров сточных вод в сутки,

которая должна была решить экологические проблемы микрорайона Лузановка и поселка Котовского. Строительство КНС шло трудно, много раз находилось на грани срыва. Городские власти многократно обращались в Киев с просьбой помочь в решении вопроса. В торжественной церемонии открытия КНС приняли участие министр по чрезвычайным ситуациям Василий Дурдинец, председатель облсовета и облгосадминистрации Сергей Гриневецкий и городской голова Руслан Боделан.

Еще два важных события произошли в экономической жизни региона в этот период. 29 декабря 1998 г. был издан Указ Президента Украины «О мерах по созданию свободной экономической зоны «Рени», которым была поддержана соответствующая инициатива Одесской облгосадминистрации. В 2000 г. Указ был подтвержден Законом Украины «О специальной экономической зоне «Рени».

Следующим Указом Президента от 28 июня 1999 г. была создана свободная экономическая зона «Порто-франко» в Одесском морском торговом порту. Комментируя данный указ, председатель Одесской облгосадминистрации Сергей Гриневецкий отметил, что «свободная экономическая зона — реальная возможность привлечь инвестиции за счет налоговых льгот. Кроме чисто экономической выгоды, мы ожидаем и решение ряда социальных проблем, к примеру, создания новых рабочих мест». 20 июля состоялась презентация проекта СЭЗ при участии городского и областного руководства.

«Дунайский вопрос»

Негативное влияние на социально-экономическую ситуацию в регионе оказала война в бывшей Югославии, формальным поводом для начала которой стало неисполнение Сербией требования НАТО «вывести сербские войска из сербской автономной области Косово и Метохия». В течение марта — июня 1999 г. войска НАТО проводили военные действия на территории Сербии, основная часть которых состояла в применении авиации для бомбардировки стратегических объектов на территории Сербии.

Стоит отметить, что Украинское Дунайское пароходство уже понесло значительные убытки в 1992-1995 гг. в связи с введением Советом Безопасности ООН эмбарго против Югославии. По результатам анализа, проведенного Министерством экономики и по вопросам европейской интеграции Украины в 2003 г., только убытки УДП из-за действия эмбарго составили 440 млн. долл. (в том числе прямые потери — 22,1 млн. долл.). Значительная часть этих убытков — ок. 350 млн. долл. — была обусловлена потерей экспортно-импортных и транзитных грузо- и пассажиропотоков.

С 1 апреля 1999 г., после непродолжительного оживления судоходства, Дунай снова оказался разорванным на две части. Судоходство по реке было затруднено на протяжении 250 км — от Смедерова до Богоево и фактически полностью прервано в районе г. Нови Сад на участке длиной 5 км. 9 7 единиц флота УДП остались на верхнем отрезке Дуная. От основной части флота оказались отрезанными наиболее крупные грузоотправители и грузополучатели в Австрии, Венгрии, Германии, которые обеспечивали 80% грузооборота речного тоннажа пароходства.

Только за первые 6 месяцев прекращения транзитного судоходства через югославский участок Дуная Украина понесла убытки, превышающие 70 млн. долл. США, в том числе УДП — свыше 48 млн. долл. США [17].

С 8 по 10 декабря 1999 г. делегация Одесской области во главе с председателем Одесской облгосадминистрации Сергеем Гриневецким приняла участие в работе Второй международной Дунайской Конференции, которая прошла в столице Австрии — Вене. Инициатором и организатором конференции выступили Международный Венский Совет под патронажем Федерального канцлера Виктора Клина, вице-канцлера и министра иностранных дел Австрии Вольфганга Шюсселя и мэра Вены. В работе конференции приняли участие представители 29 государств Европы и Америки, представители Европейской Комиссии, Европейского инвестиционного банка,

Европейского банка реконструкции и развития [17].

Выступая на заседании Дунайской конференции, председатель Одесской облгосадминистрации Сергей Гриневецкий, изложил взгляд украинской стороны на существующую проблему, указав на критическое положение, в котором оказались УДП. «Сокращение доходов от перевозок означает уменьшение оборотных средств у судоходных компаний, что приведет к резкому сокращению их программ судоремонта и судостроения, прежде всего, на Килийском судостроительно-судоремонтном заводе и Измаильском СРЗ. Огромные убытки прогнозируют также наши морские порты» [17].

В целом, убыток от разрушения дунайских мостов после бомбардировок НАТО составил ок. 170 млн. долл., из них 136,1 млн. — от потери экспортных, импортных, транзитных грузопотоков; 13,2 млн. — от простоя речных, грузовых и пассажирских судов; 5,3 млн. — от аннулирования контрактов, сокращения пассажирских перевозок и уменьшения фрахтовых ставок на круизных Дунайских линиях и т. д. [18].

В июне 1999 г. было принято постановление Верховной Рады Украины «О неотложных мерах по стабилизации финансово-экономического состояния предприятий водного транспорта Украины в связи с военными действиями НАТО против Союзной Республики Югославия», которым Кабинету Министров было рекомендовано поднять перед ООН и международными судебными органами вопрос о возмещении Украине, предприятиям водного транспорта Украины, убытков, понесенных вследствие военных действий НАТО против Югославии.

На основании указанного документа материалы по убыткам систематизировались и направлялись в Минтранс, МИД, Кабинет Министров, в том числе и по специальным запросам, однако реальных результатов, т. е. финансовой компенсации в течение 1999 г. добиться не удалось. Эффект от постановления заключался в отсрочке платежей по кредитам в Украине и взимании отдельных налогов и носил временный характер.

Впоследствии председатель Одесской облгосадминистрации

неоднократно инициировал этот вопрос. Вместе с руководством Украинского Дунайского пароходства предлагались различные варианты как прямой компенсации убытков от простоев, спуска вниз грузевого флота на порты Австрии и Венгрии, так и предоставления кредитов ОАО «УДП» странами-донорами ООН на дву- и многосторонней основе, а также предоставление льготных кредитов МВФ, МБРР, ЕБРР, списание долга Украины (в 1999 г. — ок. 30 млн. долл.) Парижскому клубу кредиторов и за счет этого — списание части кредитных долгов ОАО «УДП» украинским банкам. В дальнейшем вопрос компенсации убытков периодически удавалось выносить на уровень Кабинета Министров, а также на Генеральную Ассамблею и Совет Безопасности ООН. Однако практических результатов это не дало.

В 1999 г. состоялось еще одно событие, которому суждено было оказывать влияние на социально-экономическое развитие региона. Еще в 1993 г. возникла идея строительства нефтетерминала и грузопассажирского порта на спорном участке придунайской территории в районе населенного пункта Джурджулешть (Республика Молдова) на стыке рек Прут и Дунай. В 1997 г. при помощи кредита Европейского банка реконструкции и развития строительство началось. Однако через определенный период возник спор между Молдовой и Украиной, поскольку территория, на которой строились эти объекты, находилась на границе двух государств, линия которой на тот момент не была согласована.

Украинско-молдавский спор завершился подписанием 18 августа 1998 г. Договора между Украиной и Республикой Молдова о государственной границе (ратифицирован Верховной Радой Украины 6 апреля 2000 г.), согласно которому Украина передала Республике Молдова участок дунайского побережья длиной 480 м. в районе населенного пункта Джурджулешть. Взамен Украина согласно Дополнительному протоколу должна была получить в собственность участок автомобильной дороги Одесса-Рени в районе населенного пункта Палан-

ка (протяженностью 7,7 км.) и земельный участок, по которому она проходит [19].

Как результат Республика Молдова получила выход к Дунаю и стала «морской державой». В 2006 г. здесь был построен нефтетерминал, а позже грузо-пассажирский порт. Тем самым украинские дунайские порты получили конкурента. В то же время, вопрос о передаче в собственность Украины участка автомобильной дороги затягивался молдавской стороной. И только 30 июня 2011 г. был подписан Акт об определении и закреплении на местности границ земельного участка, передаваемого Украине [20].

На рубеже столетий чрезвычайно актуальной для Придунавья стала проблема создания нового судового хода «Дунай — Черное море». Старый судовой ход оказался недееспособным из-за интенсивного заиливания. Поддержание проложенного в 1957 г. на базе малого дельтового гирла судоходного морского канала через гирло Прорва из-за столь же интенсивного заиливания становилось все более дорогим. Частичное углубление Прорва проводилось в 1998 г., но успеха не принесло. С начала 90-х годов украинские суда были вынуждены пользоваться Сулинским каналом (Румыния), что обходилось государству в 6 млн. долл. США вместе с прямыми и косвенными расходами пользователей разных форм собственности [21, 22].

Политическая жизнь и выборы

Среди событий в политической жизни области в указанный период особое внимание занимают избирательные кампании в Верховную Раду 1998 г. и президентские выборы 1999 г. Следует отметить, что парламентские выборы, которые состоялись 29 марта 1998 г. впервые проходили по смешанной системе, при которых половина народных депутатов избиралась по партийным спискам, а половина — по одномандатным округам. В борьбе за депутатские мандаты по многомандатному округу приняли участие 30 партий и избирательных блоков.

В выборах приняли участие 1 242 212 избирателей Одес-

ской области или 66. 8% от общего количества избирателей. По результатам выборов 4-хпроцентный барьер в регионе преодолели Коммунистическая партия Украины (28. 23%), Партия Зеленых Украины (10. 74%), Избирательный блок Социалистической партии Украины и Селянской партии Украины «За правду, за народ, за Україну!» (7. 39%), Аграрная партия Украины (с 2005 г. — Народная аграрная партия, затем Народная Партия Украины) (6. 20%), Народный Рух Украины (4. 08%).

Интересно сравнить эти результаты с общеукраинскими. Так, КПУ получила на выборах 24,65%, Народный Рух Украины — 9,4%, Избирательный блок Социалистической партии Украины и Селянской партии Украины «За правду, за народ, за Україну!» — 8,55%, Партия Зеленых Украины — 5,43%. Таким образом, избиратели Одесской области внесли свой вклад в победу четверки лидеров. Исключение составляет только Аграрная партия, которая по Украине набрала 3,68% и в парламент не прошла. Примечательно, что в первых пятерках и десятках партий и блоков, победивших на выборах, было крайне мало одесситов. Так, пятое место в списке Аграрной партии занимал председатель Одесской облгосадминистрации Руслан Боделан, что во многом и обеспечило успех партии на выборах в регионе. 20-е место в списке Избирательного блока Социалистической партии Украины и Селянской партии Украины занимал Алексей Костусев, Одесский городской голова с 2010 г.

Интересными представляются и результаты выборов по одномандатным округам. Так, по наибольшему территориально (в него входили 7 районов области — Ананьевский, Великомихайловский, Ивановский, Любашовский, Раздельнянский, Фрунзовский и Ширяевский) 143-му избирательному округу победил первый заместитель председателя Одесской облгосадминистрации Сергей Гриневецкий, будущий губернатор региона. В 142-м округе (г. Котовск, Балтский, Кодымский, Котовский, Красноокнянский районы и часть Любашовского) —

член Компартии Вячеслав Сокерчак, в 141-м округе (часть Суворовского района г. Одесса, г. Южный, Березовский, Коминтерновский, Николаевский районы) — директор рынка «Северный» Владимир Мазуренко, на тот момент — член Аграрной партии. Избиратели 140-го округа (Арцизский, Килийский, Тарутинский, части Измаильского и Татарбунарского районов) поддержали представителя блока социалистов и селян Василия Цушко. Победу в 139-м округе (г. Измаил, Болградский и часть Измаильского районов) одержал народный депутат Юрий Крук, в 138-м (Овидиопольский и Беляевский районы, города Ильичевск и Теплодар, часть Ильичевского района Одессы) — генеральный директор корпорации «Ирэн» Александр Жовтис, в 137-м (г. Белгород-Днестровский, Белгород-Днестровский и Саратовский районы, часть Татарбунарского района) — коммунистка Светлана Дружок. В четырех округах, расположенных в непосредственной близости к Одессе победителями стали, соответственно: 136-й округ — Эдуард Гурвиц, на тот момент Одесский городской голова, 135-й — ректор Одесской государственной юридической академии Сергей Кивалов, 134-й — народный депутат Украины Юрий Кармазин, 133-й — народный депутат Украины Виктор Шишкин [22].

Как результаты выборов по многомандатному округу, так и результаты выборов по одномандатным округам (два коммуниста, один представитель Селянской партии) давали основание говорить о том, что Одесская область входит в так называемый «красный пояс», где имеют поддержку представители левых сил.

29 марта 1998г. наряду с парламентскими выборами состоялись также выборы в Одесский областной Совет народных депутатов.

1-я сессия Одесского областного Совета нового созыва начала свою работу 24 апреля 1998 г. Было зарегистрировано 78 депутатов. Основной вопрос, который рассматривался — выборы председателя этого Совета. На эту должность были предло-

жено 3 кандидатуры: начальник финансового управления областной государственной администрации – Юрий Казаков, заместитель председателя областного Совета – Николай Богоявленский и начальник объединения «Одессагрогаз» – Анатолий Радчук. Тайное голосование дало такие результаты: за Юрия Казакова Ю. П. – 48 депутатов, за Николая Богоявленского – 16 депутатов, за Анатолия Радчука – 11.

Таким образом, 1-й тур победителя не определил. В соответствии с временным регламентом, было решено провести повторное голосование по двум кандидатурам, которые набрали наибольшее количество голосов. Николай Богоявленский снял свою кандидатуру и в бюллетене осталась одна фамилия – Ю. П. Казакова, за которого и проголосовали 72 депутата (из 78 зарегистрированных).

В промежутке между двумя общенациональными кампаниями в Одесской области, 23 августа 1998 г., состоялись повторные выборы Одесского городского головы, которые прошли без особого накала страстей. На выборах победил Руслан Боделан. Его победа позволила нормализовать отношения между городской и областной властью.

Весной 1999 г. был дан старт кампании по выборам Президента Украины. Фактически ее суть сводилась к решению одного вопроса – будет или не будет действующий Глава государства Леонид Кучма повторно избран на высший государственный пост страны.

Как отмечает украинский политолог Кость Бондаренко, «...на старте избирательной кампании разные социологические службы фиксировали различный рейтинг Леонида Кучмы. Так, Институт социальных исследований и Центр «Социальный мониторинг» в конце 1998 года зафиксировали рейтинг Кучмы на уровне 6% (его опережали Александр Мороз, Петр Симоненко и Наталья Витренко). В марте 1999 года Киевский международный институт социологии зафиксировал результат в 22,1%. А за оставшиеся полгода необходимо было «дотянуть» рейтинг Кучмы до 50 с лишним процентов!» [23. 280]

Учитывая тот факт, что в Одесской области, как показали результаты парламентских выборов, значительной симпатией пользуются левые силы, можно было предположить, что именно их представители получают здесь основную поддержку.

К началу июня 1999 г. Центральная избирательная комиссия зарегистрировала 15 кандидатов в Президенты. Кроме действующего Президента, в избирательной гонке приняли участие известные на тот момент политики — лидер украинских коммунистов Петр Симоненко, экс-спикер Верховной Рады, лидер Социалистической партии Украины Александр Мороз, Председатель Верховного Совета Александр Ткаченко, экс-премьер-министр Евгений Марчук, лидер Прогрессивной Социалистической партии Украины Наталья Витренко и другие. К финишу предвыборной кампании пришли 13 кандидатов, двое — Черкасский городской голова Владимир Олійник и спикер парламента Александр Ткаченко — сняли свои кандидатуры.

На протяжении 1999 г. Леонид Кучма дважды посетил Одессу. В первый раз, 10 апреля, когда он принял участие в праздновании 55-летия освобождения города от немецко-фашистских захватчиков. Второй визит, более насыщенный, состоялся в 2-3 сентября и был приурочен к 205-й годовщине основания Одессы. Президент принял участие в работе международной научной конференции городов-побратимов Одессы, которая проходила под девизом «В третье тысячелетие — без войн и насилия», посетил коллективные сельхозпредприятия «Авангард» и «Перемога», открыл памятник атаману Черноморского казачьего войска Антону Головатому. На следующий день Леонид Кучма посетил выставочно-торговый центр «На Среднефонтанской» и открыл Дворец правосудия.

31 октября состоялся первый тур выборов, по итогам которого определились два основных претендента на главный пост в стране — Леонид Кучма и Петр Симоненко. В Одесской области действующий Президент набрал **36,93% голосов (по Украине — 36. 49%)**, вождь украинских коммунистов — **24,79% (по Украине — 22. 24%)**. Было очевидным, что

во втором туре предстоит ожесточенная борьба.

Одесский губернатор Сергей Гриновецкий, отвечая на вопросы газеты «Одесские известия», отметил: «Я думаю, что «красный пояс — это, скорее, миф. Посмотрите внимательнее. Леонид Кучма у нас в области в целом победил в сельских районах, в том числе в тех, где ранее голосовали за коммунистов, например, в Белгород-Днестровском, Ширяевском, Ивановском. Да и в районах, где победу одержал лидер коммунистов, процент голосов, отданных за Главу государства, достаточно высок» [24].

Результаты второго тура выборов подтвердили прогнозы председателя Одесской облгосадминистрации. Леонид Кучма получил в регионе 52,83% (56. 25% по стране), Петр Симоненко — 40,63% (37. 80% по стране).

24 марта 1999 г. председатель Одесской облгосадминистрации Сергей Гриновецкий сложил с себя полномочия народного депутата Украины. В освободившемся 143-м избирательном округе состоялись довыборы, на которых победил заместитель председателя Одесской облгосадминистрации (курировал аграрный сектор) председатель областной организации Аграрной партии Украины Василий Калинин. На освободившуюся должность заместителя председателя облгосадминистрации по аграрным вопросам был назначен Анатолий Мирошников, который до этого занимал пост председателя Раздельнянской райгосадминистрации.

В сентябре 2000 г. произошла смена руководства Одесского областного совета. Председатель Одесской областной госадминистрации Сергей Гриновецкий был избран депутатом облсовета от Тарутинского района. К тому моменту авторитет губернатора значительно вырос. Укрепила его положение и победа Леонида Кучмы на президентских выборах в Одесской области. Несмотря на то, что по закону функции областного совета и областной госадминистрации были разграничены, между их руководителями существовало негласное соперничество. Юрий Казаков претендовал на то, чтобы его называли «лидером региона». Вполне понятно, что в этой ситуации спор должен был

разрешиться в пользу сильнейшего. На сессии Одесского областного совета депутаты проголосовали за отставку Юрия Казакова и избрали председателем областного совета Сергея Гриневецкого [25]. Несмотря на то, что подобный шаг был сомнительным с точки зрения закона, концентрация полномочий руководителя органа местного самоуправления, представляющего совместные интересы территориальных громад и руководителя местной исполнительной власти, в одних руках себя оправдала. Это проявилось уже вскоре, во время стихийного бедствия, обрушившегося на Одессу в ноябре-декабре 2000 г.

Стихийное бедствие в центральных и северных районах Одесской области в ноябре-декабре 2000 г.

Серьезным испытанием для области стало стихийное бедствие в конце 2000 г. Сильная гололедица, налипание мокрого снега, осадки, усиление ветра — весь этот комплекс явлений охватил 11 областей Украины, включая Одесскую. Результатом стали аварии на линиях электрообеспечения и связи, существенное ухудшение движение автомобильного и железнодорожного транспорта, имели место остановки котельных. Крайне негативным последствием этой стихии стало обледенение озимых и садовых культур на значительных территориях пострадавших районов. Серьезный ущерб был нанесен лесным насаждениям и Савранским лесам.

В результате обледенения в первый день (26 ноября) без электроснабжения оказались 372 населенных пункта, вследствие обесточивания контактной сети остановлено движение поездов на участке Раздельная-Вапнярка Одесской железной дороги. Ситуация нарастала, как снежный ком. 27 ноября ситуация ухудшилась, без электричества оказалось уже 789 населенных пунктов. Не работало 211 сельских телефонных станций (46 % от общей численности). Был создан оперативный штаб областной госадминистрации. За 28 ноября без электричества оказалось уже 859 населенных пунктов, несмотря на то, что с начала работ было возобновлено электроснабжение в 66. Только 29 ноября в 15.30 было возобновлено дви-

жение поездов на участке Одесса-Вапнярка.

В целом было повреждено 4820,9 км. линий проводного вещания, 4757,6 км кабельных линий связи, 1658,4 км воздушных линий связи, 13 769 опор электросвязи, десятки тысяч опор линий электропередач, отключено 5,6 тыс. трансформаторных подстанций, 267 сельских АТС. В 606 населенных пунктах не работали радиоточки. На ликвидации последствий стихийного бедствия работали группы Министерства по чрезвычайным ситуациям, Одессоблэнерго, предприятия «Укртелеком». Последнее на возобновление связи в потерпевших районах направило 43 бригады в составе 231 человека, 30 единиц спецтехники и 25 единиц техники для перевозки людей [26].

В районы стихийного бедствия выехал председатель Одесской облгосадминистрации Сергей Гриневецкий. 4 декабря в регион прибыл Министр по чрезвычайным ситуациям Василий Дурдинец.

На 5 декабря оставались без электричества 601 населенный пункт, при том, что с начала стихийного бедствия было возобновлено снабжение 351. Обесточенными оставались 12 канализационно-насосных станций, 6 водозаборов, 10 хлебозаводов, 10 больниц, 218 котельных. Жители северных и центральных районов области очутились в ледяном плену. Не было не только электроэнергии, но и воды, и тепла, не работала связь. Было организовано снабжение населения продовольствием, жителям предоставлялась медицинская помощь, благодаря чему санитарно-эпидемиологическая ситуация оставалась нормальной.

11 декабря 2000 г. был издан Указ Президента Украины «Об объявлении отдельных районов и городов Винницкой, Кировоградской, Одесской, Хмельницкой и Черкасской областей зоной чрезвычайной экологической ситуации» (Указ подтвержден Законом № 2146-III от 14 декабря 2000 г.). Согласно ему, зоной чрезвычайной экологической ситуации были объявлены Ананьевский, Балтский, Березовский, Великомихайловский, Ивановский, Кодымский, Коминтерновский, Котовский, Красноокнян-

ский, Любашовский, Николаевский, Раздельнянский, Савранский, Фрунзовский, Ширяевский районы и г. Котовск.

Указом даны поручения Кабинету Министров Украины о выделении дополнительных финансовых и материальных ресурсов, достаточных для проведения первоочередных мероприятий, связанных с нормализацией условий проживания населения и хозяйственной деятельности. Указом устанавливались компенсации нанесенного ущерба, устанавливался жесткий контроль за целевым использованием выделяемых финансовых и материальных ресурсов, отсрочены платежи предприятий, учреждений, организаций и граждан в государственный бюджет, в связи со сложившимися особыми обстоятельствами, приняты неотложные меры по обеспечению оперативной поставки электростанций с автономным режимом работы и других механизмов и т. д.

Благодаря принятым мерам обесточенные больницы, хлебзаводы, канализационно-насосные станции были подключены к автономным электростанциям. Тем не менее, последствия стихийного бедствия продолжали ликвидироваться еще на протяжении января – мая 2001 г. Например, к началу февраля 2001 г. оставались без электричества 352 населенных пункта, 49 котельных, из которых 25 были временно подключены к автономным электростанциям, и 104 школы.

Последствия стихийного бедствия были полностью ликвидированы к лету 2001 г. Исключение составили только сети проводного вещания в Любашовском, Кодымском и Ширяевском районах, где был предпринят эксперимент по внедрению эфирного вещания.

Одесская область в системе международных связей

Одесская область стала своего рода первопроходцем в межрегиональном сотрудничестве. Еще в 1992 г. регион стал членом Ассамблеи Европейских регионов, а позже – в Рабочем Содружестве Придунайских стран (Одесская область председательствовала в РСПК в 1996-1997 гг.).

В 1996-1997 гг. регион установил прямые связи на межрегиональном уровне с програничными румынскими уездами Галац и Тулча. Выполняя договоренности, достигнутые во время встречи Президентов Украины, Румынии и Молдовы в июле 1997 г. в г. Измаил и опираясь на положения «Европейской Рамочной Конвенции о трансграничном сотрудничестве между территориальными общинами или властями» 14 августа 1998 г., в румынском г. Галац председатель Одесской облгосадминистрации Сергей Гриневецкий подписал со своими молдавскими и румынскими коллегами Соглашение о создании Еврорегиона «Нижний Дунай». В него, кроме Одесской области, вошли румынские уезды Брэила, Галац и Тулча и районы Республики Молдова — Вулканешть, Кахул и Кантемир. Был подписан Устав Еврорегиона «Нижний Дунай».

Согласно уставу Еврорегион «Нижний Дунай» определялся как форма приграничного сотрудничества между территориальными громадами или местными властями Украины, Молдовы и Румынии, расположенными в приграничной зоне, в которой стороны берут участие в общих мероприятиях в соответствии с национальными законодательствами и нормами международного права.

Высшим органом управления был определен Совет Еврорегиона, в который каждая из сторон делегировала по три представителя. Этот Совет возглавили председатель и два вице-председателя. Первый Председатель Еврорегиона «Нижний Дунай» — Р. Ангелуца, вице-председатели — председатель Одесской облгосадминистрации Сергей Гриневецкий и председатель исполкома района Кахул В. Владарчук. В состав Совета Еврорегиона вошли еще два представителя Одесской области: заместитель председателя Одесского областного совета Георгий Арабаджи и председатель Ренийской районной государственной администрации Иван Буценко [27. 102].

Практическую работу и координацию работы девяти созданных комиссий было возложено на Координационный центр. Первые пять комиссий возглавили представители Одесской

області. В 2000 – 2002 г. председательство в Еврорегионе перешло к Одесской области.

В марте 1999 г. было подписано еще одно межрегиональное соглашение с румынским уездом Яссы, а в июне 2000 г. – между Одесской облгосадминистрацией и Правительством Москвы. Тем самым был заложен фундамент для развития связей между Одесской областью и регионами других государств.

Литература:

1. Історія Одеси / Под ред. В. П. Станко – Одеса, 200.
2. Аргатюк С. С. Сапожников І. В. Минувшина багряних степів: нариси з історії Овідіопольського району. – Одеса, 2007; Боделан Р. Б. Ісповедь. – Кишинев, 2009; Гончарук Г. І. Атакованный за призвание (О деятельности одесского городского головы Руслана Боделана с августа 2001 по июнь 2003 г.) – Одесса, 2003; Гончарук Г. І. Президент і Одеса (1994-2001). – Одеса, 2001; Історія Одеси / Под ред. В. П. Станко – Одеса, 2002; Шелест Д. С. Одесса. Время испытаний и надежд, XX столетие: Историко-краеведческий очерк. Одесса, 2000.
3. Гончарук Г. І. Одеське протистояння. – Одеса, 1999.
4. Чернюк Л. Г., Клиновий Д. В. Економіка та розвиток регіонів (областей) України: Навчальний посібник. – К., 2002.
5. Одесские известия – 1999 – 30 января
6. Одесские известия – 1998 – 30 мая
7. Одесские известия – 1998 – 19 июня
8. Одесские известия – 1998 – 1 октября
9. Одесские известия – 1998 – 20 ноября
10. Одесские известия – 1999 – 1 июля
11. Одесские известия – 1999 – 2 февраля
12. Одесские известия – 1998 – 2 октября
13. Одесские известия – 1999 – 16 сентября
14. Одесские известия – 1999 – 5 января
15. Одесские известия – 1998 – 9 сентября
16. Одещина: 10 років незалежності України. — Одеса. 2001.
17. Одесские известия – 1999 – 22 декабря
18. Зеркало недели – 2010 – 23 января
19. Додатковий протокол до Договору між Україною і Республікою Молдова про державний кордон щодо передачі у власність Україні

ділянки автомобільної дороги Одеса – Рені в районі населеного пункту Паланка Республіки Молдова, а також земельної ділянки, по якій вона проходить, і режиму їх експлуатації [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://uz.gov.ua/ci/c/moldova/agr_gov_stborder.html.

20. Україна і Молдова врегулювали питання користування і експлуатації дороги “Одеса-Рені”. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://newsru.ua/ukraine/30jun2011/od_reni.html (30. 06. 2011 г.).

21. Топчієв О. Г., Платонова Л. П., Шашеро А. М., Тодоров В. І. Українське Придунав’я: Проблеми і перспективи розвитку у контексті міжнародного співробітництва// Вісник Одеського національного університету. – 2003. – Т. 8. – Вип. 11. – С. 18 – 28.

22. Сайт Центральної виборчої комісії [Електронний ресурс]/ Режим доступу: cvk.gov.ua

23. Бондаренко К. Леонид Кучма. Портрет на фоне епохи. – К., 2007.

24. Одесские известия – 1999 – 12 ноября.

25. Одесские известия – 2000 – 23 сентября.

26. Довідки служби прогнозування надзвичайних ситуацій та стихійного лиха МНС України [Електронний ресурс] / Режим доступу: www.mns.gov.ua

27. Студенніков І., Ткаченко В. Єврорегіон “Нижній Дунай” як чинник стабільності, добросусідства і розвитку / І. Студенніков, В. Ткаченко // На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів: \Проект Київського центру Ін-ту Схід-Захід/ Є. Кіш, О. Вишняков та інші; за ред. С. Максименка, І. Студеннікова. – К., 2000. – С. 101-109.

(Продолжение следует).

*Олена Бачинська,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Одеського національного
університету ім. І. І. Мечникова*

*Тарас Гончарук,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Одеського національного
університету ім. І. І. Мечникова, доцент*

СТАТТЯ, ЩО НЕ ВТРАТИЛА СВОЄЇ АКТУАЛЬНОСТІ

Вивчаючи буремні й трагічні події ХХ ст., які відчутно вплинули на історію нашого регіону (визвольні змагання 1917 – 1921 рр., колективізацію та розкуркулення, голодомори 1920-1921, 1932-1933 й 1946-1947 рр., політичні репресії сталінської доби, бої Другої світової війни, окупаційний режим та ін.), сучасні краєзнавці мають враховувати зміни адміністративно-територіального устрою, що відбулися за цей час на Одещині. Професійні історики вже чимало зробили для того, щоб полегшити краєзнавцям творчий пошук. Сучасним читачам пропонується стаття, що була написана трьома одеськими істориками ще у 1976 р. й вдруге опублікована з невеликими змінами у 1992 р. [1]. Її автори: Бачинський А. Д., професор кафедри історії України Одеського державного (національного) університету ім. І. І. Мечникова, Ващенко В. П., професор кафедри історії України Одеського державного (національного) університету ім. І. І. Мечникова та Кульчицький С. В., професор, заступник директора Інституту історії України НАН України.

Слід зауважити, що час написання статті звичайно наклав певний відбиток і на її зміст. У середині 1970-х рр. в СРСР не всі аспекти історії України можна було вільно дос-

ліджувати. Зокрема – період існування української державності 1917 – 1921 рр. Отже до тексту статті можна зробити кілька доповнень. Так, згідно з концепцією викладеною М. Грушевським у 1917 р., дореволюційний поділ Наддніпрянщини на губернії замінювався поділом на “землі”, що мали бути “більші від повітів, а менші від губерній” (“Ці землі, – писав М. Грушевський, – мали б служити округами при виборах до Українських Всенародних Зборів, до них мала б бути пристосована адміністративна й судова сіть, а, головне, – в їх рамках розвивалось би те широке громадське самоврядування, котре має на оці проект нашої конституції, будуючи нову Україну на основах децентралізації”). Тому, згідно із законом УНР про адміністративно-територіальний поділ від 6 березня 1918 р., Україна була розподілена на 32 “землі”. Території сучасної Одещини мали входити до “земель”: 1. “Подністров’я” (з центром у Могилів-Подільському), що складалось з територій Ольгопільського, Тираспольського, частин Ямпільського, Балтського та Ананьївського повітів; 2. “Помор’я” (з центром у Миколаєві) – з Одеського (крім західної частини), частини Ананьївського, Єлисаветградського та Херсонського повітів; 3. “Одеса з околицею” – Одеса з територією до Дністровського лиману [2]. Проте закон від 6 березня 1918 р. не був реалізований, оскільки після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського фактично було відновлено дореволюційний поділ.

Сучасні історики значно доповнили інформацію про адміністративно-територіальний поділ земель Одещини часів румунської окупації 1941 – 1944 рр. Так, говорячи про поділ “Трансністрії”, В. П. Щетніков зазначає: “Кордони всіх 64-х районів, що їх було включено до складу Трансністрії, майже повністю сходилися із довоєнними. Адміністративна група з кількох районів складала повіт, їх було створено тринадцять: Ананьївський, Балтський, Березівський, Голтський, Дубоссарський, Жугастрський, Могилівський, Овідіопольський, Одеський, Очаківський, Рибинський, Тираспольський, Тульчинський.

Повіт очолював префект — довірена особа губернатора, що мав у своєму розпорядженні поліцію, жандармерію та соціально-економічні служби. Префект володів вищою владою в повіті і в своїй діяльності опирався на двох помічників — суб-префектів, один з яких мав бути місцевим” [3].

Однак, не зважаючи на ці доповнення, стаття, що наведена нижче, не втрачає своєї актуальності та цінності для дослідників минулого Одещини.

Література:

1. Бачинский А. Д., Ващенко В. П., Кульчицкий С. В. Изменение административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII — 1975 г.) // Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. — К., 1976. — С. 68-91; Бачинский А. Д., Ващенко В. П., Кульчицкий С. В. Изменение административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII — 1975 г.) // Сборник материалов по историческому краеведению Одесщины. — Одесса, 1992. — Вып. 1 — С. 80 — 98.
2. Бойко О. Д. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917-1918 рр.) //Український історичний журнал. — 2008. — №1. — С. 42 — 43.
3. Щетніков В. П. Роки Великої вітчизняної війни: 1941 — 1945 рр. // Історія Одеси. — Одеса, 2002. — С. 402.

Бачинский А. Д.,
Ващенко В. П.,
Кульчицкий С. В.

***ИЗМЕНЕНИЯ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИ-
АЛЬНОГО ДЕЛЕНИЯ ОДЕСЩИНЫ
(КОНЕЦ XVIII В. – 1975 Г.)***

История административно-территориального деления дает возможность выяснить многие аспекты социально-экономической и политической направленности внутренней политики государства, правильно решить вопросы источниковедения, археографии, исторического краеведения. Авторы статьи делают попытку проследить основные направления в изменении административно-территориального деления Одесщины на протяжении двухсот лет и дать необходимый справочный материал для изучения истории края.

Территория современной Одесской области вошла в состав России в конце XVIII – начале XIX вв.

После русско-турецкой войны 1787-1791 гг. по Ясскому договору 29 декабря 1791 г. к России была присоединена “Очаковская область” – территория между Южным Бугом и Днестром¹. Указом от 26 января 1792 г. она включалась в состав Екатеринославского наместничества². Новую область предполагалось разбить на четыре уезда с центрами в Голте (часть современного Первомайска), Тирасполе, Очакове и Хаджибее³.

В апреле 1793 г., после присоединения к России Правобережной Украины, в состав Екатеринославского наместничества вошли также части территории бывшего Брацлавского воеводства с Юзефградом на левом берегу р. Кодыма (против слободы Балта), переименованного в Еленск⁴. В январе 1795 г. из Екатеринославского наместничества выделилось Вознесенское с Очаковской областью, частью территории Брацлавской губернии и тремя уездами. В Очаковской области обра-

зовались Богопольский (Голтянский), Еленский (Балтский), Тираспольский (с Хаджибеем*, Овидиополем, Дубоссарами и Григорополем) и Вознесенский (с Очаковом) уезды⁵.

Новые изменения в административно-территориальном делении Южной Украины определены указом от 12 декабря 1796 г. Создавалась Новороссийская губерния, объединившая Екатеринославское и Вознесенское наместничества и Таврическую область⁶. Из Вознесенского наместничества отходили в Подольскую губернию Ольгопольский и часть Еленского, Богопольского и Тираспольского уездов; Балта присоединялась к Еленску, создавался Балтский уезд⁷.

В Новороссийской губернии междуречье Южного Буга и Днестра разделилось на Тираспольский уезд, включавший юго-западную часть, Херсонский (с Очаковом до Тилигульского лимана) — юго-восточную часть и Ольвиопольский (современный Первомайск) — до Большого Куяльника, занимавший северо-восток⁸.

Вхождение Южной Украины в состав всероссийского рынка привело к интенсивному ее заселению, экономическому освоению. Особенно быстрыми темпами развивалась Одесса. Это обусловило новое административное деление. Указом от 8 октября 1802 г. из Новороссийской губернии создавались три: Екатеринославская, Николаевская (с 1803 г. Херсонская)⁹ и Таврическая. В Херсонской губернии образовывались Херсонский, Тираспольский, Ольвиопольский и Елисаветградский уезды¹⁰. Одесса выделялась в особую административную единицу — градоначальство, независимую в управлении от губернских властей¹¹. В 1805 г. в нее перевели управление Новороссийского, а в 1828 г. и Бессарабского генерал-губернатора. Одесса становится важнейшим экономическим, политическим и культурным центром Южной России, объединявшим Херсонскую, Екатеринославскую, Таврическую губернии и Бессарабскую область.

В Херсонской губернии, в ее забугской части, в 1825 г. из территорий, примыкавших к Одесскому градоначальству,

создается Одесский уезд¹². В 1829 г. ликвидируется Ольвиопольский уезд в связи с передачей его в состав Бугских военных поселений¹³, а в 1834 г. образуется Ананьевский уезд¹⁴. Такое деление Херсонской губернии в забугской ее части без существенных изменений просуществовало до 1919 г.

В 1812 г. по Бухарестскому договору к России отошла Бессарабия, в ее южной части в 1818 г. образовались Измаильский и Аккерманский уезды¹⁵. В сентябре 1830 г. в связи с возросшей военно-стратегической и экономической значимостью придунайской зоны было создано Измаильское градоначальство, включившее Измаил, Вилково, Килию, Рени и села на дунайской границе¹⁶.

По Парижскому договору 1856 г. — с 1 марта 1857 г. от России к Турции отошла южная часть Бессарабии с Измаильским градоначальством и часть Аккерманского, Кагульского и Кишиневского уездов¹⁷. На возвращенных России в 1878 г. по решению Берлинского конгресса придунайских землях создается Измаильский уезд¹⁸. В дальнейшем уездное деление южной Бессарабии не претерпевало значительных изменений.

В 1917 — 1918 гг. широкое распространение получило понятие “Одесская область”, охватившее территории Херсонской, Бессарабской, северных уездов Таврической, часть Подольской и Волынской губерний. В Одессе функционировали областные (иногда называвшиеся краевыми) учреждения, распространявшие свою деятельность на весь юг Украины и Молдавию. В приказах Румчерода, например, Одесская область определялась как совокупность Херсонской, Бессарабской, Екатеринославской и Таврической губерний¹⁹.

В мае 1919 г. после восстановления на юге Украины Советской власти Херсонская губерния делится по Южному Бугу на две: с центрами в Одессе и Херсоне²⁰. Одновременно на территории губернии возникли два новых уезда: 29 июня 1919 г. Вознесенский²¹ и в июле — Первомайский (город был образован в результате объединения 6 июля Ольвиополя, Богополя и Голты)²². Однако полностью осуществить районирование по-

вых губерний в условиях гражданской войны не удалось.

В феврале 1920 г. к Одесской губернии присоединяются почти весь Балтский уезд Подольской губернии, а в июле — Первомайский, 8 августа Президиум ВУЦИК утвердил в Одесской губернии шесть уездов: Одесский, Ананьевский, Тираспольский, Балтский, Первомайский и Вознесенский²³. В уезды входили волости:

— в ОДЕССКИЙ — Арнаутская, Александровская, Антоно-Кодинцевская, Александерфельдская (Суворовская), Анатольевская, Анчекракская, Беляевская, Баденская (Благодатновская), Бельчанская, Больше-Буялыкская, Больше-Фонтанская, Васильевская, Варваровская, Граденицкая, Гильдендорфская, Дальницкая, Зельцкая (Успенская), Зульцкая (Малашевская), Ильинская, Ильино-Тарутинская, Калаглейская, Кандельская (Благословенская), Куртовская, Кубанская, Курисово-Покровская, Коренихская, Ковалевская, Мириная (Грослибентальская), Мангеймская (Барабойская), Мало-Буялыкская, Ново-Дофиновская, Нейфредентальская (Мариновская), Ново-Покровская, Нейзацкая (Любинская), Нечаянская, Ландауская (Свято-Троицкая), Люстдорфская, Петровская, Роксолановская, Раснопольская, Робахская, Севериновская, Страсбургская (Кучурганская), Тузловская, Троицкая, Фестеровская, Фрейдентальская (Николаевская), Хаджибейская, Эльзасская, Ясковская и города, непосредственно подчиняющиеся уезду, — Овидиополь, Маяки, Березовка, Очаков;

— в АНАНЬЕВСКИЙ — Александровская, Бирзуловская, Валегоцуловская, Гандрабурская, Гвоздавская, Заводовская, Исаевская, Кондратовская, Кохановская, Кривоозерская-І, Любашевская, Петровская, Свято-Троицкая, Степановская, Ставровская;

— в ТИРАСПОЛЬСКИЙ — Глинская, Гофнугстальская, Демидовская, Дубовская, Евгеньевская, Захарьевская, Касельская, Коротнянская, Катаржинская, Лутовская, Малаештская-І, Малаештская-ІІ, Малигоновская, Ново-Петровская, Парканская, Петроверовская, Плосковская, Понятовская,

Розальевская, Россияновская, Слободзейская, Ташлыкская;

– в БАЛТСКИЙ – Бакшанская, Бандуровская, Бобринская, Будейская, Велико-Трояновская, Вербовская, Воронковская, Голованевская, Даниловская, Журанская, Кривоозерская-II, Любомирская, Молокишская, Мошнянская, Нестоитская, Переймская, Пасатская, Песчанская, Писаревская, Савранская, Саражинская, Троянская, Чернянская, Цыбульская;

– в ПЕРВОМАЙСКИЙ – Благодатновская, Богопольская, Велико-Мечитнянская, Вradiевская, Вильшанская, Голловлевская, Добровеличковская, Каменноостская, Любомирская, Песчано-Бродская, Романково-Балковская, Тридубская, Юзефпольская;

– в ВОЗНЕСЕНСКИЙ – Арбузинская, Александро-Рощаковская, Богодаровская, Братская, Воссиятская, Веселиновская, Вознесенская, Еланецкая, Кантакузинская, Константиновская, Мостовская, Николаевская-II, Ольгопольская, Покровская, Роштадская, Трикратская, Щербановская²⁴.

Однако административно-территориальное деление не удовлетворяло новым условиям. Огромное количество волостей затрудняло уездным учреждениям оперативно руководить делом переустройства села. Особенно дробным было волостное деление Одесского уезда. В августе 1920 г. губревком утвердил его новое административно-территориальное деление. Несколько волостей объединялись. Это была временная мера, поскольку землеустройство с неизбежной ломкой волостных границ еще не завершилось.

В Одесском уезде вместо 45 было создано 26 укрупненных волостей: ЗЕЛЬЦСКАЯ (состояла из бывших Кучурганской, Баденской, Зельцкой и Кандельской волостей); БЕЛЯЕВСКАЯ (из Ясковской и Беляевской); ТРОИЦКАЯ (из Граденицкой и Троицкой); ФРЕЙДЕНТАЛЬСКАЯ (из Дальницкой, Хаджибейской, Фрейдентальской); ГРОСС-ЛИБЕНТАЛЬСКАЯ (из Калаглейской, Роксолянкой, Арнаутской, Ольгинской и Гросс-Либентальской); МАНГЕЙМСКАЯ (из

Васильевской, Эльзасской и Мангеймской); БЕЛЬЧАНСКАЯ, ИЛЬИНСКАЯ, СЕВЕРИНОВСКАЯ (из Больше-Буялыкской и Севериновской); КУТУЗОВСКАЯ (из Мало-Буялыкской, Кубанской и Кутузовской); КУРИСОВСКАЯ (из Курисовской и Мариновской); АНТОНО-КОДИНЦЕВСКАЯ; СЫЧАВСКАЯ (из Ново-Дофиновской и Сычавской); НОВО-ПОКРОВСКАЯ (из Любинской и Ново-Покровской); СУВОРОВСКАЯ (из Анатолевской, Тузловской, Суворовской); РАСНОПОЛЬСКАЯ (из Березанской и Раснопольской); НЕЧАЯНСКАЯ; ЛАНДАУССКАЯ (из Зульцкой и Ландауской); АНЧЕКРАКСКАЯ; БОЛЬШЕ-КОРЕНИХСКАЯ; ВАРВАРОВСКАЯ; КОВАЛЕВСКАЯ И ПЕТРОВСКАЯ²⁵.

В январе 1921 г. Херсонскую губернию переименовали в Николаевскую с центром в Николаеве, к которой присоединялась часть бывшего Днепровского уезда Таврической губернии. Большая часть Александрийского уезда бывшей Херсонской губернии передавалась в Кременчугскую²⁶.

В марте 1921 г. Президиум ВУЦИК утвердил границы между Одесской и Николаевской губерниями. К последней отошли: шесть волостей Одесского уезда, прилегающих к Бугу — Анчекракская, Больше-Коренихская, Варваровская, Ильинская, Ковалевская, Петровская и город Очаков; четыре волости Первомайского уезда — Александровская, Богодаровская, Воссиятская и Ольгопольская. К Первомайскому уезду Одесской губернии присоединялись волости Викторшгадская, Липняжская, Надлакская, Ново-Архангельская и Тишковская из Николаевской губернии²⁷. Вскоре по соглашению между Киевским и Одесским губисполкомами Надлакская и Ново-Архангельская волости передавались в Уманский уезд Киевской губернии²⁸.

В период становления центрального советского аппарата на Украине работа по административно-территориальному делению проводилась местными властями, часто стихийно, без определенной системы. Поэтому в октябре 1920 г. при НКВД УССР была образована Административно-территориальная комиссия, приступившая к созданию принципиально новой

системы районирования. Она имела свои филиалы в 15 губерниях. Подготовительные работы комиссии продолжались более двух лет, и за это время на территории Одесской губернии произошли административно-территориальные изменения.

В феврале 1921 г. III губернский съезд Советов постановил расформировать Ананьевский уезд. Из него в Вознесенский передавались волости: Заводовская, Исаевская, Петровская; в Тираспольский — Степановская (Ширяевская); в Балтский — Александровская, Бирзуловская, Валугоцуловская, Гандрабурская, Гвоздавская, Кондратовская, Кохановская, Любашевская, Николаевская, Ново-Георгиевская, Пасицельская, Свято-Троицкая, Ставровская и г. Ананьев; в Первомайский — Новопавловская (Миланская) и Кривоозерская²⁹. Трояновскую волость Балтского уезда разделили на Велико-Трояновскую и Трояновскую, последняя вместе с Вербовской передавалась в Первомайский уезд. В Балтском уезде образовались Боковская, Крутнянская, Ясиновская волости. Из Балтского уезда в Первомайский перешли волости Даниловская и Кривоозерская-II.

В Вознесенский уезд из Одесского перешли Нейфредентальская, Ново-Покровская, Расноньская волости и г. Березовка, из Тираспольского — Демидовская.

Из Тираспольского уезда в Одесский перешла Евгеньевская волость. Центр Суворовской волости перенесли в Анатолевку, Фрейдентальской — в Дальник, Фестеровской — в Куртово, Кутузовской — в Малый Буялык. В Одесском уезде была образована Усатовская волость. Гофнугетальскую волость Тираспольского уезда переименовали в Цебриковскую³⁰. В декабре 1922 г. Николаевскую губернию ликвидировали и три ее уезда — Николаевский, Херсонский и Елисаветградский — передали в Одесскую.

К началу 1923 г. подготовительная работа по новому районированию на Украине была закончена. Одесская губернская административно-территориальная комиссия разбила уезды Одесской губернии по экономическим и естественно-исто-

рическим признакам на шесть округов. Количество населения в округе составляло 400 — 600 тыс. человек. Волости, по возможности, не дробились, а соединялись в районы с соблюдением нормы населенности в 25—40 тыс. человек.

7 марта 1923 г. ВУЦИК утвердил новое административно-территориальное деление Одесской губернии с округами и районами:

ОДЕССКИЙ ОКРУГ — районы: Дубоссарский (из волостей Дойбанской, Лунговской, Малоештской II и г. Дубоссары); Григорьевский (Глинской, Ташлыкской и г. Григорополя); Тираспольский (Малочиттской, Плосковской, Парканской и г. Тирасполь); Слободзейский (Слободзейской и Коротянской); Захарьевский (Захарьевской и Павлевской); Гроссуловский (Ново-Петровской, Кассельской и Розальевской); Цебриковский (Цебриковской, Малиновской и Катаржинской); Демидовский (Демидовской, Степановской, Петроверовской, Нейфредентальской); Мангеймский (Мангеймской, Зельцской, Куртовской); Беляевский (Беляевской, Троицкой и г. Маяки); Овидиопольский (Гросс-Либентальской и г. Овидиополя); Яновский (Понятовской, Бельчанской и Евгеньевской); Севериновский (Севериновской, Мало-Буялыкской и части Усатовской); Антоно-Кодинцевский (Антоно-Кодинцевской, Курисово-Покровской и Сычавской); Березовский (Заводовской, Поречанской, Роштадской, Ново-Покровской, Раснопольской и Березовской; Анатольевской и части Нечаянской); Одесского (Дальницкой и части Усатовской).

НИКОЛАЕВСКИЙ ОКРУГ — районы Вознесенский (из волостей Еланецкой, части Вознесенской, Щербановской, Покровской, Веселиновской и г. Вознесенска); Привольнянский (Сухо-Еланецкой, Воссиятской и Привольнянской); Ново-Бугский (Ново-Бугской, Антоновской, Ново-Полтавской); Владимирский (Владимирской, Трифоно-Софрониевской, Малеевской); Варваровский (Варваровской, Ландаусской, Петровской и части Нечаянской); Очаковский (Парутинской, Анчекракской); Николаевский (Калиновской, Терновской,

Богоявленской, Кисляковской, Балацковской и Добринской); Ново-Одесский (Ново-Одесской, Гурьевской).

ХЕРСОНСКИЙ ОКРУГ — районы Качкаровский (из волостей Качкаровской, Ново-Воронцовской, Ново-Архангельской, Золото-Балковской, Трифоновской, Ново-Каменской и Дудчанской); Велико-Александровский (Велико-Александровской, Кочубеевской, Архангельской и Давидо-Бродской); Бериславский (Бериславской, Старо-Шведской, Казацкой и Тягинской); Снегиревский (Снегиревской, Сейдеминухской, Отобедо-Васильевской, Галагановской, Вавиловской и Заельской); Березнеговатский (Березнеговатской, Калужской, Ново-Севастопольской, Висунской, Любомирской); Херсонский (Музыкаинской, Покровской, Белозерской, Никольской и Станиславской); Голо-Пристанский (Збурьевской, Покровской, Бехтерской); Алешковский (Алешковской, Казацье-Лагерской и Копанской); Скадовский (Красновской и Челбасской); Каховский (Каховской, Дмитриевской и Маячковской); Чаплынский (Чаплынской, Перово-Константиновской и Каланчакской); Горностаевский (Князь-Григорьевской, Благовещенской и Каировской).

БАЛТСКИЙ ОКРУГ — районы: Балтский (из волостей Пасицельской, Песчанской, Пасатской, Переймской, Мошнянской); Крутнянский (Крутнянской, Писаревской и Будейской); Рыбницкий (Рыбницкой и Воронковской); Алексеевский (Журанской и Чернянской); Бирзульский (Бирзульской и Нестоитской); Ставровский (Ставровской и Кондратьевской); Валегоцуловский (Александровской и Валегоцуловской); Троицкий (Троицкой, Любашевской и Гвоздавской); Ананьевский (Гандрабурской, Новогеоргиевской и г. Ананьева); Ясневский (Ясневской, Бобриковской и Бакшанской); Савранский (из Савранской области).

ПЕРВОМАЙСКИЙ ОКРУГ — районы: Ново-Архангельский (из волостей Тишковской и Ново-Архангельской); Викторштадский (Викторштадской и Надлакской); Добровеличковский (Добровеличковской и Липняжской); Вильшанский

(Вильшанской); Благодатновский (Благодатновской и Лысогорской); Константиновский (Трикатской, Ново-Красновской, Арбузинской, Константиновской и части Вознесенской); Даниловский (Даниловской, Велико-Троянской и Юзефпольской); Голованевский (Голованевской, Вербовской, Липовеньковской и Трояновской); Кривоозерский (Кривоозерской, Тридубской и Велико-Мечетской); Богопольский (Богопольской); Владиевский (Владиевской и Ново-Павловской); Кантакузинский (Кантакузинской, Катериновской, Романо-Балковской, Головнянской и Мостовской); Исаевский (Петровской, Исаевской и Николаевской-II).

ЕЛИСАВЕТГРАДСКИЙ ОКРУГ — районы: Хмелевский (из волостей Хмелевской, Эрделевской, Акимовской, Петровской и Петроостровской); Ново-Миргородский (Ново-Миргородской, Коробчанской, Каменской, Панчевской и Мартоношской); Елисаветградский (Анненской, Лелековской, Покровской, Грузчанской и Губовской); Елисаветградковский (Елисаветградковской, Федварской, Оситняжской); Больше-Висковский (Больше-Висковской и Владимирской); Мало-Висковский (Мало-Висковской и Плетеноташльщкой); Злынковский (Злынковской и Голодской); Ново-Украинский (Ново-Украинской, Татаровской, Песчано-Бродской и Любомирской); Ровенский (Ровенской и Семинастовской); Кампанеевский (Кампанеевской, Нечаевской и Лозоватской); Устиновский (Устиновской, Антоновской, Израилевской и Березовской); Братский (Братской и Антоновской); Бобринецкий (Алексеевской, Кетрисановской, Александро-Роцаковской, Витязевской и г. Бобринца)³¹.

В октябре 1924 г. была образована в составе Советской Украины Автономная Молдавская Советская Социалистическая Республика (АМССР). В нее вошли районы Одесской губернии: Дубоссарский, Григоропольский, Ананьевский, Бирзульский, Балтский, Крутнянский, Рыбницкий, Ставровский и Каменский район Тульчинского округа Подольской губернии. Балтский округ ликвидировался. Савранский и Ясенево-

кий районы вошли в Первомайский округ. Валегоцуловский был упразднен и разделен между АМССР и Одесским округом. Часть Валегоцуловского района, вошедшая в состав Одесского округа, объединялась с южной частью Троицкого в один Троицкий район. Северная часть Троицкого района присоединялась к Ясеновскому³².

Постановлением IX Всеукраинского съезда Советов от 10 мая 1925 г. на Украине вводилась трехступенная система управления: район – округ – центр. Губернские центры ликвидировались и, таким образом, дореволюционная система, административно-территориального деления окончательно упразднялась. В развитие постановления съезда ВУЦИК принял решение расформировать аппараты губернских учреждений в течение июля 1925 г.³³.

В 1924 – 1925 гг. в составе районов Одесской губернии произошел ряд изменений. В Одесском округе центр Мангеймского района перенесли в с. Зельцы и район переименовали в Фридрих-Энгельский³⁴. Из Первомайского округа в Одесский передали Исаевский район, два сельсовета которого отошли к Кантакузенскому³⁵. Центр Демидовского района переместился в Петровку, Исаевского – в Черново, Антоново-Кодинцевский переименовали в Коминтерновский, Севериновский – Ленинский, Яновский – Тарасо-Шевченковский, Анатольевский – Тилигуло-Березанский, Беляевский – Червоно-Повстанческий³⁶.

В апреле 1926 г. из ряда сельсоветов Овидиопольского и Беляевского районов создали Гросслибентальский, вскоре переименованный в Спартаковский. Севериновский был расформирован: шесть его сельсоветов образовали Больше-Буяльцкий район, остальные передавались в Яновский³⁷.

В Первомайском округе ликвидировался Вильшанский район, а его территория распределялась между Богопольским, Добровеличковским и Благодатновским. Территория Викторштадского разделялась между Добровеличковским и Ново-Архангельским районами. Центр Кантакузенского района пе-

ренесли в Доманевку, Благодатновского — в Лысую Гору, Ясеневского (Ясиновского) — в Любашевку³⁸.

В Елисаветградском округе были созданы новые районы — Верблюжский, Знаменский, Ново-Пражский, Новгородковский и Цибульский³⁹. В Николаевском — из части территорий Варваровского и Березовского районов Одесского округа создавался Ландаусский, вскоре переименованный в Карло-Либкнехтовский⁴⁰. В Херсонском округе из ряда сельсоветов Велико-Александровского и Апостоловского района Криворожского округа образовали Высокопольский⁴¹.

В сентябре 1930 г. с целью дальнейшего укрепления административного аппарата и максимального укрепления районов как основного звена коллективизации села ликвидировались округа. В Украине создавалось 503 самостоятельных административно-территориальных единицы: АМССР, 18 городов, выделенных в самостоятельные территориально-хозяйственные управления (в том числе Одесса, Николаев, Херсон, Зиновьевск (Елисаветград) и 484 района⁴².

В начале сентября 1930 г. Одесский и Овидиопольский районы ликвидировались, их территории передавались в подчинение Одесского горсовета. Центр Яновского района переносился в Раздельную, Благодатневского — в Арбузинку, Чернявский район переименовывался в Андре-Ивановский⁴³. После ликвидации округов выяснилось, что система район-центр, хотя и укрепила низовые звенья государственного аппарата, слишком громоздка для руководства из центра. В феврале 1931 г. было расформировано 119 районов, в бывшем Первомайском округе упразднился Савранский район, его территория передавалась Кривоозерскому; Врадиевский — включался в Любашевский⁴⁴. Другие районы изменениям не подвергались.

IV внеочередная сессия ВУЦИК XII созыва постановлением от 9 февраля 1932 г. образовала в Украине пять областей, включая Одесскую. В непосредственном подчинении центра временно оставались лишь 17 районов Донбаса.

Одесская область образовывалась из четырех городов об-

ластного подчинения (Одесса, Елисаветград, Николаев, Херсон) и 46 районов: Анатольевский (Тилигуло-Березанский), Андре-Ивановский, Антоно-Кодинценский (Коминтерновский), Арбузинский, Баштанский, Березовский, Бериславский, Беляевский, Благоевский, Бобринецкий, Больше-Висковский, Больше-Александровский, Вильшанский, Голованевский, Голо-Пристанский, Гроссуловский, Добровеличковский, Доманевский, Жовтневый, Зельцкий, Знаменский, Калининдорфский, Карло-Либкнехтовский, Каховский, Кривоозерский, Любашевский, Ново-Архангельский, Ново-Бужский, Ново-Миргородский, Ново-Одесский, Ново-Украинский, Очаковский, Первомайский, Раздельнянский, Скадовский, Снегиревский, Спартаковский, Троицкий, Устимовский, Фрунзовский (Захарьевский), Хмелевский, Цебриковский и Цюрупинский⁴⁵.

В феврале 1932 г. был расформирован Беляевский район, а его территория передавалась Одесскому горсовету. Из части территорий Бобринецкого района (13 сельсоветов) образовали Братский район, из части Любашевского (14 сельсоветов) создавался Вradiевский район. В феврале 1933 г. восстановили Савранский район⁴⁷, а в июле из части территории Кировоградского горсовета образовали Компанеевский и из некоторых сельсоветов Ново-Украинского района — Ровнянский⁴⁸.

Постановлениями ВУЦИК от 22 января и 17 февраля 1935 г. ряд районов Украины были разкрупнены; к 50 районам Одесской области прибавилось еще 20: Афиамский, Беляевский, Благодатновский, Березнеговатский, Владимирский, Варваровский, Витязевский, Горностаевский, Гайворонский, Еланецкий, Елисаветградковский, Мостовский, Мало-Висковский, Ново-Воронцовский, Привольнянский, Песчано-Бродский, Тишковский, Чаплинский, Ширяевский, Яновский⁴⁹. В 1937 г. на территории пригородной зоны Одесского горсовета образовали Одесский район⁵⁰.

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 22 сентября 1937 г. из Одесской области выделилась Николаевская в составе следующих городов и районов: Николаев, Херсон,

Кировоград, Варваровский, Тилигуло-Березанский, Очаковский, Хорлевский, Чаплинский, Каховский, Снегиревский, Калининдорфский, Голопристанский, Цюрупинский, Скадовский, Бериславский, Горностаевский, Ново-Воронцовский, Больше-Александровский, Березнеговатский, Баштанский, Ново-Одесский, Привольненский, Бобринецкий, Кампанеевский, Афиамский, Елисаветградский, Знаменский⁵¹.

В 1938 г. в Одесской области упразднились районы: Зельцский с передачей его территории в состав Раздельнянского; Спартаковский с передачей его в Раздельнянский и Беляевский; Благоевский с разделением его территории между Коминтерновским и Яновским районами; Карло-Либкнехтовский с разделением его между Березовским районом Одесской и Варваровским Николаевской областей.

10 января 1939 г. в связи с Указом Президиума Верховного Совета СССР об образовании Кировоградской области в ее состав из Одесской передавались районы: Тишковский, Хмелевский, Песчано-Бродский, Ново-Архангельский, Добровеличковский, Мало-Висковский, Больше-Висковский, Ровнянский, Ново-Украинский и Новомиргородский⁵².

С 1924 по 1940 гг. некоторые изменения в административно-территориальном делении произошли в АМССР Алексеевский район переименовали в Красноокнянский, Крутянский — в Кодымский. Постановлением ВУЦИК от 22 января 1935 г. Тираспольский район упразднили и г. Тирасполь стал подчиняться непосредственно центру. Молдавская республика включала Чернянский, Песчанский, Валегоцуловский, Слободзейский, Григорьевский, Дубоссарский, Красноокнянский, Балтский, Бирзульский (Котовский), Ананьевский, Кодымский, Рыбницкий, Каменский районы⁵³.

В августе 1940 г. в связи с образованием Молдавской Советской Социалистической Республики от бывшей АМССР в состав Одесской области отошли Ананьевский, Котовский, Песчанский, Балтский, Чернянский, Валегоцуловский, Кодымский, Красноокнянский районы⁵⁴.

Перед Великой Отечественной войной в Одесскую область входили: Андреево-Ивановский (Андре-Ивановский), Азбузинский, Ананьевский, Балтский, Беляевский, Березовский, Богодатневский, Братский, Больбе-Врадневский, Валегоцуловский, Веселиновский, Вильшанский, Вознесенский, Гайворонский, Голованевский, Гроссуловский, Доманевский, Грушковский, Кривоозерский, Любашевский, Местовской, Овидиопольский, Одесский, Первомайский, Песчанский, Раздельнянский, Савранский, Троицкий, Фрунзовский, Цебриковский, Чернянский, Ширяевский, Яновский районы.

Гитлеровская Германия, вероломно напавшая на Советский Союз, временно оккупировала многие районы нашей страны. В качестве платы за участие в войне против СССР гитлеровцы передали фашистскому правительству Румынии земли Советской Молдавии и юго-западные районы Украины, в частности, междуречье Днестра и Южного Буга до линии Могилев-Жмеринка. На территории Одесской части Николаевской и Винницкой областей оккупанты создали так называемое губернаторство Транснистрию, ликвидировали советскую административно-территориальную систему и образовали 13 уездов⁵⁵.

В ходе освобождения Красной армией оккупированных территорий восстанавливалась советская административно-территориальная система 30 марта 1944 г. постановлением Президиума Верховного Совета СССР Николаевская область была разделена на Николаевскую и Херсонскую, в связи с этим от Одесской к Николаевской области отходили Арбузинский, Богодатненский, Братский, Вознесенский и Веселиновский районы⁵⁶. В 1944-1945 гг. Гроссуловский район переименовывался в Велико-Михайловский, Валегоцуловский – в Долинский, Яновский – в Ивановский. Из Андрее-Ивановского района выделялся Николаевский. В мае 1949 г. центр Грушковского района перенесли в Ульяновку, а район переименовался в Ульяновский⁵⁷. 15 февраля 1954 г. указом Президиума Верховного Совета СССР Измаильская область ликвидировалась, а ее территории передавались в состав Одесской области⁵⁸.

Измаильская область была образована 7 августа 1940 г. в результате воссоединения Бессарабии с Советским Союзом из территорий Аккерманского и Измаильского уездов и до 7 декабря 1940 г. именовалась Аккерманской. В ее состав входили Арцызский, Болградский, Бородинский, Килийский, Лиманский, Новоивановский, Ренийский, Саратовский, Староказацкий, Суворовский, Татарбунарский, Тарутинский, Тузовский, Манзырский и Волонтировский районы. Вскоре Манзырский район вошел в состав Бородинского, а Волонтировский был передан в Молдавскую ССР. Города Измаил, Аккерман (с 1945 г. Белгород-Днестровский) и Вилково являлись городами областного подчинения⁵⁹.

После передачи Измаильской области в состав Одесской, от Одесской к Николаевской области в феврале 1954 г. отошли г. Первомайск и районы Велико-Врадиевский, Доманевский, Кривоозерский, Мостовской, Первомайский, а к Кировоградской — Гайворонский, Голованевский, Вильшанский и Ульяновский⁶⁰.

В июне 1957 г. Чернянский и Красноокнянский районы были объединены в один — Красноокнянский. Город Вилково из областного подчинения перешел в районное и передан в Килийский район⁶¹. В ноябре того же года Долинский, Песчанский и Троицкий районы ликвидировались и их территории распределялись между Ананьевским (9 сельсоветов), Балтским (3 сельсовета), Котовским (3 сельсовета), Любашевским (3 сельсовета), Савранским (6 сельсоветов) и Ширяевским (1 сельсовет) районами⁶². Одновременно Лиманский район вошел в состав вновь образованного Белгород-Днестровского⁶³.

В январе 1959 г. были ликвидированы Андреево-Ивановский район, его территория вошла в Николаевский; Жовтневый — с передачей территории в Березовский, Цебриковский и Ширяевский; Суворовский включался во вновь образованный Измаильский район, в который передавались также семь сельсоветов Измаильского горсовета⁶⁴.

Существенные изменения в административно-территориаль-

ном делении Одесской области произошли в связи с разделением партийных и советских органов, укрупнением районов и выделением из состава некоторых из них промышленных зон. В соответствии с Указом Президиума Верховного Совета УССР от 30 декабря 1962 г. были созданы областные промышленный и сельский Советы депутатов трудящихся и их исполкомы. Города Балта, Килия, Котовск, Рени, Раздельная стали городами областного подчинения. В ведении промышленного Совета депутатов трудящихся находились Одесса с поселком городского типа Ильичевск, Белгород-Днестровский с п. г. т. Арцыз, Измаил, Килия, Вилково, Котовск, Рени, Раздельная. Сельские районы укрупнялись до размеров территорий колхозно-совхозных управлений, в том числе: Ананьевский, Балтский, Березовский, Белгород-Днестровский, Беляевский, Болградский, Измаильский, Коминтерновский, Котовский, Любашевский, Раздельнянский, Тарутинский, Фрунзенский⁶⁵.

В ноябре 1964 г. в стране были восстановлены единые партийные и советские органы на местах. Указом Президиума Верховного Совета УССР от 1 декабря 1964 г. вновь создается единый Одесский областной Совет депутатов трудящихся, а 4 января 1965 г. — новое деление Одесской области с районами: Ананьевский, Балтский, Березовский, Белгород-Днестровский, Беляевский, Болградский, Великомихайловский, Измаильский, Килийский, Кодымский, Коминтерновский, Котовский, Любашевский, Николаевский, Раздельнянский, Саратовский, Тарутинский, Татарбунарский, Фрунзовский, Ширяевский. Городами областного подчинения оставлены: Одесса с п. г. т. Ильичевск (с 12 апреля 1973 г. Ильичевск отнесен к категории городов областного подчинения), Белгород-Днестровский, Измаил, Котовск, Рени⁶⁶.

В процессе дальнейшего совершенствования административно-территориального деления Одесской области в декабре 1966 г. были образованы районы: Арцызский, Ивановский, Красноокнянский, Овидиопольский, Савранский⁶⁷, а в марте 1969 г. — Ренийский с передачей г. Рени в категорию горо-

дов районного подчинения⁶⁸.

Так сложилось современное административно-территориальное деление Одесской области.

Примечания:

1. Полное собрание законов Российской империи. Собрание I (далее ПСЗ. I). – Т. XXIII. – № 17008.
2. Там же. – №№ 17017, 17018.
3. Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1875. – Т. 9. – С. 319-328.
4. ПСЗ. I. – Т. XXIII. – №№ 17090, 17108, 17112.
5. Там же. – №1730.
6. ПСЗ. I. – Т. XXIV. – № 17634.
7. Там же. – №№ 18117, 18164. Указы от 29 августа и 26 сентября 1797 г.
8. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье; 1775-1800 гг. – М., 1959 – С. 200, 215.
9. ПСЗ. I. – Т. XXVII. – № 20760. Указ от 15 мая 1803г
10. ПСЗ. I. – № 20449.
11. Там же. – №№ 20600, 20601. Указы от 27 января 1803г.
12. Новороссийский календарь на 1857 г. – Одесса, 1856. – С. 73.
13. Материалы для географии и статистики России: Шмидт А. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – Ч. I. – С 477.
14. История городов и сел УССР: Одесская область. – К., 1978. – С. 165.
15. Материалы для географии и статистики России: Защук А. Бессарабская область. – СПб., 1862. – Т. I. – С. 12.
16. Филиал Одесского облгосархива в г Измаиле. – К., 1966. – С II.
17. Защук А. Бессарабская область. – С. 23.
18. Филиал Одесского облгосархива в г. Измаил. – С. 17.
19. Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота 1918. 27 января.
20. В огне гражданской войны: Документы и материалы. – Одесса, 1962. – С. 464.
21. Боротьба за владу Рад на Єлісаветградщині: Документи і матеріали. – Кіровоград, 1857. – С. 140
22. Історія міст і сіл УРСР: Миколаївська область. – К., 1971. –

С. 660.

23. В огне гражданской войны. — С. 464.

24. Государственный архив Одесской области. — Одесса, 1961. — С. 366.

25. Одесский облгосархив. — Ф. Р—1082, —п. 1, — Д. 10. — Лл. 148—149.

26. Известия Одесского губревкома и губкома КП/б/У. — 1921. — 18 января.

27. Сборник законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. — 1921. — № 4.

28. Бюллетень отдела управления Одесского губисполкома — 1921. — № 5. — С. 5

29. Справочная книга волостного статистика. Одесса. — 1921. — Ч. 2. — С. 36.

30. Одесский облгосархив. — Ф. Р—599. — Оп. 1. — Д. 26. — Л. 8. Карта Одесской губернии на 1 мая 1921 г.

31. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. — 1923. — № 18—19.

32. Там же. — 1924. — № 50.

33. Там же. — 1925. — №№ 25 — 30; 49-50.

34. Одесский облгосархив. — Ф. Р—112. — Оп. 1. — Д. 35. — Л. 7.

35. Шиф Л. И. Материалы по сельскохозяйственному районированию Одесской губернии. — Одесса 1925. — С. 4.

36. Одесский облгосархив. — Ф Р—112. — Оп. 1. — Д. 35. — Л. 7.

37. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины 1926 № 22

38. Там же. — № 7—8.

39. Вся Одессина на 1926 г. — Одесса, 1926. — С. 435.

40. Шиф Л. И Материалы по сельскохозяйственному районированию. — С. 4

41. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. — 1926. — № 16.

42. Там же. — 1930. — №23.

43. Там же. — 1930. — № 23. ; 1931. — № 1.

44. Там же. — 1931. — №3.

45. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. — 1932. — №5.

46. Там же. — 1932. — №36 — 40.

47. Там же. — 1933. — № 7.

48. Там же. — 1933. — № 36.
49. Там же. — 1935. — № 3.
50. Там же. — 1937. — № 50.
51. Собрание законов и распоряжений Правительства СССР. — 1937. — № 63. — Отдел 1.
52. Государственный архив Одесской области. — С. 375.
53. Собрание законов и распоряжений Правительства УССР. — 1935. — № 3.
54. Чорноморська комуна (Одесса). — 1940. — 30 августа, 3 сентября.
55. Одесская область в Великой Отечественной войне 1941 — 1945 гг. : Документы и материалы. — Одесса: Маяк, 1970. — С. 159, 190.
56. Государственный архив Одесской области. — С. 376.
57. Ведомости Верховного Совета УССР. — 1949. — № 3; Государственный архив Одесской области. — С. 376.
58. Ведомости Верховного Совета СССР. — 1954. — № 4.
59. Советский Придунайский край. 1940 — 1945 гг. Документы и материалы. — Одесса, 1968, С. 27, 51 — 54, 354, 364.
60. Ведомости Верховного Совета УССР. — 1954. — № 4.
61. Там же. — 1957. — № 5.
62. Там же. — 1957. — № 10.
63. Филиал Одесского облгосархива в Измаиле. — С. 4.
64. Ведомости Верховного Совета УССР. — 1959. — № 3.
65. Там же. — 1963. — № 2.
66. Ведомости Верховного Совета УССР. — 1964. — № 50; 1965. — № 30.
67. Там же. — 1966. — № 48.
68. Там же

Артем Филипенко,
*директор Регіонального філіалу
Національного інституту стратегічних
досліджень в м. Одеса*

ЖИТТЯ НЕ ЗУПИНЯЄТЬСЯ

80-ті – 90-ті роки ХХ століття – період подальшого розвитку Одеської області і відповідних змін в адміністративно-територіальному поділі. Актом Державної комісії від 1 серпня 1980 р., що затверджений Постановою Ради Міністрів УРСР від 28. 08. 1980 р., поблизу міста Одеса був визначений майданчик для будівництва селища міського типу та атомної теплоелектроцентралі АТЕЦ. Спочатку селище не мало назви. Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 2 лютого 1983 р. йому було присвоєно назву Теплодар. А Одеський виконком своїм рішенням від 15 лютого 1983 р. №113 підпорядковував селище Теплодар Біляївській міській Раді. Згодом підпорядковувався Центральній районній раді м. Одеса. Після катастрофи на Чорнобильській АЕС в результаті перевірки технологічних норм будівництва ОАТЕЦ, було виявлено, що майбутня станція розміщена на ділянці, пов'язаній з небезпечною зсуву ґрунтів, а також з багаточисельними карстовими пустотами. Наприкінці 80-х років роботи навколо станції було заморожено, а 1997 р. повністю припинено. У тому ж 1997 р. місто Теплодар отримало статус міста обласного значення.

У 1973 р. почалося будівництво Одеського припортового заводу та порту «Южний» в акваторії Григорівського лиману. У травні 1975 р. було ухвалене рішення про будівництво населеного пункту для проживання працівників порту та заводу. Серед кількох варіантів було обране місце для нього на березі моря, неподалік від села Сичавка.

11 травня 1978 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР новозбудоване місто отримало назву селище Южне (на той час Комінтернівського району Одеської області). 25 лютого

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

1981 р. року смт. Южне було підпорядковане Суворівській районній раді м. Одеса. 3 лютого 1993 р. Верховна Рада України постановила віднести селище міського типу Южне до категорії міст обласного підпорядкування (нині – місто обласного значення), а у 2000 р. Постановою Верховної Ради України №1914-III було затверджено межі міста.

Таким чином, на 2012 рік в Одеській області нараховується 26 районів, 7 міст обласного значення (Одеса, Іллічівськ, Южне, Котовськ, Теплодар, Білгород-Дністровський, Ізмаїл), 12 міст районного значення, 33 селища міського типу.

Аліса Ложешник,
аспірантка кафедри історії
України ОНУ ім. І. І. Мечникова

***ОСТАННІЙ КОШОВИЙ ОТАМАН ЗАДУНАЙСЬКОЇ
СІЧІ ЙОСИП ГЛАДКИЙ: ШЛЯХ ДО ВЛАДИ***

Постать останнього кошового отамана Задунайської Січі та першого кошового отамана Азовського війська Йосипа Гладкого (1832 – 1851) цікавила багатьох істориків. В історіографії ХІХ – початку ХХ ст. простежувалися дві протилежні точки зору на події, пов'язані з його діяльністю. Представники російської історіографії переважно були схильні до ідеалізації постаті Й. Гладкого, його стосунків з урядом та царем Миколою І. В їхніх працях підкреслюється патріотизм Й. Гладкого, обґрунтовується необхідність переселення азовців на Кубань, як для «загальноімперської користі», так і для «покращення добробуту» самих козаків. Серед представників української історіографії панувала загалом негативна оцінка діяльності Й. Гладкого, особливо, щодо подій травня 1828 р. за Дунаєм. Більшість авторів намагалися відділити Гладкого-«зрадника» від козацтва або показати повний занепад козацьких традицій за Дунаєм, бо серед старого, ідеалізованого ними, козацтва не могло бути зради.

Серед перших досліджень постаті Й. Гладкого можна назвати розвідку Г. Надхін [1], який, розповідаючи про переселення козаків із-за Дунаю, не вдається до аналізу причин повернення задунайських козаків у межі російської держави. Він погоджується з думкою А. Скальковського, що перехід стався завдяки кошовому отаману Задунайської Січі Й. Гладкому [2], і розповідає про те, як останній врятував царя Миколу І. Про доброзичливе ставлення царя до кошового та його війська любив згадувати і пишатися цим старший син Йосипа – Василь

[3]. У своїй праці він описав і поїздку кошового для супроводу царя до Одеси, де він був представлений імператриці [3. 383, 386]. У 1891 р. в «Київській старовині» була надрукована стаття П. Короленка [4], в якій автор, на підставі спогадів сучасників, вперше звертається до трагічної долі тих, хто залишився за Дунаєм після повернення кошового отамана з незначною частиною задунайського населення на батьківщину.

Особливе місце у вивченні особистості Й. Гладкого посідають мемуарні матеріали. Серед них слід перш за все назвати публікації П. Куліша [5], В. Василенка [6], А. Савича [7], Я. Новицького [8] та щоденник Йосипа Гладкого, в якому, однак, немає роздумів отамана над подіями, що сталися, чи мають відбутися, а лише замітки, пов'язані з господарською діяльністю війська та його особистою. Спираючись на своїх попередників, але значно доповнюючи їх відомості архівними матеріалами, О. Рябінін-Скляревський [9] розповідає про життя Й. Гладкого за Дунаєм та його піклування про козаків після їхнього переходу в межі Російської імперії. З виходом у світ праці Д. Яворницького [10] з'являється можливість детальніше ознайомитися з постаттю Й. Гладкого. У коментарі до записаних спогадів сучасників про останнього кошового отамана Задунайської Січі Д. Яворницький ставить важливе концептуальне питання. Розглядаючи той факт, що Й. Гладкий не любив розповідати про минуле, дослідник робить припущення, що це пов'язано або з низьким походженням Й. Гладкого, або з каяттям за долю запорожців, що залишилися за Дунаєм [10]. Згодом Д. Яворницький ще раз звернувся до біографії останнього кошового отамана [11] і зробив спробу всебічно її дослідити.

Традиція в дослідженні особистості Й. Гладкого певною мірою була продовжена й пізніше. Заслуговує на увагу стаття В. Ілляшенка «Отаман із Золотоноші» [12] — один із небагатьох прикладів радянської історіографії, коли автор відкрито демонструє своє ставлення до подій травня 1828 р. та головної діючої особи переходу козаків у межі російської держави. Сучасний стан історіографії проблеми можна охарактеризува-

ти, в першу чергу, новим поглядом на існуючу джерельну базу. Мається на увазі не лише більш глибокий аналіз раніше опублікованих документів, але й ретельні пошуки нових матеріалів у архівосховищах України та Росії. Серед статей та монографій виділяються роботи А. Бачинського [13], О. Бачинської [14], І. Сапожникова [15], й, передусім, Л. Маленко [16, 17, 18, 19, 20, 21].

Спіраючись на зазначені історіографічні та інші джерела у цій розвідці ми намагатимемось дослідити шлях Й. Гладкого до отаманської посади, що був безпосередньо пов'язаний з землями сучасної Одещини.

Йосип Михайлович Гладкий народився в селі Мельники Золотоноського повіту (за іншими даними у селі Мірошники Гадицького повіту) Київського намісництва [3. 382] у родині козака Михайла. Рік його народження точно невідомий. За одними відомостями він народився в 1789 р., бо за військовим формуляром, заведеним у 1828 р., йому було 39 років. Інші відомості відносять його народження до 1787 р. [4. 60]. Хоча, за народними переказами, народження Гладкого відноситься до 1792 – 1795 рр., коли «вся земля здригнулась», тобто піднялась страшна буря, що означало: народився «лицар», незвичайна людина. Сім'я, в якій зростав Й. Гладкий, була досить заможною. Невдовзі після народження хлопчика його батько – Михайло Григорович – став сільським головою, що вказує на його грамотність та більш-менш визначне положення серед односельців, якщо ж взяти до уваги польське походження матері, то можна безпомилково зазначити, що Йосип виховувався в родині, яка прищепила йому честолюбство. Батько, коли приходила черга синів йти у військо, а у родині Гладких їх було троє [10. 131], – відправляв замість них найманців і таким чином звільняв їх від служби. Добрий достаток сім'ї дозволяв дати дітям гарну освіту. Але за словами сучасників Йосипа, особливого потягу до навчання він не мав. Тому у мемуарній літературі та звітах російських офіцерів [22. 171] зустрічаємо відомості про те, що Й. Гладкий

— малограмотна людина, яка вміла писати тільки своє прізвище [23. 124].

Про дитинство та юність Йосипа свідчень не збереглося. Відомо тільки те, що після смерті батька він разом зі своїм братом Максимом отримав у спадок батьківський маєток, а згодом (у 1813 р.) одружився з козачкою села Краснохижинці Золотоноського повіту Феодосією Андріївною Мазур [24. 246 — 247]. Одне за одним у подружжя народилося четверо дітей — двоє синів і дві доньки. Утримувати сім'ю та сплачувати податки ставало дедалі важче. Праця на власній землі не приносила вагомих прибутків. До того ж Йосип не виявляв здібностей до землеробства, його не приваблювала кропітка робота на власному полі. Тихе та скромне сільське життя також не могло задовольнити честолюбних помислів, які не могли втілитись у «великі справи». Й. Гладкий не витримав «важкої долі»: його «широка козацька натура» [4. 61 — 62] розвернулася і він загуляв.

За спогадами односельців, Й. Гладкого можна було часто побачити в компанії свого приятеля Семена Джури (Ханенка) [7. 485]. Незабаром він починає продавати ділянку за ділянкою батьківську землю, але й отримані таким чином гроші ненадовго затримуються в його кишенях. Щоб якось зводити кінці з кінцями, Й. Гладкий намагається знайти додатковий заробіток. Деякий час він бондарював у Краснохижинцях, потім працював по вільному найму — копав льохи. Однак це не покращило становища сім'ї. Борги зростали. Через сім років, коли від батьківської спадщини залишилися тільки присадибна ділянка, десятина землі та пара волів, Й. Гладкий вирішує податися на заробітки [3. 382].

Залишивши на утриманні свого брата Максима, якому він подарував за це пару волів, кохану дружину та дітей, в 1820 р. Й. Гладкий вирушає чумакувати. На той час чумацтво в Україні мало велике значення та приносило чималі прибутки. Не маючи власних коштів, Й. Гладкий найнявся батраком до багатого козака і, використовуючи свої природні розум та привабливість, дуже швидко заручився довірою гос-

подаря. Отримавши воли та віз, він відправився з чумацькою валкою до Криму. Та довіра козака своєму робітникові була невиправданою. Йосип не повернувся туди, де працював. За однією з версій в Криму всі його воли від хвороби повмирили, і Й. Гладкий побоювався вертатись до господаря з одним бато-гом. Саме таку історію розповідала своїй сім'ї тітка Йосипа [4. 61]. Могло бути так, а могло бути й інакше. Але важко уявити, щоб Й. Гладкий, маючи твердий та чесний характер, злякався смерті волів і внаслідок цього не повернувся до свого господаря, продавши або передавши іншим чумакам весь чумацький реманент, що залишився у нього; тим більше, що чумаки у нещастях завжди підтримували своїх побратимів. Скоріш за все, хвацькому чумаку Гладкому приглянулась молоденька шинкарочка, через яку він загуляв та позбувся всього, що йому було довірено [4. 62 – 63].

Так чи інакше, а Й. Гладкий змушений був тікати подальше від попереднього місця роботи і опинився в Південній Україні (т. зв. «Новоросії»), але вже не чумаком, а теслярем. У одного пана за певну платню він взявся побудувати водяний млин. Та не знаючи добре теслярської справи і сподіваючись лише на свій розум, щось не доглядив, не розрахував, і внаслідок цього ще недобудований млин першим весняним паводком було змито водою і розтрощено щент [4. 62 – 63]. Боячись, що пан зруйнованого млина замість грошей може розрахуватися батогом, Й. Гладкий і від нього втікає.

За розповідями Савича, Йосип Михайлович був також і в Одесі, де займався бондарством. Через півроку він саме звідси прислав дружині першу й останню на протязі 9 років грошову допомогу – 40 руб. сріблом, після чого знову надовго зник з поля зору. Його односельці, повернувшись до рідного села, висловили припущення, що Йосип потонув у Чорному морі. Після такої звістки Максим Гладкий, присвоївши собі волів, вигнав племінників з їхньою матір'ю серед зими на вулицю [3. 382]. Феодосія Андріївна повернулася в своє село, де, перезимувавши зиму, продала останню десятину землі з колишнього госпо-

дарства чоловіка і на отримані гроші купила хатинку в селі Мельники. У ній родина й прожила до 1829 р. Щоб якось сплачувати податки та утримувати дітей, дружина Й. Гладкого наймалась в господарства заможних односельців. Старші діти також змушені були працювати наймитами [17. 9]. Та мало-прибуткова праця членів родини не давала можливості вибратися їм з бідності. Разом з тим слід відзначити те, що Феодосія Андріївна платила податки не лише за себе і дітей, але й за чоловіка, який хоча вже декілька років і не давав про себе звістки, але, тим не менше, офіційно не вважався померлим.

Тим часом Йосип, який не так вже добре вмів бондарювати, змушений був залишити і це ремесло та найнятись робітником до багатого підприємця. Різноманітність робіт, за які брався Й. Гладкий, відсутність схильності до якогось певного виду діяльності, недосвідченість в тих галузях, де він намагався працювати, свідчить про його надмірну самовпевненість, ледачу натуру та прагнення швидко розбагатіти.

В Одесі Й. Гладкий зійшовся з панською служницею й вирішив одружитись з нею [17. 9]. Але й тут йому не поталанило. Священик, до якого «наречений» звернувся за послугами, не хотів починати вінчання молодих без отримання офіційної довідки з батьківщини нареченого. Зрозуміло, що чекати на місці результату офіційного запиту, який наробив переполоху в родині авантюриста, було нерозумно. Тому Й. Гладкий знову втікає, цього разу вже до Керчі. Відомостей про те, як Й. Гладкий тікав з Російської імперії до Туреччини не збереглось; але можна уявити, що, швидше за все, він втікав разом з кріпосними селянами або селянами з Херсонського військового поселення. Втікачі переправились до Туреччини через Дунай поблизу Ізмаїлу.

Красивий, розумний та статний здоров'як Й. Гладкий черговий раз приховав правду про свій сімейний стан уже за Дунаєм. За традиціями Війська Запорізького, одружені козаки не мали права продовжувати служити в козацькій Січі; будь-яке відношення січовика з жінками вважалось великим

злочином і суворо каралось. Тому, мабуть, він, знаходячись в Задунайській Січі, приховував від товариства свій сімейний стан. Й. Гладкого записали до Платнірівського куреня та дали нове прізвисько — Бондар.

Коли сім'я бідувала і ледь-ледь зводила кінці з кінцями, Й. Гладкий успішно просувався по сходах військової кар'єри за Дунаєм. Через рік, за наказом султана Махмуда II, він опинився у складі п'ятитисячного козацького загону, який на чолі з похідним кошовим отаманом Яковом Морозом був відправлений до Константинополя, а звідти — до Мореї. Під орудою головнокомандуючого турецькими та єгипетським військами Ібрагімом-паші, сина єгипетського віце-короля Алі-паші, загін приймав участь у заспокоєнні повсталих греків, зокрема при облозі Міссалонги [3. 383]. Саме тут Йосип зумів героїськими подвигами привернути до себе увагу як турецького начальства, так і запорожців, наслідком чого було обрання його курінним отаманом Платнірівського куреня. Саме на Січі найбільш яскраво проявилися такі риси характеру курінного Бондаря, як завзятість, винахідливість, розум, хитрість. Не залишилися поза увагою задунайського населення і підприємницькі здібності курінного Платнірівського куреня. З метою покращання добробуту свого куреня він налагоджує зв'язки із задунайською райєю і намагається підтримувати приязні стосунки з тими, з ким вигідно співпрацювати [25]. Тому, коли в 1827 р. на Задунайській Січі постало питання про вибори нового кошового отамана, Й. Гладкий став одним із претендентів. На Покрову цього ж року він при підтримці райї стає кошовим отаманом Задунайської Січі. Цей вибір турецький султан затвердив присвоєнням Гладкому звання двох бунчужного паші турецької служби [4. 62]. Крім того султан подарував Й. Гладкому, за його відмінну службу, коштовну шаблю з рукояткою із слонової кістки, піхвами з масивного срібла та написом із Корану на арабській мові.

Отаманування Й. Гладкого припало на досить важкі часи. Він був поставлений у такі умови, коли треба було враховува-

ти інтереси різних груп населення, вести гнучку політику, і, врешті-решт, вирішувати на чіємυ боці воювати у війні, що незабаром мала розпочатися. Разом з тим, з вибором Й. Гладкого кошовим, російська держава нарешті отримала ту людину, яка зголосилася очолити перехід задунайських козаків у межі Російської імперії. Це співпадало з потаємними думками й самого Й. Гладкого. Ще задовго до свого отаманування він вирішив сприяти поверненню на Батьківщину задунайців. Перебуваючи за Дунаєм, він — попри всі успіхи та пошану — сумував, згадуючи про свою сім'ю. Але його сум завжди змішувався з честолобними думками про утримання за собою влади і слави, до яких він так вперто йшов і нарешті досяг. Тепер вже Й. Гладкий мріяв повернутись до України не простим козаком-батраком, а особою власною, особливо якщо йому вдасться разом з собою вивести на Батьківщину турецьких запорожців, і таким чином отримати від цього відважного вчинку особисту вигоду та принести користь Російській імперії. Й. Гладкий надіявся, що цар не відвернеться від нього — втікача з Батьківщини, який був на чужій стороні не простим райєю, а відомою в Туреччині особою, а простить йому його злочин.

Не раз мріяв про це Й. Гладкий, тримаючи в руках отаманську булаву в колі свої радників — старшин Задунайського війська. Але йому довгий час не вдавалось здійснити свою заповітну мрію. Він повинен був хитрувати і весь час добре продумувати подальші кроки в небезпечній грі: з одного боку Й. Гладкий не довіряв своїх думок військовому товариству, якому не до вподоби було повернення до царя, з іншого — боявся, щоб слухи про його наміри не дійшли до турецького уряду. У першому випадку Йосип міг лише втратити свою владу в запорозькому військові, а в останньому міг позбутися не лише влади, а й життя. Турецький султан не любив жартувати з подібними іграми своїх підданих; його відповіддю на зраду була лише смерть. Сам Й. Гладкий, звичайно, міг втекти до Російської імперії, але ким?.. простим козаком, без пошани та підданих. Це означало проміняти отаманську булаву

в Туреччині на солдатський штик в Російській імперії, або, що набагато гірше, познайомитись з військовим судом. Ні! — на це Гладкий не був згодний. Йому хотілось повернутись власною особою, яка була здатна привернути до себе увагу царя, для чого був потрібний з його боку великий подвиг, який не лише затьмарив би всі його злочини перед Вітчизною, а й приніс би ще більше честі та слави.

Згідно відомих історикам документів канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора можна стверджувати, що Й. Гладкий ще до свого обрання кошовим отаманом був близько знайомий з ізмаїльським градоначальником С. Тучковим. Не виключено, що він став головною людиною на Задунайській Січі при активному сприянні російської сторони, яка через своїх агентів за Дунаєм забезпечила йому підтримку більшості задунайського населення, особливо райії. З обранням Й. Гладкого на посаду кошового, контакти між ним і С. Тучковим стали регулярними. Сам Й. Гладкий, посилаючись на листи ізмаїльського градоначальника, запевняв своїх соратників, що російський чиновник, уповноважений самим імператором, обіцяє всім козакам, в разі їх повернення на батьківщину, прощення і надання таких же прав і свобод, які вони мають за Дунаєм [18. 250].

І ось така мить настала. З групою козаків, які погодились втекти, Й. Гладкий вирушив у дорогу. Спочатку Дунавцем вони вийшли до Чорного моря, а потім Килійським рукавом Дунаю досягли Ізмаїльського карантину. Тут запорожці витримали скорочений карантин і Й. Гладкий, разом з курінними отаманами, був представлений імператору Миколі I, який вже чекав на них в Ізмаїлі. Впавши до ніг імператора і простягнувши йому грамоти та регалії, даровані Січі турецьким султанами, козаки молили про прощення та помилування. І вони отримали його. Саме тоді імператор сказав найдорожчі для них слова: «Бог вас простить, Вітчизна прощає і я прощаю» [З. 384]. І відразу ж звернувся до Й. Гладкого з проханням допомогти переправити військо на ворожий берег. Й.

Гладкий був задоволений — він не лише отримав прощення, він став потрібним імператорові.

Йосип Михайлович Гладкий прожив цікаве життя. Він досяг в ньому всього чого бажав — знатності, пошани та багатства: але чи досяг він душевного спокою, про це знав лише він. Діяльність Й. Гладкого потребує подальшого вивчення. Зокрема, безперечно цікавим для подальших досліджень є «одеський період» життя цієї непересічної та авантюрної постаті.

Література:

1. Надхин Г. Память о Запорожье и последних днях Запорожской Сечи. — М., 1877.
2. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ, 1994.
3. Гладкий В. О. Осип Михайлович Гладкий — кошевой атаман Задунайской Сечи. 1789 — 1866 // Русская старина, 1881. — № 2. — С. 381 — 392
4. Короленко П. П. Азовцы // Киевская старина. — 1891. —Т. 34. — № 7. — С. 53-74; Т. 34. — № 9. — С. 171-194.
5. Кулиш П. Поверье о новом казацком герое Гладком // Записки в Южной Руси. Т. 1. — С. -Пб., 1856.
6. Василенко В. Из народных воспоминаний об О. М. Гладком и возвратившихся с ним запорожцах // Киевская старина. 1885. — № 5. — С. 344 — 350.
7. Савич А. Народные рассказы об Осипе Михайловиче Гладком / Киевская старина, 1889. — № 2. — С. 485 — 487.
8. Новицкий Я. П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875 —1905 гг. — Рига, 1990
9. Рябинін-Скляревський О. Кінець Задунайської Січі // Україна, 1929. — Книга 36. — С. 40-71.
10. Яворницький Д. І. Запорозжя в залишках старовини і переказах народу. — К., 1995.
11. Яворницький Д. І. Кошовий отаман Осип Михайлович Гладкий // Ювілейний збірник академіку М. С. Грушевському. — К., 1927. — С. 295 — 305.
12. Ілляшенко В. Отаман із Золотоноші // Україна, 1988. — № 26. — С. 22 — 23.

13. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775 – 1828: Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994.
14. Бачинська О. А. Придунайський край – територія відновлення державотворчих традицій українського козацтва наприкінці VIII – XIX ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 6. – К., 2001. – С. 263 – 274.
15. Сапожников І. В. Задунайська Січ в Дунавцях за спогадами останнього запорозького кошового отамана Йосипа Гладкого // Південна Україна VIII – XIX ст. : Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 6.
16. Маленко Л. М. Гладкий Йосип Михайлович // Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К. – Запоріжжя, 2002.
17. Маленко Л. М. Грехи и деяния казака во дворянстве // Экспедиция 21, 2008. – № 7 (74). – С. 8 – 9.
18. Маленко Л. М. Йосип Гладкий: людина і діяч // Південна Україна VIII – XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1999. – Випуск 4. – С. 240 – 252.
19. Маленко Л. М. Йосип Гладкий: штрихи до портрету // Музеї України, 2006. – № 2 (14). – С. 30 – 33.
20. Маленко Л. М. Последний атаман // Родина, 2005. – № 6. – С. 78 – 80.
21. Маленко Л. М. Последний кошевой атаман Задунайской Сечи // Культурная жизнь Юга России, 2004. – № 2 (8). – С. 45 – 49, № 3 (9). – С. 33 – 36.
22. Епанчев Н. Очерк похода 1829 года в Европейской Турции. – Спб., 1905.
23. Гаденко А. П. Азовское казачье войско. – Кашира, 1912.
24. Русский биографический словарь. – М., 1916. – Т. V. – С. 246 – 247.
25. Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина, 1883. – № 2. – С. 277 – 278

ОДЕССКИЕ ДРЕВНОСТИ

Галина Кязымова,

кандидат исторических наук,

доцент кафедры украиноведения

и иностранных языков

Одесского национального морского университета

**«В ОДЕССЕ ПЫЛЬНОЙ И СУХОЙ...» (К ИСТОРИИ
ОДЕССКОГО ВОДОПРОВОДА).
(ПРОДОЛЖЕНИЕ, НАЧАЛО В ВЫПУСКАХ №5, №7)**

...Уже несколько десятков лет Одесса имела свой водопровод, сеть которого из года в год расширялась. Но запросы постоянно росли, а возможности их удовлетворить у города были далеко не всегда. Городской Думе приходилось взвешивать все обстоятельства, решая вопрос первоочередности подачи воды.

Конечно, особое место занимали городские и общественные учреждения. В конце 1890-х гг. вода была подведена в Ришельевскую гостиницу, в здание Комитета сельского хозяйства, в Сабанские казармы, в штаб Одесского военного округа. 5 кранов было установлены в городской больнице, 2 — в помещениях тюрьмы, 9 — в богадельне, расположенной у I-го городского кладбища, 1 кран — в городской женской гимназии [1. 61].

Характерной чертой второй половины XIX в. было массовое увлечение техникой. Интерес к работе всех инженерных водопроводных систем, в частности, станции «Днестр» Одесского водопровода, способствовал организации в Одессе IV-го русского водопроводного съезда. При решении вопроса о месте проведения съезда, из всех крупных городов империи, победила Одесса. В этом большую роль сыграл профессор В. Е. Тимонов. Еще на III-м съезде в 1897 г. В. Е. Тимонов говорил: «В Одессе имеется чрезвычайно хороший водопровод и в настоящее время на него, как на наиболее технически оснащенный, нужно обратить внимание. Важен опыт организа-

ции работы водопровода еще и в том, что он досрочно перешел от акционерной компании в собственность города. Одесса — важный портовый город. Убежден, — подчеркивал докладчик, — что в настоящее время из двух городов — Киева и Одессы — мы должны выбрать Одессу» [2. 14].

Во время съезда на станцию «Днестр» съехались приглашенные и в торжественной обстановке был пущен в работу новый шестой медленный фильтр (проект инженера И. О. Плате). При его монтаже был впервые применен способ укладки кирпича, поставленного «на ребро», что продлевало долговечность фильтра и удешевляло строительство, без ущерба для качества воды [3. 12].

Председателем IV-го съезда выступил заведующий Московскими водопроводами, видный ученый и инженер Н. П. Зимин. В работе съезда принимали участие профессора первой в Российской империи кафедры по водоснабжению и водоотведению С. -Петербургского института инженеров путей сообщения. Среди них был профессор В. Е. Тимонов — талантливый специалист. Он неоднократно представлял российскую науку на международных конгрессах научных обществ Англии, Франции, США. Его главный научный труд «Курс водоснабжения и водостоки» /в 3-х томах/ пользовался международным признанием, долгое время оставался настольной книгой инженеров-водопроводчиков. Плеяду московских инженеров представлял и Д. С. Зернов — профессор Московского императорского технического училища (ныне — Московский технический университет им. Баумана». От Одессы на съезде участвовали: В. И. Зуев — городской инженер Одесской Думы, М. М. Дитерихс — член исполнительной водопроводной Комиссии Одесской Думы; И. О. Плате — управляющий и главный инженер Одесского водопровода. На съезде И. О. Плате выступил с основным докладом «Исторический очерк развития водоснабжения в г. Одессе» [4. 16].

На водопроводном съезде рассматривались проблемы роли законов эксплуатации водопроводов, стандартизации труб и

фасонных частей, вопросы теории и практики фильтрации, коррозии металлических труб блуждающими токами, измерении больших расходов воды методом труб Вентури. Обсуждался и главный вопрос — о водоснабжении мегаполисов Российской империи, в том числе и Одессы. Съезд дал импульс к дальнейшему развитию и строительству одесского водопровода.

С начала 1899 г. вводился новый порядок ремонта всех водопроводных сооружений. Согласно ему всем домовладельцам выдавались талоны, которые в случае необходимости ремонта или других работ немедленно направлялись ими в управление городского водопровода (ул. Нежинская, 38 — дом Платса), в те отделы, на учете которых состояли дома. Эта система должна была улучшить и ускорить организацию ремонта. Она позволила избежать значительных потерь воды, которые неизбежны при неисправности кранов и труб. Параллельно с введением новых мощностей одесского водопровода начались работы по ремонту действующей системы. Это было естественным явлением, так как со времени начала эксплуатации прошло уже более 20 лет. Специально для выявления слабых мест в городской водопроводной сети статскому советнику А. И. Осетрову было поручено произвести ревизию водопровода и внести предложения по его ремонту

Одесское управление водопровода уведомляло всех домовладельцев, что если они желают пользоваться водопроводом, то вода впредь будет отпускатся только по водомерам. Домовладельцы приглашались в управление для собственноручного подписания заявления о желании пользоваться водой по водомеру и уплаты 15 руб., из которых 10 пойдут на устройство водомерного ящика, а 5 — на установку самого водомера. За прокат водомера впредь устанавливалась арендная плата. Крайний срок бесконтрольного пользования водой истекал 1 июля 1899 г. [5. 7].

В 1900 г. работы на станции «Днестр» были в полном разгаре. В то же время, параллельно с увеличением объема поступающей питьевой воды, решался вопрос о ее качестве, и прежде всего, чистоты. На станции была создана специаль-

ная, постоянно действующая лаборатория для исследования бактериологического состояния воды. Был назначен и первый санитарный врач при водопроводе — им стал Ш. М. Шполянский [6. 4]. Большую роль в научных изысканиях по изучению бактериологического состояния днестровской воды сыграл крупный ученый бактериолог-гигиенист, активный общественный деятель П. А. Диатроптов.

21 декабря 1901 г. комиссия, осмотрев все сооружения на станциях «Днестр» и «Чумка», подписала акт, в котором констатировалось, что «Комиссия, не входя в критическую оценку достоинств самого проекта и его осуществления, приходит к заключению, что все меры, предложенные строительной комиссией по увеличению водоснабжения города до 4-х млн. ведер в сутки, выполнены и находятся в полной рабочей исправности, и дело дальнейшего расширения водоснабжения находится в полном ходу и недалеко от его завершения» [7. 8].

Что же действительно было сделано для модернизации станций «Днестр» и «Чумка»? На станции «Днестр» насосные установки №3 и №4 были усовершенствованы, работали английские механизмы. Мощность каждого насоса достигала до 1 млн. 200 тыс. ведер в сутки. В залах насосных станций было установлено четыре новых паровых котла, введен новый фильтр №6, на котором был впервые установлен аппарат, позволяющий определять, сколько воды проходит через каждое отделение фильтра и наполняет каждое отделение фильтра уже отфильтрованной водой, как, и через какое время вода поднимается выше наружной поверхности фильтрующего песка. Эти аппараты позже были установлены на всех других фильтрах. Началось строительство осадочного бассейна, прокладывали вторую магистраль от станции «Днестр» до водонапорной башни, причем для этой магистрали были заказаны в Глазго английские трубы со специальными муфтами, способными выдержать давление 13 атмосфер [8. 8]. Не меньшее внимание устроители водопровода уделяли условиям жизни и быта обслуживающего персонала станции: устроены конюшни

и помещение для пожарной команды, кузница, слесарная мастерская. Не забыты были и дети работников станции — для них была организована школа. На втором этаже этой школы располагалась четырехкомнатная квартира учительницы. Школа существовала на полном обеспечении и бюджете станции. Все учебники, пособия для детей выдавались бесплатно. В начале XX в. к школе пристроили рабочую церковь, где каждую субботу и воскресенье проводилась служба.

Руководство Одесского водопровода заботилось о здоровье и отдыхе работников, многие рабочие получали бесплатное лечение, выделялись билеты для проезда на трамвае. За хорошую работу лучшие служащие станций «Днестр» и «Чумка» в каждую получку премировались (премия 1-2 руб.). Часто руководство станции ходатайствовало перед городской управой о поощрении наиболее отличившихся рабочих, особенно к празднику Рождества Христова. Это, в первую очередь, касалось рабочих-ветеранов с десятилетним стажем, так, что к окладу в 30-50 руб. прибавлялись дополнительные гроши [10. 1].

Кроме материальной помощи руководство заботилось о «пище духовной» — служащие водопровода регулярно получали билеты в театр; на станции проводились литературные вечера. Программы этих вечеров были незамысловатыми: I отделение — русский национальный гимн; пение русских народных песен, чтение стихов из русской лирики, во 2-м отделении шла комедия, а третье отделение — народные песни и танцы. [11. 35 — 36].

На территории станции «Чумка» появились новые здания: машинно-котельное отделение, литейная, слесарная и водомерная мастерские. Построен дом для директора станции, магазин, дворницкая. Вместе с тем, требовалось выполнить еще целый ряд санитарных мероприятий на станции «Днестр»: устроить канализацию, построить дополнительные жилые дома для рабочих, расширить бактериологическую лабораторию [9. 2 — 6].

Все это требовало новых затрат, а ведь недавно на эти цели из городской казны было выделено более 2 милл. руб. Оставалось одно — ограничиваться мелкими «мероприятиями»: уси-

лечь контроль за расходом воды, техническим состоянием станций, за работой различных служб, ограничить отпуск воды для полива улиц, не только на окраинах, но и в центре города, сократить подачу воды для садов и огородов. Принятые меры способствовали более четкой работе различных служб водопроводного хозяйства, значительно сэкономили воду, но кардинально улучшить водоснабжение не могли.

Помимо прочего, были проблемы и с четкой дисциплиной обслуживающего персонала. В архивах сохранился отчет одной из ревизионных комиссий, которая работала на станции «Чумка» в ноябре 1890 г. Комиссия констатировала, что явившись к двум часам дня на станцию, она обнаружила не выключенное освещение, резервуары и фильтры не были ограждены, дороги и тротуары ущербны, много случаев травматизма среди работников. Хуже обстояло дело с охраной объектов. Часто на работе отсутствовал распорядитель, начальник охраны. Внутренняя и внешняя служба станций требовала пристального внимания, укрепления специалистами, хорошо обученными и опытными [12. 623].

Требовались незамедлительная и коренная реформа Одесского водопровода, неотложные меры по сбережению топливом и другими ресурсами, но только в 1912 г. специальная комиссия по водопроводу сочла нужным рассмотреть эти вопросы. Начались бесконечные заседания, было заслушано 717 докладов, высказывались взаимные претензии и упрёки. Но, в конце концов, было ассигновано 66 тыс. руб. на прокладку труб, выдачу пособий вдовам бывших служащих водопровода, на отчисления к пенсиям служащих [13. 14 – 17].

Несмотря на все существующие проблемы, Одесский водопровод имел, по тем временам, самую современную технику, здесь рождались и воплощались оригинальные инженерные мысли, лучшие вузы страны направляли сюда на практику своих студентов. На станцию «Чумка», как более образцовую с технической точки зрения, направляли студентов из Одесских политехнических курсов, Новороссийского универ-

ситета, Гигиенического института. На станции «Днестр» в Беляевку в мае 1913 г. был устроен автопробег. Его участники посетили все сооружения станции, осмотрели «сердце» водопровода – машинное отделение [14. 47, 94]. Одесский водопровод был популярен в стране – научные форумы, многочисленные технические новации, выделяемые городом немалые суммы на его развитие свидетельствовали о его значимости и перспективности.

Литература:

1. Государственный архив Одесской области (Далее ГАОО). – Ф. 4. – Оп. 40. – Д. 513.
2. ГАОО. – Ф. 34. – Оп. 1. – Д. 1.
3. ГАОО, ф. 34, оп. 1, д. 33, л. 12
4. ГАОО, ф. 2, оп. 1, д. 2630, л. 16
6. ГАОО, ф. 34, оп. 2, д. 87, л. 139
5. ГАОО, ф. 34, оп. 1, д. 59, л. 7
7. Объяснительная записка к проекту расширения и улучшения Одесского городского водопровода. 1901, с. 12
8. ГАОО. ф. 34, оп. 1, д. 59, л. 8
9. ГАОО, ф. 34, оп. 1, д. 396, л. 2-6
10. ГАОО, ф. 16, оп. 87, д. 428, л. 1
11. ГАОО, ф. 34, оп. 1, д. 189, л. 35-36
12. Доклад ревизионной комиссии об образовании водопроводной конторы на “Чумке”, а также хозяйства, машинных отделений и мастерских”. – Одесса, 1908.
13. ГАОО. ф. 34, оп. 2, д. 9а, л. 66
14. ГАОО. ф. 34, оп. 2, д. 19, л. 47,94

Валерий Левченко,

кандидат исторических наук,

старший преподаватель

кафедры украиноведения

Одесского национального морского университета

**ИЗ ИСТОРИИ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В ОДЕССЕ:
НАУЧНЫЕ СЕМЬИ ИСТОРИКОВ ВТ. ПОЛ. XIX –
ПЕР. ПОЛ. XX ВВ. (ПЕРИОДИЗАЦИЯ,
ТИПОЛОГИЯ, ПРЕДСТАВИТЕЛИ) [1]**

В современной исторической науке исследователи проявляют возрастающий интерес к судьбам носителей научной культуры, соответственно, к их биографиям, к их интеллектуальному наследию. Этим обусловлен расцвет такого направления как научная биография [2], одним из жанров которой является биоисториография [3]. Исследователи проявляют интерес к творческой личности, межличностным отношениям в интеллектуальной среде, к способам и институтам трансляции знания, к особенностям рецепции. Согласно парадигме предложенной Л. П. Репиной речь идет о совмещении традиций социально-интеллектуальной и персональной истории в особом предметном поле, которое условно определяется как «история историографии в человеческом измерении» [4].

Особое место на этом исследовательском поле занимает как сам историк, так и его «жизненный мир», его идеалы, социокультурная среда, оказывающая влияние на формирование личности. Интеллектуальные сообщества, в том числе и научные школы, становятся предметом внимания со стороны исследователей. Тенденции этого направления характерны для европейской (Р. Коллинз, П. Бурдьё, К. Боулинг и др.), российской (Д. А. Александров, В. С. Брачев, Б. С. Каганович, В. П. Корзун, С. И. Михальченко, Г. П. Мягков, С. Н. Погодин, Л. П. Репина, Е. А. Ростовцев, А. В. Свешников, А. Н. Цамутали и др.) и украинской исторических школ (Е. М.

Богдашина, И. В. Верба, С. Г. Водотика, И. Б. Гирич, В. М. Даниленко, В. М. Заруба, Г. В. Касьянов, И. И. Колесник, В. В. Масненко, А. Е. Музычко, А. Н. Острячко, Ю. А. Пинчук, Т. Н. Попова, С. И. Посохов, А. В. Санцевич, В. М. Хмарский, О. В. Юркова, А. В. Ясь и др.).

Частью интеллектуальной истории являются научные семьи профессиональных историков, которые, будучи ангажированными в общественно-политические и социально-экономические события своего времени, трудились на ниве просвещения. В контексте мирового опыта формирования и деятельности научных семей историков особое место занимает Одесса — научно-культурный центр, известный своими научными традициями с первой половины XIX в. [5], город, в котором на протяжении двух столетий осуществляли профессиональную деятельность многие, как известные научному сообществу, так и призабытые семьи учёных-историков.

Хочется отойти от традиционно признанного учёными термина «научные династии», который выведенный из переносного смысла канонического понятия «династия» — ряд поколений, передающих из рода в род профессиональное мастерство, традиции и т. п. [6. 459]. Необходимо ввести в научный оборот термин «научные семьи», исходящий из классического понятия «семья» — малая группа, основанная на кровном родстве или браке, члены которой связаны взаимной, моральной, правовой помощью и ответственностью [6. 1411]. Это социологическое понятие более точно характеризует и отображает социальные связи групп учёных, представителей которых объединяют родственные или брачные союзы.

На современном этапе развития отечественной историографии история научных сообществ историков ещё не рассматривалась в срезе научных семей историков. Первые попытки изучения вклада научных семей в научно-культурное развитие Одессы были сделаны О. Ю. Ноткиной и В. Т. Галясом [7], которые представили очерки о научных семьях Рубинштейнов и Флоровских. В свою очередь В. В. Самодурова [8]

акцентировала внимание на роли трёх научных династий (Ляпуновых, Корш, Струве) в развитии различных областей наук в Императорском Новороссийском университете. Развитием этого направления стали две статьи автора, в которых были сделана попытка проследить историю формирования и деятельности еврейских научных династий (Рубинштейны, Троцкие, Бориневичи, Оксманы) [1] и научных династий историков (Варнеке, Флоровские, Рубинштейны, Троцкие, Бориневичи, Добролюбовские, Слабченко, Оксманы) [9] в Одессе в первой половине XX в. Научно-педагогическая деятельность этих династий связана с тремя преемственными высшими учебными заведениями: Императорским Новороссийским университетом — Одесским институтом народного образования — Одесским государственным университетом.

В биографических статьях большинства современных исследователей, посвящённых одесским историкам XIX—XX вв. речь идет об их становлении в контексте общих форм и факторов профессиональной деятельности того времени. Но за этими очень важными составляющими профессионального роста учёных остаются слабо освещёнными вопросы, связанные с семейными традициями подготовки историков, социальным статусом, межличностными отношениями, поведенческими стереотипами, на фоне социально-политической реальности, научных коммуникаций, идентификации историка, как производителя нового знания, зарождения научных подходов, выбора тем исследований.

В связи с этим во главу предложенного исследования вынесено выявление количества и обозначение основных компонентов зарождения семей учёных-историков (см. таблицу ниже) как представителей научного сообщества Одессы. Основными критериями отношения учёных-историков к числу представителей научных семей историков являются наличие высшего исторического образования, деятельность в профильных высших учебных заведениях и научно-исследовательских учреждениях, научные публикации.

Хронологические рамки исследования охватывают вторую половину XIX в. — первую половину XX в. Эту эпоху условно можно разделить на три периода: 1) 1865 г. — 1920 г. ; 2) 1920 г. — 1945 г. ; 3) 1945 г. — 2000 г. .

Начальный рубеж является традиционным для профессионального формирования одесской исторической науки и связан с началом деятельности Императорского Новороссийского университета (1865–1920) — ведущего научного центра, в котором осуществлялась деятельность историков-специалистов [10], некоторые из них стояли у истоков зарождения первых семей учёных-историков. К первому периоду можно отнести становление и деятельность семей историков Смоленских, Лазурских, Флоровских и формирование научных династий Бориневичей, Варнеке, Слабченко, Добролюбских, Рубинштейнов и Троцких.

Окончание первого периода и начало второго, связано с утверждением советской власти в Одессе (февраль 1920 г.), с закрытием Новороссийского университета (май 1920 г.), других высших учебных заведений и научно-исследовательских центров, с трансформацией высшего исторического образования и научно-исследовательских учреждений исторического профиля. Это в свою очередь внесло разнообразие в научную ориентацию и детерминировало плюрализм исследовательской практики одесских учёных-историков. Дореволюционная «университетская форма» исторических исследований была заменена разнообразием организационных форм: исследовательские кафедры и научные общества с филиалами, музеи, библиотеки, архивы. Отсутствие разделения научных учреждений на «академические» и «вузовские» создавало благоприятные условия для активизации творческих усилий учёных [11]. 1933–1945 гг. — составляющие годы второго периода, связаны с возрождением в УССР сети классических университетов, в том числе Одесского, с реорганизацией инфраструктуры университетов советскими (1933–1941) и оккупационными (1941–1945) властями. На это время приходится деятельность научных се-

мей историков Лазурских, Слабченко, Варнеке, Рубинштейнов, Бориневичей и появление новой — Оксманов.

Хронологические рамки третьего периода охватывают события с 1945 г. — времени первого полноценного учебного года исторического факультета Одесского государственного университета — основного заведения профессиональной деятельности историков Одессы и до наших дней. Выделение этого периода обусловлено спецификой форм и методов развития высшего исторического образования и исторических научных исследований в условиях идеологии советской власти и концептуальных изменений современности, в рамках которых осуществляли свою деятельность сформировавшиеся и зарождающиеся семьи учёных-историков.

История научных семей историков Одессы как объект исследования представляет собой протяжённый, насыщенный событиями исторический период и, следовательно, целостную историческую тему, имеющую периодизацию соответственно формам и канонам деятельности их основного места работы — Одесского (Новороссийского) университета. Данная тема может быть фактологически освещена и концептуально осмыслена как через призму целостного пути развития научного сообщества историков, так и выборочно — изучая отдельные периоды деятельности и научные семьи историков (равно как и других специальностей). Результаты данных научных исследований могут способствовать изучению вопросов в рамках широкого диапазона — от понимания общих закономерностей развития исторической науки в рамках определённой общественно-политической формации до профессиональной деятельности отдельно избранных учёных-историков.

Учитывая географическое место зарождения и деятельности представителей научных семей историков Одессы мы условно разделяем их на четыре типа (В. В. Самодурова условно делит научные династии Новороссийского университета на «три категории» [8. 109]). К первому типу мы относим одесские ветви больших научных семей, формирование которых проис-

ходило в разных уголках страны и мира. Ко второму типу можно отнести научные семьи, которые сформировались в Одессе (получили высшее образование, начали научно-педагогическую деятельность, вошли в научное сообщество), но признание в академических кругах получили в других городах и странах. Третий тип включает научные семьи, члены которых прошли процесс профессионального становления в Одессе и в этом же городе в течение всей своей жизни вели научно-педагогическую деятельность. Четвёртым типом можно считать научные семьи, которые процесс своего становления прошли не в Одессе, а данный город был лишь промежуточным пунктом в их карьере. Соответственно представленной типовой градации и учитывая биографические особенности исследуемых нами научных семей историков (см. таблицу ниже), их представителей можем отнести ко всем четырём типам. К первому – династию Варнеке, Лазурских; ко второму – Флоровских, Троцких, Рубинштейнов; к третьему – Смоленских, Бориневичей, Добролюбских, Слабченко; к четвертому – Оксманов. Процесс формирования почти всех представленных научных семей историков (за исключением трёх) происходил в Одессе и связан с Одесским (Новороссийским) университетом, что характеризует и вуз, и город, и регион как мощный центр развития исторических наук.

Исходя из семейно-родственных связей научных семей историков их преемственность можно классифицировать, соответственно оси координат, как вертикальные – родительская линия (родители и дети, в таблице (см. ниже) отражены значком «-->»), горизонтальные – линия одного поколения (брат и брат, брат и сестра, муж и жена, в таблице отражены значком «===»), так и «комбинированные» (вертикально-горизонтальные). На примере научных семей историков Одессы к «вертикальной» линии преемственности можем отнести научные кланы Смоленских, Бориневичей, Варнеке, Добролюбских, Слабченко, к «горизонтальной» линии – Лазурских, Флоровских, Рубинштейнов, Оксманов, Троцких. Примеры «комбинированной» линии преемственности в данной статье не представ-

лены, так как процесс их формирования приходится на современный период (например, Гончарук-Дружкова).

Важным аспектом данного исследования является изучение формирования и практической деятельности научных семей историков Одессы не только в контексте семейной ответственности или их коллективной биографистики, но и в контексте влияния на их судьбы представителей интеллектуального сообщества локального и глобального масштабов. В нашем понимании интеллектуальное сообщество (соответственно предложенной концепции И. И. Колесник [12]) – это носители культурно-национальных ценностей и традиций, локальные объединения представителей интеллектуального труда, которые в условиях отсутствия государственности, механизмов институционализации национальных форм образования, науки, искусства в своём видении формировали национальную идею, сущность, тело и душу. Следовательно, концепция «интеллектуальное сообщество» при использовании вспомогательного научного инструментария даёт возможность исследовать культурно-образовательные, научные и политические практики семей одесских учёных-историков.

Научные семьи историков Одессы являются примером «количественного» и «качественного» вклада их представителей в жизнь научного сообщества, развитие знаний гуманитарных наук и заслуживают на продолжение научных исследований с выявлением внешних факторов, влиявших на формирование их кланов, отношение их представителей к власти, демонстрации изменения социального статуса историков, исследования роли академической традиции в процессе деятельности представителей, выявление особенности научных коммуникаций и поведенческих стереотипов, культивируемых в научной жизни, их вкладе в учебно-методическую и научно-организационную работу высшей школы и научно-исследовательских учреждений Одессы, изучением научного наследия и его значения для современной науки.

Характерными «брендами» научных семей историков Одес-

Таблиця 1.

Периоды, даты жизни и даты деятельности представителей научных семей историков Одессы вт. пол. XIX – пер. пол. XX в. [13]

№№	1865 г. – 1920 г.	1920 г. – 1945 г.
1	Леонид Анастасевич Смоленский (1844–1905) – 1860-е – 1882 → Илья Леонидович Смоленский (1872– не раньше 1933) – 1902–1906	
2	Антон Самуилович Бориневич (1855–1946) – 1890–1946	Антон Самуилович Бориневич (1855–1946) – 1890–1946 → Зоя Антоновна Бориневич-Бабайцева (1855–1972) – 1923–1972
3	Владимир Фёдорович Лазурский (1869–1947) – 1901–1944 ==== Наталья Михайловна Лазурская (Богомолец, 1880–1958) – 1908–1944	Владимир Фёдорович Лазурский (1869–1947) – 1901–1944 ==== Наталья Михайловна Лазурская (Богомолец, 1880–1958) – 1908–1944
4	Михаил Елисеевич Слабченко (1882–1952) – 1905–1930	Михаил Елисеевич Слабченко (1882–1952) – 1905–1930 → Тарас Михайлович Слабченко (1904–1937) – 1925–1929
5	Антоний Васильевич Флоровский (1884–1968) – 1907–1922 ==== Клавдия Васильевна Флоровская (1883–1965) – 1909–1920 ==== Георгий Васильевич Флоровский (1893–1979) – 1916–1920	
6	Борис Васильевич Варнеке (1874–1944) – 1910–1944	Борис Васильевич Варнеке (1874–1944) – 1910–1944 → Александр Борисович Варнеке (1904– не раньше 1944) – 1927–1944
7	Константин Павлович Добролюбский (1885–1953) – 1917–1953	Константин Павлович Добролюбский (1885–1953) – 1917–1953 → Андрей Олегович Добролюбский (1949 г. р.) – с 1973 г.
8	Сергей Леонидович Рубинштейн (1889–1960) – 1919–1930 ==== Николай Леонидович Рубинштейн (1897–1963) – 1922–1928	Сергей Леонидович Рубинштейн (1889–1960) – 1919–1930 ==== Николай Леонидович Рубинштейн (1897–1963) – 1922–1928
9	Иосиф Моисеевич Троцкий (1897–1970) – 1919–1923 ==== Исаак Моисеевич Троцкий (1903–1937) – 1923	
10		Юлиан Григорьевич Оксман (1895–1970) – 1920–1923 ==== Эммануил Григорьевич Оксман (1899–1961) – 1923–1931

сы являются кланы Флоровских, среди представителей которого была первая женщина-историк, доцент К. В. Флоровская, начавшая преподавать в государственном вузе (Новороссийском университете); Рубинштейнов, который представляет собой единственный в мировой практике случай, когда все представители (к двум братьям «гуманитариям» — С. Л. Рубинштейну и Н. Л. Рубинштейну следует добавить ещё двух братьев: биолога Д. Л. Рубинштейна и экономиста Г. Л. Рубинштейна) «горизонтальной линии» преемственности научной семьи стали докторами наук; Добролюбских — представители которой четыре поколения в «вертикальной линии» научной преемственности (трое из них историки: К. П. Добролюбский, А. О. Добролюбский, Ю. А. Добролюбская)). Феномен этих научных семей Одессы заслуживает детального исследования.

Литература:

1. Некоторые аспекты данной публикации были представлены в статье: Левченко В. В. Деятельность научных династий историков Одессы в 1920–40-х гг. // Проблемы славяноведения. — Брянск, 2011. — Вып. 13. — С. 192–210.

2. Чижко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К., 1996.

3. Левченко В. В., Левченко Г. С. Біоісторіографічні дослідження в українській історіографії на зламі ХХ–ХХІ століть: регіональний аспект // Міжнародна наукова конференція «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття». — Київ, 20–21 жовтня 2011 р.

4. Решина Л. П. От истории идей к интеллектуальной истории (Аналитический обзор) // XX век: Методологические проблемы исторического познания. — М., 2001. — Ч. 2.

5. Історія Одеси / Голов. ред. В. Н. Станко. — Одеса, 2002.

6. См. : Большой Российский энциклопедический словарь. — М. : Большая Российская энциклопедия, 2006.

7. Галас В. Георгий Флоровский — воспитанник Новороссийского университета // Одеський університет. — 1993. — 10 листопада; Его же. Доктор В. В. Флоровський — выпускник Новороссийского университета // Одеський університет. — 1996. — 6 березня, 5 травня; Его

же. Русский историк-славист А. В. Флоровский // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. — Кн. 15. — Одесса, 2003. — С. 9-24.

8. Самодурова В. В. Научные династии в Новороссийском университете // Вісник Одеського національного університету. Серія бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. — 2007. — Т. 12, вип. 4. — С. 108–118.

9. Левченко В. В. Научные династии евреев в Одесском (Новороссийском) университете // Материалы Восемнадцатой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. — Москва, 1–3 февраля 2011 г.

10. Попова Т. Н., Станко В. Н. Исторические исследования в Одесском университете: традиции и современность // Вестник Одесского государственного университета. — Вып. 1. — 1995. — С. 37.

11. Водотика С. Г. Наукове життя Одеси 1920-х рр. (структура та взаємодія дослідних установ гуманітарного профілю) // Одесі — 200. — Ч. II. — Одеса, 1994.

12. Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття // Український історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 171–177.

13. Основу данных таблицы составили материалы изданий: Профессори Одесского (Новороссийского) университета: Биографический словарь. В 4 т. / Відп. ред. В. А. Сминтина. — Одеса, 2005; Выпускники Одесского (Новороссийского) университета: Энциклопедический словарь / Відп. ред. В. А. Сминтина. — Вып. 1. — Одеса, 2005. — 264 с. ; Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1 (початок ХІХ — середина ХХ ст.). — Одеса, 2009.

КРАЙ В ЕПОХУ ДИКТАТУР

*Тарас Гончарук,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Одеського національного
університету ім. І. І. Мечникова, доцент.*

***ЖЕРТВИ ПОДІЙ 15 – 17 СІЧНЯ 1918 Р. В ОДЕСІ
НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТ «ОДЕССКИЕ НОВОСТИ»
ТА «ОДЕССКИЙ ЛИСТОК»***

Бої між військами Центральної Ради та більшовиками в Одесі у січні 1918 р. були одними з найзапекліших під час першої війни Радянської Росії проти Української Народної Республіки. У нещодавно републікованих О. Музичком мемуарах українського діяча А. Стрижевського щодо цих подій зазначено: «...15, 16 та 17 січня 1918 р. ми билися з більшовиками, не віддаючи Одеси, виступаючи 600 чол. проти п'яти-сот тисяч озброєного люду, проти цілої флоти з гарматами, віддавали кожний крок з боєм і не даремно дісталася перемога більшовикам. Багато загубили ми своїх лицарів, багато заарештовано та забито на «Алмазі» наших діячів та співробітників – але ж цей бій може рахуватися одним з видатніших в історії української боротьби. Довго ходили легенди про нього, ніхто не рахував, що може бути така озброєна опозиція – такими мізерними здавалися наші сили»[1. 77 – 78].

Перебіг подій січня 1918 р. в Одесі вже висвітлений в історичній літературі, зокрема, у працях сучасного дослідника Т. Вінцьковського [2. 70 -77]. Повертаються з небуття імена керівників тогочасних українських збройних формувань: В. Змієнка, В. Поплавка, М. Омеляновича-Павленко, М. Мазуренка та ін. [3. 146 – 148, 157 – 159, 165 – 166]. Однак постаті рядових учасників та жертв боїв переважно залишаються поза увагою дослідників історії. Так Т. Вінцьковський,

щодо кількості загиблих в боях, зауважує, що «по закінченні військових дій більшість загиблих з обох боків, а це не менше сотні, чоловік з урочистостями, було поховано у братській могилі на Куликовому полі». Притому уточнює, що існують різні відомості щодо точної кількості загиблих та похованих на Куликовому полі: «За мемуарними даними 117 повсталих. ...у науковій літературі, з посиланням на періодичну пресу, знаходимо близьку цифру – 104 особи... Статистика по українським військовим достеменно нам не відома. За Ю. Липою їх було близько 60 осіб». Водночас, В. Файтельберг-Бланк та В. Савченко стверджують: «Количество жертв уличных боев 14 – 18 января 1918 г. с обеих сторон и пострадавших мирных жителей Одессы составило: от 130 до 200 человек убитыми и до 350 ранеными. Такие большие жертвы не идут ни в какое сравнение с жертвами Октябрьской революции в Петрограде, где во время восстания, «изменившего мир», погибло не более 50 человек» [4. 68].

З'ясувати імена загиблих та постраждалих в боях 15 – 17 січня 1918 р. в Одесі певною мірою може допомогти тодішня одеська преса. Адже, як зазначалося вище, саме преса стала джерелом для визначення кількості похованих. Головними російськомовними газетами Одеси на 1917 р. вважалися «Одесские новости» та «Одесский листок» (далі – ОН та ОЛ). Ці, загалом ліберальні видання, не належали до прихильників ані Центральної Ради, ані більшовиків. Прихід до влади останніх не давав пресі можливості висловлювати щодо них своє справжнє ставлення, але й особливої прихильності до радянської влади обидві газети не виказували. Події 15 – 17 січня 1918 р. ОН та ОЛ висвітлювалися як «братоубийственная война» – трагічна сторінка в історії міста. Екземпляри обох газет, що збереглися в фондах Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького (номери ОН не збереглися за період з 13 по 20 січня 1918 р., матеріали ОЛ – представлені краще) дозволяють подивитися на криваві події січня 1918 р. ніби з боку стороннього одеського обивателя.

Газети повідомляли як про перебіг військових дій, так і про обстріли рушничним, кулеметним та гарматним вогнем будівель практично в усіх районах міста. «Тяжелые минуты пережили жители района улиц Канатной, Белинского, Базарной, Б. Арнаутской, М. Арнаутской и Пантелеймоновской. Здесь шло настоящее сражение между советскими войсками и отрядами украинцев. Во многих домах выбиты стекла, отбита штукатурка, разбиты уличные фонари, сорваны провода трамвая. Среди прохожих были раненные, санитарные автомобили отвозили их в Евангелическую общину» — писав ОЛ. 18 січня 1918 р. [5]. Газета повідомляла також про обстріли популярних в місті кав'ярень, готелів, великих житлових будинків (наприклад, буд. Папудова) [6], міського театру й самої редакції ОЛ. Деякі факти обстрілів будинків, повідомлені газетами у перші дні після подій, пізніше спростовувалися, або уточнювалися [7]. Одночасно висвітлювалися уточнені деталі подій, зокрема, обстрілу більшовиками з міноносця «Шахського палацу» (обласної продовольчої управи) по вул. Гоголя № 2 [8], влучення гарматних набоїв в будинки по вул. Южній № 8, по вул. Тираспольській № 9 («Один снаряд попал в заднюю стену флигеля д. № 19 по Тираспольской ул. Разрушив одну стену крыши, снаряд попал во вторую и разорвался, причем часть осколков попала во 2-ой этаж, в квартиру Г. М. Жалковского, ранила мальчика 7 лет навывлет в плечо и Кирилла Морозовского в руки. Ранения неопасны» [9]) та ін.

Повідомлялося і про поодинокі жертви обстрілів. «Два снаряда попало в каланчу Александровской пожарной части. Во время перестрелки убит пожарный этой части Суворов» — писав 18 січня 1918 р. ОЛ. Та ж газета в іншій замітці повідомляла: «На углу Мало-Арнаутской и Земской ул. убит М. Фишкин, 50 л. » [10]. Щодо стану на околицях міста ОЛ писав: «В поселке «Самопомощь» под наблюдением д-ра И. Е. Бодникевича был устроен перевязочный пункт. Первым сюда был доставлен рабочий бельгийского о-ва Михаил Кононов, раненный на 4-й станции. По оказании помощи он был от-

правлен в лазарет на 8-й станції, где вскорі скончався» [11]. Газета «Одесская почта» повідомляла про іншу жертву в районі Фонтану: «Трагический случай произошел во вторник, во второй день одесских событий. На Среднефонтанской дороге в доме Быстрицкого проживает семья мелкого торговца корзинами Гулака. Во время перестрелки в 5 часов вечера жена Гулака Александра вышла по хозяйству из квартиры к дворовому крану набрать воды. В несчастную женщину попали три пули в грудь, две навывлет, а одна осталась в груди. Как сноп повалилась женщина на землю бездыханной. После покойной осталось 5 душ детей» [12]. Особливу увагу приділяли газети жертвам серед медичного персоналу, який надавав допомогу постраждалим під час боїв. Так в ОЛ були вміщені матеріали «Убийство двух сестер и 3 санитаров» [13] та «Убийство медика-студента» [14], а «Одесская почта» – про загибель санітара І. Савулькіна [15]. Щоправда пізніше відомості про втрати медичного персоналу в одеських подіях січня 1918 р. виявилися ніби набагато скромнішими (Дивись Додаток 4).

Дописувач ОЛ під псевдонімом «Педагог» розглянув участь дітей в одеських вуличних боях, зазначаючи: «В эти дни братоубийственной войны дети принимали самое активное участие, без них не обошлось ни одно жестокое сражение, труп не был убран, чтобы дети, как мухи, не облепили площадку, увозимую труп, дневные налеты происходили при непременно присутствии понятых-детей. Во время боя дети, даже от 7 лет, следом ходили за стреляющими и старались подхватить еще дымящуюся гильзу. В участок был доставлен мальчик с простреленной головой и полными карманами гильз. Дети с радостью подносили патроны стреляющим и исполняли самые рискованные поручения». Навівши чимало інших різноманітних прикладів участі дітей у вуличних боях, дописувач задавав риторичне запитання: «Завтра придут дети в школы, что скажем мы им? Как объясним по-человечески все, что происходило и происходит?» [16].

Газети вмістили окремі нариси з моргу на Валіховському

провулку. «У морга толпа. Больше любопытных, мало родных. У трупов почти нет слез и рыданий. Холодно и жутко» — писав кореспондент ОН. Вказавши, що родичі оплакували лише небагато тіл й загальна картина нагадувала «ужасный музей восковых фигур». Кореспондент без співчуття вказав на перебування в морзі тіла колишнього ката Жекмаки, впізнав він тіло і колишнього сищика Лопати («знаменитый старый одесский сыщик»). Тіла революційних матросів, за словами кореспондента, вже були одягнені й виглядали як живі. Це контрастувало зі значною кількістю інших роздягнених тіл, які лежали в коридорі моргу («Здесь лежат трупы совершенно голые. Они лежат как дрова друг около друга. Лица окровавлены. Многие лица разворочены и связаны бинтом. Вот человек 5 молодых, худых, голых, неопознанных») [17].

Щодо підготовки поховання жертв ОН 20 січня 1918 р. писали: «Вчера в Воронцовском дворце состоялось заседание исп. комитета сов. раб. деп., посвященное вопросу об устройству похорон жертв кровавых событий. Решено, чтобы торжественное погребение состоялось на Куликовом поле в братских могилах. Большевики и гайдамаки будут погребены отдельно. На могилу первых будет возложен венок с надписью: «Жертвам социальной революции», а на могилу украинцев венок с надписью: «Жертвам заблуждения, созданного контрреволюционерами». День похорон еще не установлен, но состоятся они по наступлении полного спокойствия» [18]. «Рада робітничих депутатів — пише щодо цього рішення Т. Вінцовський, — 19 січня ...ухвалила спеціальне рішення, у якому йшлося: «...місцем для братської могили всіх жертв революції обирається Куликове поле. В братській могилі будуть захоронені як наші товариші, так і гайдамаки. За винятком трупів явних контрреволюціонерів, які повинні бути перезахоронені окремо...». Щоправда, така повага до вояків з іншого табору стала винятком. Наступні два місяці влада у місті перебувала в руках більшовиків у вигляді Ради Народних Комісарів, й з перших днів нові керманичі організували червоний терор проти своїх

супротивників. Надзвичайний комітет (ЧК) разом з матросами відшукував ворогів, серед яких чимало траплялося українських військових, та одразу знищував, переважно двома способами. Або кидали живцем у пічку корабля «Алмаз», який був центром ЧК, або прив'язували до ніг каміння й викидали у море»[2]. Хоча ОЛ і ОН згадували про перебування «контрреволюціонерів» на «Синопе» і «Алмазе», проте інформації було обмаль, переважно, лише про тих, кому пощастило бути звільненим з цих кораблів та про заплановані більшовиками суди [19] (так, 21 січня 1918 р. ОН повідомляли: «Освобожден, находившийся на «Синопе» начальник украинской бригады полк. Мазуренко. От освобожденных офицеров взята подписка, что они не будут выступать против советской власти и что по первому требованию явятся на трибунал для рассмотрения возникших против них дел. Освобождены также и заключенные на «Алмазе». Здесь было всего 34 арестованных, Из них освобождены 26, а 8 человек забраны красногвардейцами»[20]. Проте наряд чи газета мала достовірну інформацію зі згаданих кораблів).

21 січня ОН повідомили про поховання, які відбулися окремо від інших, 20 січня: токаря школи мотористів транспортної флотилії Василя Бабанського, якого було поховано «по желанию родных на военном кладбище», а також студента Колосова. «Вчера товарищи трагически погибшего в дни войны на улицах Одессы брата милосердия, студента Колосова, провожали прах юноши до места его вечного упокоения. Проводы представляли собой бесконечно грустную картину: впереди сестры милосердия несли крышку гроба, с большим красным крестом сверху; в автомобиле в открытом гробу лежал покойник. Несколько товарищей при оружии составляли его почетный караул. За крышкой шли парами несколько десятков сестер милосердия», — писали ОН[21].

Щодо поховання на Куликовому полі, газети іноді згадували не про дві, а як про одну спільну могилу. «...Увы, теперь десятки рабочих методически, сосредоточено и серьезно роют огромную могилу «жертвам социальной революции» и «бур-

жуазной провокации». Могила вырыта по огромному радиусу правильным широким кругом, в человеческий рост». — писав ОЛ [22]. «Могила вырыта и сделана саперами. Она сделана как бы в два яруса, с какими то перегородками, обложена камнем и так мало похожа на могилу обычную», — повідомляли ОН [23]. ОЛ повідомив про знайдення під час риття могили на Куликовому полі залишків ранішнього поховання («Во время рытья братской могилы на Куликовом поле был вчера обнаружен череп мужчины, который по заключению врачей, умер насильственной смертью. В связи с этой находкой припоминают, что на нынешнем Куликовом поле когда-то находился тюремный замок, где проводились казни. Череп сдан в музей») [24]. Кореспондент цієї ж газети розглянув історію одеського майдану «Куликово поле»: спочатку територія Тюремного замку, потім — місце каруселей та інших розваг для дітей та дорослих, ще пізніше — затишний сквер. Однак після боїв січня 1918 р. значення цього майдану для Одеси, на думку кореспондента, докорінно змінилося. «...Несомненно, что в новейшей истории Одессы, — писав він, — Куликово поле займет одно из почетнейших мест. По одну сторону — Воронцовский дворец, по другую — здание окружного штаба. На одном развевается красный флаг, на другом — желто-голубой стяг Украины... И здесь и там воодушевленная молодежь, готовая идти на смерть. А между ними ожесточенный и озлобленный огромный город с мирными обитателями, испуганными, забитыми, вздрагивающими и от резкого свиста пуль и от глухого рева орудий. А в результате жертвы и жертвы.... ». Кореспондент вважав цілком обґрунтованим обрання Куликового поля як місця поховання жертв боїв [25].

Окремі публікації заздалегідь повідомляли про головну поховальну процесію 21 січня 1918 р. Того ж числа ОН писали: «Румчерод» разрешил еврейской больнице, где находятся скончавшиеся от ран пять жертв евреев, похоронить их отдельно в братской могиле на старом еврейском кладбище, рядом с двумя большими братскими могилами. И этих жертв будут хоронить

сьогодня в час дня»[21]. Тоді ж газета повідомила про головну поховальну процесію, яка також відбулася 21 січня (3 лютого) 1918 р. Вочевидь, публікуючи інформацію від влади, ОН подали детальні відомості про порядок запланованої процесії («Маршрут шествия: Валиховский пер., Софиевская ул., Преображенская ул., Дерibasовская ул., Пушкинская ул., Куликово поле») та її учасників: від більшовицьких організацій до Бунду [26].

В одній з публікацій ОЛ зазначалося, що трохи раніше влаштованої владою процесії відбувся похорон за християнською традицією одного з гайдамаків: «Отдельно от прочих жертв хоронили одного гайдамака. Впереди кресты, затем крышка гроба, а затем высоко над толпой несли гроб. На Пушкинской-ул. эту процессию ожидал оркестр, звуки которого слились с оркестрами, следовавшими за гробами»[27]. Проте імені цього гайдамака та місця його поховання газета не вказала.

Щодо головної поховальної процесії, яка розпочалася від Валіховського провулку об 12 годині, обидві газети вказали на вражаючу кількість домовин: «Одесса еще не видела таких похорон. Кажется, что происходит перенесение целого кладбища»[25]. В кореспонденції ОН зверталася увага, що померлі були надто схожі на живих («...сотня гробов. Открытых гробов, в которых спят люди. Именно спят! Полная иллюзия спящих. Здесь матросы, солдаты, штатские, здесь сестры милосердия, в цветах и точно к венцу одетые, здесь красавица-девушка, здесь их много, слишком много, для революции, которая началась бескровно»[23]). Однак кореспонденти ОЛ зауважили, що це стосувалося лише небагатьох небіжчиків з відкритих, переважно дерев'яних, труп, які несли попереду, за ними ж слідували «тесно в ряд закрытые металлические гробы»[27]. «Первые 16 гробов были открыты. Случайно ли это вышло, или же открыты были именно гробы с хорошо сохранившимися покойниками — но только все видные толпе, не были обезображены смертью. Лица были спокойны, руки сложены на груди, а незрячие глаза обращены к солнцу. Всего гробов было сто десять», — зазначав кореспон-

дент ОЛ [25]. ОН подала іншу кількість похованих — 104 (дивись додаток 5). Кореспондент ОЛ підкреслював надто організований характер 10-тисячної поховальної церемонії: з оркестрами, під червоними та чорними прапорами, зі задалегідь підготовленими плакатами («были и плакаты, заготовленные ко дню похорон: «Жертвы капитализма». «Жертвы национализма», «Слава погибшим. Оставшиеся — готовьтесь к борьбе»[25]) та ін. Газети відзначили прикрий для організаторів інцидент: коли матроси на Куликовому полі відсалютувати першим з похованих, люди, що перебували в хвості поховальної процесії, — в районі Привокзальної площі та Пушкінської вулиці, злякалися пострілів та почали втікати. «Началось повальное бегство по направлению от вокзала. Шум стоны и крики наполнили воздух. Когда все успокоилось, оказалось, что несколько человек получили более или менее тяжелые повреждения в давке...» — зазначав ОЛ [25]. Цей випадок свідчив про досить напружений стан учасників церемонії, на який вказували і кореспонденти.

Нижче наведені списки загиблих та поранених, що друкувалися на шпальтах ОН та ОЛ. Також стаття ОН «Кровавые цифры» зі спробою статистичного аналізу втрат під час боїв. Та інформація з цієї ж газети про похованих 21 січня 1918 р.

Через невисоку якість паперу текст в списках іноді важко прочитати (це більшою мірою стосується ОН). В місцях, де прізвища чи інші слова важко розібрати, вміщені знаки запитання у дужках. У списках та інших тестах обох газет помітні численні друкарські помилки, що стосується і написання прізвищ. Ускладнює роботу зі списками їхня недосконала пунктуація. Помітно, що різні лікарні надавали газетам інформацію різного характеру (шпиталі — належність поранених та вбитих до військових частин, лікарні — адреси, характер поранень та ін.). У списках є явні повтори, притому прізвища одних й тих самих осіб пишуться по-різному. Повтори присутні і у списку похованих на Куликовому полі (Додаток 5).

Пошкодження тексту статті «Кровавые цифры» (Додаток 4)

не дозволяють розібрати деякі цифри таблиць (через що одна з них нижче не подається). На статтю звичайно впливала і наявність в місті більшовицької влади. Так, не було подано співвідношення втрат більшовицьких сил та прихильників Центральної Ради (гайдамаків, бійців українських полків та ін.). Вказавши на незначні втрати серед червоногвардійців, як ознаку їхньої нечисельності або неучасті в боях, автор одразу зробив кілька зауважень, вочевидь, побоюючись реакції з боку представників нової влади. Надто революційно виглядають в статі земського лікаря міркування щодо мотивів загибелі «колишніх людей» — двох службовців дореволюційного розшуку та ката.

Навряд чи можна вважати достовірним твердження автора статті: «По выборкам, сделанным нами из «Одесских новостей», мы имеем пока 119 убитых 309 раненных». Адже вже 21 січня 1918 р. ОЛ, оприлюднивши додатковий список загиблих, повідомив: «Всего за вчерашний день зарегистрировано 33 убитых и 102 раненых. С ранее зарегистрированными — 110 убитых и 411 раненных» [28], але вже 23 січня ОЛ оприлюднив ще один додатковий список, який не був врахований попередньою статистикою (Додаток 3). Також слід враховувати, що поранені та померлі були не лише в тих лікарнях, які надали списки для публікацій ОН та ОЛ, вміщені нижче. Так ОЛ 18 січня 1918 р. писав: «Раненый на углу Ришельевской и Еврейской ул. реалист С. Парижер 11 л. отправлен был в лечебницу Ауслендера», а також: «В больницу Касперовской общины сестер милосердия доставлены следующие раненные: Гритюк, Каминский, Чебановский, Доценко, Яньив, Андруинко (?), Дорошенко, Скульза (?), Котив. Последние два скончались. Большинство ранено тяжело» та ін. [10]. Чимало постраждалих перебули на дому, окрім того родичі одразу забрали для поховання певну кількість загиблих й вони також не потрапили до вміщених нижче списків. Адже у цих списках часто відсутні прізвища осіб, обставини загибелі, які повідомлялися газетами раніше (зокрема, вищезгаданих О. Гулак, Суворова та ін.).

Отже, вміщені нижче матеріали, хоча надають певне уяв-

лення про склад загиблих та поранених внаслідок боїв січня 1918 р., проте їхня інформація не може вважатися повною. У подальшому уточнення та доповнення зазначених списків можна здійснити шляхом співставлення матеріалів ОН та ОЛ з іншими джерелами (в тому числі матеріалами ін. газет).

Додаток 1. Список вбитих, померлих та поранених 15 – 17 січня 1918 р. з газети «Одесские новости» від 20 січня 1918 р. (ОН. – 20 января).

«Список убитых и умерших от ран с 15 по 17 января 1918 г. в Одессе

2-й хирургический госпиталь «Кр. Кр. ».

Степаненко Федор, 432-го Валдайского полка; Курденко Александр, 1-го гайдамацкого куреня; Плюта Григорий матрос минон. «Жаркий»; Ковальчук Григорий, офиц. 57 Модлинск. полка; Ковалев Кирилл, матрос; Чувин Аркадий крементного куреня; Кобылер Иоель Пинхусов., 20 л., 2-го Туркестанского полка; Супруженский Лука Степан., бомб. 64 артил. бриг. ; 6 человек умерли, не приходя в сознание, сведений о них не имеется, отправлены в морг.

Лазарет Кр. Кр.

Лобзинский Викт. прап. украин. полка; Яковлев 49 полк; Куренков Николай, матрос; неизвестный матрос, полный высокий брюнет с усами.

Лазарет при Пантелеймоновском подворье.

Сухой Павнутий Тихон. 52 лет, 89 хирургич. госпит. в. з. с. ; Шерета Роман Зах. 24 л., матрос с «Пантелеймона»; неизвестный. Богачев Яков Андреевич.

Сабанский госпиталь «Кр. Кр. »

Катарабай Семен, матрос с «Алмаза»; Краковецкий Иосиф Францев., матрос.

Французский госпиталь «Кр. Кр. »

Любченко Георг. Ив., 17 л., Южная ул. № 13; Мария (фамилия не уст.), ул. Жуковского 4 кв. 41; Баранов Александр, 30 л. ; Приходько Гавриил, солдат; Туриенко Ефим Никитов., 31 г., Польская 3. кв. 14; Карапанов Афанасий,

28 л., матрос; неизвестный солдат; Савулькин, ученик ре-
альн. учил. св. Павла; Колосов Виктор Евгень., студент.

Барачный госпиталь «Красного Креста»

Коробец Николай, 27 л. запасн. морск. бат. ; неизвест-
ный.

1-й хирургич. госпиталь «Кр. Креста»

Янков Константин; неизвестная женщина 30 л., худощ.
блонд. средн. ро роста.

По сведениям варшавского сводного госпиталя №4:

Иосиф Галембиевский, кочегар парохода «Посадник», умер
от раны, Зайдман, член сов. раб. депутатов и трое неизвестных.

На ст. «Ск. помощи»:

Павел Паненко, 40 лет и двое неизвестных.

При Стурдзовской общине:

Николай Мельников и Иван Губин.

На военном спуске под мостом найден убитым офицер 1-
го гайдамацкого куреня минной подрывной роты Григорий
Бочненко.

Убитые:

Каянов, рабочий столярного цеха союза гор. Илья Зацим,
16 лет уч. 5 кл. гим. Ровлякова, Захарько Николай Григорьевич
28 лет, солдат, 80 рабочей роты Румфронта Херс. губ., Одес.
уезда Б. Буялькской волости; Жекмаки Алексей Иванович дос-
тавлен в морг старой гор. больницы; неизвестные два гайдамака,
оправлены в сабанский морг, документов не оказалось.

Убитый солдат Ш. Лишниц, 20 лет, участвовал на фрон-
те в сражениях, был дважды ранен и эвакуирован в Одессу.
Лишниц был любим своими товарищами-солдатами, уважав-
шими его за храбрость

**Список раненых 15, 16 и 17 января 1918 года в Одессе
2-й хирургический госпиталь «Кр. Креста»**

Мусиенко Ант. Григ., матрос с «Ростислава»; Елитератов
Михаил Вас., 21 г., солд. 118 Шуйского полка; Барух Абр. Герш-

Лейб, 19 л., Базарная 40; Дронов Святозар Георг., 22 л. револ. ударный батальон; Боровский Станисл. Ант., 23 г. красногвардеец; Иванов Григорий Степан., 30 л., портовой охранной роты; Меленчук Яков Данилович, 49 л. ; Давидов Вольф Гершков. ; Хотонцев Григорий Михайл., 26 л., каказск. трансп. №178; Луценко Александр Алекс., 26 л., матрос отр. высадки войск; Кац Сруль Аронович, 15 л., Еврейская, 32; Елисеев Петр Яковлевич, 18 л., кочег. парох. «Пр. Евг. Ольд. »; Николаенко Егор Парф., 25 л., матрос минон. «Жаркий»; Строгов Стефан Роман. фельд(?). крейс. «Ростислав»; Смелянищын (?) Лина (?) Вольк(?), Б. -Арнаутская 79; Фурзиков(?) Гурий Семенов., 65 л. Пантелеймон. 26; Крюков(?) Савелий Иванов., 26 л., кочегар «Ростисл. »; Поддубный(?) Никита Макар., 35 л. ; Артеменко Порфирий Анан., 25 л., 10 стрелк. полка; Затуловский Иосиф Федров., 20 л. ; Костина Мария Васильев., Базарная уг(?). Екатер. ; Пильникова(?) Вера Михайл. 17 л., Базарная 40; Шестериков Семен Степ., военно-сапожный мастер; Статеев Антон Семен., 17 л., Водопроводный пер. 12; Воскер(?) Рива 20 л., Ср. -фон. 41; Ворошок Павел Ефтеф., 22 л., красногвардеец, Божакина 6; Килах Мирон Григ., 22 л., красногв., Троицкая 38; Минайченко с парох. «Республиканец»; Любеной Стеф. Тих., мастр. с минон. «Жаркий».

Одонтологич. лазар. «Красного Креста»

Хамлай Виктор, 38 л. ; Щекатуров Ксенофонт, 59 л. ; Толкачев Евдоким, 28 л. штаб траснп. флотил. ; Корнилов Макар, 34 л., матрос с «Алмаза»; Поддубный Николай, 21 г., красногв. ; Кот Иван, 33 л. ; Янку Мендель, 24 л., румын; Страж Зелик, 21 г. ; Леонтий Георгий, 25 л., грек; Каплун Азиль, 17 л. краногв. ; Окс Абрам, 16 л. ; Румянцев Иван, 21 г., солдат Перес. Ревен. зав. ; Висовин Федор, 19 л., матр. 65 транспорта; Позняков Григорий; Возко Петр, 19 л., 407 Саранск. полка; Горелов Николай, 16 л., 41 Селенгинск. полка; Мельничук Антон, 30 л., георгиевск. батальон; Шкелев Павел, 27 л., прап. трансп. №149, Сторожков Павел, 20 л. ; Полубота Лука, 36 л., матрос с трансп. №158.

Лазарет при Пантелеймоновском подворье под флагом «Кр. Креста»

Ласкун Иван Михайлович, 16 л. ; Тетерев Петр Иванович, 18 л., казак 3 дивизиона; Меджак(?) Алексей Иванович, 16 л. ; Макогон(?) Василий Иванов., 19 л., матрос с загр. «Алексей» неизвестный.

89 хирургический лазарет в з. с.

Д-р Стоклицкий Илья Вениам., 39 л., член презид. искома воен. ком одес. гарнизона; Левантуев Алекс. Полик., 25 л., кочег. школы моторист. трансп. флотилии; Лопухов Сергей Ефимов., 26 л., команда шк. мотор. транспорт. флотилии, Шулик Федор Дмитр., 27 л. ст. унт. оф. 15 артил. бриг. ; Куницын Михаил Герасим., 25 л. матрос 354 транспорта; Иоршауб(?) Айкануш, Петропавловское училище; Лутев(?) Семен Петров., 20 л., машинист с «Алмаза»; Горбонос Дмитрий Павлов., 24 л., 1-й гайдамацкий полк; Боршт Аркадий Илаавков., 21 г. санитар-доброволец; Сорочан Дмитрий Карп. 20(?) л. матрос с транспорта «Вера», Фетисов(?) Николай Ефим., 21 г., 118 Шуйского полка, Хаит Григорий Израилев., 21 г., ряд. 773 Зайсам(?) полка, Кушныр Григорий Карп., 21 г. ряд. Московского полка; Лазарев Милан Степ., ... (?) л. унтер-офиц. сербск. батальона; Левин Соломон(?) Моисеев., 21 г., учен. од. мельн. -техн. учил., Тронько(?) Филипп Анисим., 17 л., матрос трансп. 136; Гальперин Мендель, 28 л., 29-го стрелк. полка, Балануца Василий Никол., 28 л., бомбард. 1 горн. сербск. артил. дивиз., Кирилл Ларионов, матрос с «Алмаза».

Лазарет при Афонско-Андреевском подворье под флагом «Красного Креста»

Мартынюк Трофим; Каплан; Елистратов; Синдорский, Тихонов Наум Григор., 26 л., матрос с «Алмаза»; Кручковский Карл. Фр., 23 л., студент.

Санитарный транспорт «Атенэ» «Красного Креста».

Розенталь Влад. Иван. машин. транспорта «Атенэ»; Шишкин(?) Василий Иванов., матр. 2 отр., трансп. флотилии;

Тимченко Василий Степан.

Сабанский госпиталь «Красного креста»

Валик Филипп Вас., матр. одес. морск. бат, Жарков Илья Михайлов, матрос трансп. №59; Мартюшов Яков Ник., штаб. 2 отр. трансп. фтот.

Французский госпиталь «Красного креста»

Забуренко Евдокия Яковл., 28 л., Леваш. сп. №10; Зинченко Федор Дмитр., 15 л. ; Слуцкий Никифор Романов., 30 лет, Польский сп. 16; Дуцлов(?) Василий, матрос, Слоб. Романовка; Ванконстанили(?), Арк. Иван., 18 лет матрос тарнсп. № 69; Городецкий Иван Емельян., красногвард. ; Бондаренко Николай Як., 25 л., матрос с трансп. №21; Симин Михаил Иванов., Пирогов. №3, кв. 103; Пташенко Александр Марк., Канатная 31, кв. 28; Часкутти, раб. зав. Анатра; Заставоникович, солдат-серб; Гуткин Шльома Янкелев., солд., Новосельская 40; Бахнова(?) Мария, 26 л., ул. Маразли 40; Шевченко Евгения, 22 л., Базарная 26; Овчаров Виктор Матв., 16 л., Маразли 20; Скрымбал Николай, матрос; Бабинский Иван, Ришельевская 63; Вайнфас Моисей, 18 л., Ришельевская 59; Малага Яков Ал., 24 л., солдат; Филиппенко Михаил Андр., 17 л., ул. Зайцева 2; Жеребилов Ефим, 21 г., матрос с «Ростислава»; Коломиец Илья, 20 г., службы связи Черного моря; Магулин Ефим, 34 л., трансп. «Боржом» №158; Словецкий Андрей, 22 л., кочегар трансп. 29; Маклер Хаим, 38 л., Пересыпь Лесная ул. ; Бамута Иван Петров. 20 л. ; Алексеев Леонид Иван., офиц. Пирогов. 4; Фраер Елизавета Фил., 24 л. Базарная 54; Кузьменко Дионисий, солдат, Соборная 6; Яворский Иван, 14 л., Сенная площ. 6; Полизов(?) Иван Павлов., 30 л., Ришельевск. 67; Лехман Иохиль, М. -Арнаутская 80; Стрельцов Михаил Павл. солдат Канатная 81; Политика Иван Прокоп., 40, матрос; Мельников Андр. Андр., 18 л., матрос трансп. №119; Кириченко Петр Кирил. матрос трансп. «Лазарь»; Пиацили Вильгельм, 40 л., Ланжероновская 20; Геллер Моисей; Минайченко Кузьма, 21 г., солдат с «Республиканца»; Габов Нико-

лай, 21 г., матрос с «Ростислава»; Финкельштейн Михаил, 21 г., солдат; Бромов Карл, 27 л., матрос с трансп. №159; Корзич-Короткевич Анна, 70 л., Воронцовский пер., 4; Каменский Александр, 31 г. «Румчерод».

Резерв сестер «Красного Креста»

Карнеев Иван; Назаров Федот; Симакин Григорий, красновард. ; Вареник Павел; Шевченко Яков; Шустов, матрос; Качур Абрам; Алексеев Николай; Дубнер Пинхус; Баранский Виталий, 16 л., гимназ., Малорос. ул. 45; Коваленко Феодосий, 28 л., матрос; Читанов Борис, 28 л., боцман; Гуминский Ал., 23 л. авиатор.

Евангелическая больница

Гуковский Иван, Драгаев Иван, Ипполит Никонов, Крылов Виктор, Израильштейн, Макогон Василий.

Стурдзовская община

Крестников Валериан, 19 л., Смиричинский Иона Ефим., 22 г., Сабсой Тихон Влад., 21 г., Керган Христо, 21 г., Милан Владисл., 24 г., Куницкий Федор, 21 г. Бакуш Дмитрий, 20 л., солдат 99 пех. полка, Ковтун Федор, 17 л., казак 2-го украинского полка, Костеридзе Николай, 16 лет, казак грузинского отряда, Евсеев Семен, 28 л., Пиковский Владимир 22 л., Бронников Ефим, 26 л., Макогон Федор, 22 л., Бугай Павел, 21 г., Остафьев Тимофей, 21 г., Цыбульский Павел, 21 г., Буйневич Василий, 26 лет.

Варшавский сводный №4 госпиталь

Калинин Сергей, 27 л., вольноопред. 636 пех. полка, Мыхеидзе Алексей, 21 г., юнкер одес. военного училища, Василевский Сергей, мл. унтер-офицер 38 Сиб. стр. полка, Бердичевский Филипп, 22 л., рядовой 4 дивиз. 16 стр. полка, Кузьменко Х., 19 л., казак 2-го гайдамацкого куреня, Селезнев Григорий, 21 г., матрос трансп. флотилии №142, Данилович Фал., 21 г., рядовой 15 Шлисельб. парка, Пасынок Петр, 41 г., ефр. 329 Херс. пех. полка, Гринбаум Бейлик, 25 л., ряд. 319 пех. зап. батальона, Колесниченко Александр, 24 г., старший унтер-офицер 2-го гайдамац. куреня,

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

Савин Александр, 21 г., мл. унтер-офицер 2-го гайдам. куреня, Гучерцов Василий, 19 л., Алекс. пограничной команды, Либсман Наум, 19 л., обыватель, Винокур Михаил, 16 л. ученик, Поляк Йсер, 29 л., рабочий, Лопушан Михаил, 23 л., рядовой 2-го гайд. куреня, Удовиченко Петр, 24 л., рядовой 2-го гайд. куреня, Свечинский Всеволод, 15 л., рядовой 2-го гайдам. куреня, Теслер Арон, 24 л., рядовой 59 Люблинского полка, Толоковой(?) Иустин, 30 л., жел. -дор. служащий «Одесса-Главная», Васильев(?) Федор(?), 27 л., матрос одес. морского батальона, Атаманчук Сергей, обыватель, Сабоц(?) Сергей, 1-го гайдам. куреня; Дубинин Антон, 30 л., трансп. флотилии пар. №111, Давиденко Наум, 20 л., рядовой 1-го гайд. куреня, Лейбенко Яков, чиновник в вр. 697 интенд. раб. транспорта, Желтовский, 7 л., ребенок, Морозовский, Мандрыка Савва, с Карангозова, 4.

Кучук, Шилокрой, уч. гимн. Ковальчука, Савиновский, уч. учил. Гохмана, Розенблант учен. художеств. училища, Гринберг, студ. Новорос. унив., Шувалов, Констант., 19 л., солдат 58 пражского полка, Боярченко Ив., 26 лет. Екатер. губ. г. Мариуполь, Горбачева Мария, 49 л., ул. Жуковского, д. № 5, кв. 35(?), Бродовский, Яков Ром., Пантелеймон. 4, Федоров Мефодий Мартын., 24 г., машинист с «Алмаза», Донь Иван Никод., 30(?) л., Калуй(?) Петр Федор., 27 л., Костяков Дм. Ив., 18 л., Никитин Григ. Мир., 39 л., красногвард., Гинзбург Яков, 19 лет, Зелинский Дмитрий, 20 л., солд., Пономарев Ал. Вас., красногвард., Владыченская Анна, 59 л., Новиков Всевол. Ник., приват-доцент Новороссийск. универс., пострадал во время выезда ночью на автомобиле в лазарет, Левчук Андрей, 10-ти лет – на дом.

Работавший в подвижном перевязочном отряде студент Новороссийского университета Карл Крученский(?) ранен в левое предплечье.

В привокзальной районе 17 января ранен легко в голову пулей врач Класс, разъезжавший в автомобиле Красного Кре-

ста с перевозочным отрядом.

На Нежинской был подстрелен в ногу Андрей и Евчук, 18 лет.

В евр. больнице в настоящее время находится на излечении около 70 чел., раненых во время братоубийственной войны в Одессе.

...(?), училищем Я. Р. Бродовский — пулей в голову. Квартира разрушена осколками снаряда.

Гг. Литваковские(?) (Б. -Арнаутская, 16) разыскивают свою служанку Ф. Федоренко, 20 л., раненую пулей у ворот и увезенную санитарным отрядом «Кр. Креста» в какую то больницу».

Додаток 2. Додатковий список вбитих, померлих та поранених 15 – 18 січня 1918 р. з газети «Одесские новости» від 23 січня 1918 р. (ОН. – 23 января).

«Раненные и убитые

Список раненных и убитых, доставленных в старую городскую больницу

...¹ Баримбойм, Нусим, Ремесленная, 33; Слусис, Лева, Степовая, 24; Войно, Порфирий, Новосельская, 97; Голубов, Павел, 10 лет, Павловская, 3; Шевчик, Леонтий, Левашевский спуск, 17; неизвестный мужчина; Дрожич, Шура, сорбск. солдат; Орелко, Василий, Кошелева, 13; Савлан, Иосиф, Пересышь, 17. ж. -д. батальон, Лещенко, Алексей, Кузнечная, 32; Бартников, Михаил, матрос транспорта 137; Лубяной Стефан, матрос миноносца «Жаркий»; Крючковский, Карл, студент, Греческая 15; Петчиков, Сергей, матрос, Московская, 64; Болочкова, Феодосия, Новорыбная, 56; Новицкая, Евдокия; Левицкая, Лукерья, Пушкинская, 58; неизвестная женщина в тяжелом состоянии.

Убитые:

Ламбров Борис. гимназист, Кузнечная 43; Лашков Иван приезжий; Пономаренко Митрофан, боцман; Мацков Алек-

сандр, Пески дом Осадчего(?); Мажаров, матрос транспорта 136; Рабинович Хана, учительница, Еврейская 6².

Список раненых и умерших в одесском военном госпитале с 15 по 18.

Раненные:

Савченко, Яков Иванович, 1 гайд. куреня; Кордин, Трофим Семен., «Ростислава»; Крайзер, Борис Владимир., 2 кав. ж. д. ; Рудниченко Илларион Владимир., 2 гайдам. куреня; Садък, Ефрем Григор., 1 гайд. куреня; Тюрин, Василий Поликарп., 17 жел. батал. ; Бабенко, Иван Петр., прапор 1 гайд., куреня; Сотник, Григорий Григор., хорунжий 1 гайд. куреня; Сидлецкий, Афанасий Иван(?), 1 гайд. куреня; Лютенко, Иван Филип., 1 гайд. куреня. ; Лакудзский, Лазарь Хр., служ. сахарного завода³.

Умершие:

Страшмигов(?), Иван, 1 гайд. куреня; Кудлай Александр Иванов, 1 гайд. куреня; Петренко Александр «Ростиславль».

Доставлены мертвыми:

Устинов Александр Троф., ряд. 30 стрелк. полка, Мандереев Алексей Михайл. ; Драгович Георгий Стоянович, серб; Горачук, Тимофей; Мазепов, Федор Никанор. ; Степанов Иван.

Кроме того, находятся еще семь трупов, фамилии которых невыяснены.

Список раненых и умерших с 15 по 18 января 1918 р. Одесская еврейская больница

Раненные:

Гулаева, Анастасия, 37 лет. контузия головы; Литенштейн, Яков, 14 л. ранен. пальца; Ошеревич, Кельман, 28 л. контузия головы; Шапиро, Роза, 25 л., ранен. ноги; Вайнер, Мордко 52 г. ранен. пальца; Ройтфельд, Мотель, 16 л. ранен. прав. предплечья; Резник, Сруль, 20 л., ранен. пальца; Ракич, Даниил, 23 л. ранен. предплечья; Степанович, Иван 28 л., ране лба(?); Марокбейн, Янкель, 11 л., ранен. головы; Воронюк, Павел, 28 л., ранен. ягодиц. ; Шустов, Павел, 28 л., ранен. руки; Корнеев, Иван, 18 л., ранен. бедра; Гендельман, Моисей, 28 л. ранен. грудн. клетки; Иголкина, Сура, 20 л., ранен.

спиной; Янкельзон, Енюх, 20 л., ранен. черепа; Рафалович Абрам, 43 л., ранен. бедра; Бершадский, Арон, 20 л., ранен. живота; Рабов, Филипп, 17 л., ранен. голени; Барановкий, Стефан, 40 л., ранен. голени; Войце, Александр, 17 л., ранен. руки; Михайлов, Николай, 23 л. ранен. руки; Шрапштейн, Тимон, 25 л., ранен. плеча; Поляк, Хаим, 11 л., ран. ягодиц. ; Евтихин, Фрол, 43 г., ранен. живота; Будеско, Фекла, 70 л., ранен. ягодиц. ; Костиков, Дмитрий, 17 л., ранен. бедра; Раби, Моисей, 28 л., ран. бедра; Назаров, Федот, 21 г., ран. бедра; Самохин, Григорий, 20 л., ранен. груди; Шевченко, Яков, 19 л., ренен. глаз; Случек, Доротея⁴, 26 л., ранен. бедра; Брель, Моисей, 18 л., ранен. руки; Ташинский, Петр, 18 л., ран. бедра; Конбрус, Ефим, 40 л., ранен. плеча; Войчешко⁵, 35 л., ранен. живота; Крук, Фаня, 11 л., ранен. живота; Вайнберг, Лазарь, 13 л., ранен. плеча; Богомоллов, Юрий, 18 л., ранен. бедра; Селезнев, Григорий, 20 л., ранен. руки.

Умерли:

Финк Мердко 16 л. ; Авнер Даниил 58 л. ; Шурман Борух 19 л. ; Шаинский Абрам 16 л. ; Файнштейн Мотя, 15 л. ; мужчина неизвестный 22 года, Коробов Петр, 20 лет.... ⁶ Черников Степан 35 л. ; Гольдман Борис 26 л., Самсоненко Иван, 30 л., Каплун Давид, 30 л.

811-й госпиталь

Раненные:

Луковский, Иван; Егорнов, Александр; Щерт Аврум.

1-й инфекционный госпиталь

Раненные:

Зеленчек, Яков, извозчик. »

Примітки:

1. Тут перші 27 рядків газетного стовпчика ОН важко прочитати. В ОЛ вказані такі прізвища на початку списку поранених у «Старій лікарні» (для визначення їхніх адрес потрібна більш детальна робота щодо співставлення списків вміщених в ОЛ та ОН): «Омерешко(?) Петр, Блайвас Мордко, Сирота Борис, Смутов(?) Василий, Двор Кон-

стантин, Борищенко Борис, Бойко Ефим, Вьюн Борис, Сидо... (?) Матвей, Бандер Бронислав, Тимощенко Федор, Левит Давид, Огороник Федор, Фастов Бенцион, Дубнер Пинхус, Куликов Николай, Латминский Бронислав, Осакий Артем, Крауман Нухим, Апостов Лазарь, Муравлев Павел, Нхманов (?) Михаил, Рубанов Шмуль, Глаз Матеуш (?), Гарбузенко Александр» [28].

2. ОЛ 18 січня 1918 р. повідомляв, що до Єврейської лікарні «была доставлена учительница одной из женских гимназий Х. Рабинович, 24 л., смертельно раненная в д. №6, по Скобелевской ул. (тодішня назва Єврейської вул. – *Т. Г.*). Рабинович подошла к окну и была ранена пулей в живот. По доставлении в больницу она вскоре скончалась» [10].

3. В ОЛ вказані ще два прізвища: «Козар Давид, Кузьменко Егор» [28].

4. В ОЛ – «Луек Доротей» [28].

5. В ОЛ – «Війчешко» [28].

6. Один рядок тексту в ОН через пошкодження неможливо прочитати. В ОЛ зазначено, що серед померлих в єврейській лікарні ще були: один невідомий та Цибермановський Григорій [28]. Стосовно останнього ЛО, а також «Одесская почта» вказали, що він був «гайдамак». «Одесская почта» повідомляла: «Гайдамак, Григорий Вибермановский (вочевидь, помилка. – *Т. Г.*), доставленный с Куликовского поля» [29].

Додаток 3. Додатковий список вбитих та поранених з газети «Одесский листок» від 23 січня 1918 р. (ОЛ. – 1918. – 23 января).

«ЖЕРТВЫ

список раненых и убитых с 15-го по 18-го января 1918г. в г. Одессе

Раненные

В 727-м сводном госпитале:

Квасов Илья Семенович, подпоручик 101 Пермского полка, Минакер Лейба, рабочий, Иващенко Николай пом. шофе-

ра, Резников Иомия, рядовой 468 Нарымского полка и Гелем Моисей, милиционер.

В 905 полевом госпитале:

Якименко Василий, солдат, Ронин Иван, солдат и Денисов Иван, солдат.

По частным сведениям:

Гербер Ревека и Тавриченко Вера Владимировна.

Убитые:

В 901 Сводном госпитале: Коваленко Феодосий, матрос транспорта «Витязь».

В 905 Сводном госпитале: Крыжановский Адам, матрос, Каплун Давид, Эзенфиров Сергей шт. -капитан и 2 гайдамака с бронированного автомобиля, личности не установлены.

Брест-Литовский госпиталь

Раненные:

Каминский Алексей, 26 лет, поручик 4-го воздуш. отр. Черного моря, Култашов Ианнуарий, 23 лет, поручик 4 воздуш. отр. Черного моря, Нитченко(?) Алексей, 24 лет, прапорщик 29 дивизиона, Монастырский Михаил, 23 лет, 1 гайдамацкого куреня, Прокуров(?) Семен(?), 20 лет, 1 гайдамацкого куреня, Андриющенко(?) Филипп, 23 лет, 1 гайдамацкого куреня, Прибыль Василий, 24 лет, 1-го гайдамацкого куреня, Бразский Николай, 2-го гайдамацкого куреня, Спасевич Стефан, 23 лет, 2 гайдамацкого куреня, Полищук Семен, 20 лет, 2 гайдамацкого куреня, Кувальский Василий, 20 лет, 3-го гайдамацкого куреня, Лука Пантелей, 19 лет, 2-го гайдамацкого куреня, Опачич Михаил, 27 лет, 2 гайдамацкого куреня, Карагаченко Афанасий, 28 лет, 2 гайдамацкого куреня, Гладченко Алексей, 2 гайдамацкого куреня, Збехлый Федор, 21 года, 3-го гайдамацкого куреня, Иваненко Владимир, 19 лет, 1 строевой сотни, Ковинько(?) Михаил, 24 лет, 270 украинского полка, Шевчук Иван, 20 лет, 270 украинского полка, Юркевич Иван, 13 лет¹, 138 баковского полка, Андриенко Дионисий, 137 батареи, Шкаренко Иван, 17 лет, вольный, Лемешко Леонтий, 1 стр. сотня.

Умершие:

Аристов, студент Харьковского университета, Карчук Тимофей, 3-го гайдамацкого куреня.

В 1-м хирургическом госпитале

Раненные:

Водовшин Илларион, 31 года, матрос с 354 траллера, Лазарев Милан, сербского запасного батальона.

В варшавском Александровском военном лазарете.

Раненные.

Андрійченко Василий, 25 лет, 1-го украинского конного полка, Ильченко Семен, 22 лет, 1 украинского конного полка, Бедин Никифор, 24 лет, 1 украинского полка, Шевчены(?) Пантелей, 24 лет, 1 украинского конного полка, Давиденко Герасим, 21 года, 1 украинского конного полка, Романенко Иван, 21 года, 1 украинского конного полка, Щербатый Митрофан, 22 лет, 1 украинского конного полка, Дьяченко Иван, 23 лет, 2-го пулеметного батальона, Дешко Павел, 25 лет, 2-го украинского пластунского полка, Луценко Григорий, 20 лет.

Умершие:

Колесниченко Захарий, 25 лет 1-го гайдамацкого полка, Пономарчук, 1-го гайдамацкого куреня, Чернявский, 1 гайдамацкого куреня. »

Примітки:

1. Ймовірно, друкарська помилка.

Додаток 4. Стаття «Кровавые цифры» з газети «Одесские новости» від 23 січня 1918 р. (Земский врач. Кровавые цифры ОН. – 1918. – 23 января)

«Кровавые цифры

Читатель! обычно цифры скучны и их не читают... Но эти цифры говорят о тех, кто был жив и убит, вчера только предан земле; о тех, кто неделю назад еще был здоров, а скоро быть может станет калекой и потребуе к себе внимание, и себе печения. Наши цифры большие тревожные и послушаем о чем они говорят.

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

По одним источникам за время гражданкой войны (с 15 по 17 января) в Одессе убито 110 и ранено 411. По выборкам, сделанным нами из «Одесских новостей», мы имеем пока 119 убитых 309 раненных, которые по группам распределились так:

	число убитых	Раненых
I группа		
Офицеров	5	4
Матросов	16	51
Солдат	17	51
красногвард.	4	13
	Итого: 42	Итого: 119
II группа		
Гражданского населения:		
Мужчин	30(?)	131
Женщин	19(?)	17
Дети до 15л.	(?)	9
16 лет	(?)	4
Личность не выяснена	15	1
Учащихся	5(?)	11
Рабочих	6(?)	3
III группа		
Сестер милосердия	–	1
Врачей	–	3
(?) врач.	1	–
Санитаров	–	2
Брат. Милосердия	1	6
Из Румчерода (?)	–	1
Авиатор	–	1
Сыскн. пол. чин.	2	–
Палач	1	–
	Итого 71	Итого 190
	Всего 119	Всего 309

Группа первая представляет собой активную силу, ведущую бои на улицах Одессы, и если на 161 бойца выбивших из строя артиллерийским, пулеметным и ружейным огнем, приходится 42 убитых или 25 %, то этот процент надо признать достаточно высоким. Прошлый год закончился и новый зародился под знаком гражданской войны и борьбы за власть, протекающей главным образом в городах и творцы и стратеги уличных боев должны создать в своих руководствах по тактике уличного боя отдел ранимости, смертности и тех осложнений, при которых протекают ранения граждан и бойцов. Более высок процент смертности, если мы вычислим % числа убитых по отношению ко всем группам граждан, имевших несчастье попасть под расстрел: из 309 умерло 119 или 27,8 %. Это объясняется тем что из 267 раненых не военных убито и умерло на месте боя 77 человек или 29 %, какой процент надо признать и высоким и жестоким.

Из анализа цифровой группы можно сделать вывод. Главную боевую силу боев представляли матросы и солдаты: из них почти равное количество убитых и раненых. Процент выбивших офицеров (на 152 рядовых — 9 офицеров) надо признать выше обычно наблюдаемых средних цифр убыли офицеров за время боев истекшей войны. Красногвардейцы или численно были малы или не принимали активного участия в боях 15 — 17 января. Здесь необходимо оговорится: быть может, в числе убитых 15 ч., социальное положение которых неизвестно, были и красногвардейцы; допустима и еще одна возможность: известный процент красногвардейцев мог попасть и в рубрику обывателей и граждан, показавших громадное число убитых — 90 и раненых — 131.

Анализ второй и третьей групп убитых и раненых в эти дни показывает, что на одного убитого бойца приходится почти две смерти граждан невоинов, а ранение одного воина покупалось кровью 1 s раненных граждан. На 119 раненых матросов, красногвардейцев и солдат пришлось 190 раненных граждан; вместе с 42 убитыми бойцами пало 77 людей мир-

ных занятий: женщин, детей, учащихся, врачей и т. д.

В хронике одесских газет мы находим указание на полную бессмысленность убийств и ранений граждан второй и третьей разбираемых нами групп, и, быть может, только сравнительно небольшой процент этих мужчин (среди них были калеки)¹, женщин (среди них была глухая), детей и учащихся (из них реалист был заколот штыком) и рабочих пало жертвой любопытства мирного жителя мирной и солнечной Одессы, который не хотел и не мог поверить, чтобы в этой уличной бойне все было, как на войне — «взаправду».

Мы считаем необходимым обратить внимание на тот урон, который понесли люди гуманной любви к ближнему: персонал летучек; они выделены в группу третью. Врачей ранено 3 (д-ра Стоклицкий, Клясс и приват-доцент Новиков), убит студент-медик 4-го курса, ранена сестра милосерд. — 1, братьев милосердия ранено 6, убит 1, ранен санитар 1; всего: 2 убитых и 12 раненых.

Ни один бой на войне не давал такого количества жертв из среды санитарного персонала: из всего количества убитых и раненых на санитарный персонал падает 3,2%.

Наконец, нельзя пройти вниманием и то, что в первую же гражданскую войну были убиты «бывшие люди»: пом. начальника сыскного отделения Смолеев, сыщик Лопата и палач Жекмаки. О чем говорят эти смерти? В чьих рядах сражаясь, нашли они свою смерть? Или их нашел гнев народа? Случайны ль их смерти, или их вызвало на улицу любопытство? Их профессия, авось, пригодится со временем? Или думали они поживиться в этой кровавой мути?²

Наши сведения об убитых и раненых по возрастным группам, к сожалению неполны, но все же характерны, они сгруппированы во 2-ой таблице.

...³

Таким образом, из 202 случаев на самый цветущий рабочий возраст (от 20 — 29 л.) пришлось 101 или 50 проц., 27 убитых и раненых приходится на возраст от 30 — 39 л. или не-

много более 25 проц., пуля нашла даже стариков свыше 50 л. (среди них двое 70-летних стариков); их выбыло 9 или 4,5 проц. ко всему учитываемому числу, 5,4 проц. падает на детей до 15-летнего возраста. На юношей от 16 – 19 л. пришлось 48 раненых и убитых, то есть 23, 7 проц., из них 10 были убиты.

Чистые сердцем, горячие порывом, с яркой и смелой мыслью вы отдали все, что могли за идею свободы, как вы ее понимали.

И пусть же не повторится «гражданская война», родившая эти столбцы кровавых цифр.

Земский врач».

Примітки:

1. ОЛ. 18 січня 1918 р. повідомляв: «На углу Новосельской и Преображенской был ранен тяжело в голову несчастный калека на костыле, без правой ноги. Его не удалось привести в чувство» [10].

2. «Одесская почта» відносила смерть двох сищиків та ката не до жертв боїв, а до жертв вбивства, у промовистій замітці під назвою «Убийства» ця газета 19 січня 1918 р. повідомляла: «Вчера на Пресыши убит бывший палач Жекмаки, много лет прослуживший в качестве агента в одесском сыскном отделении. Вблизи Бульварного комиссариата третьего дня убит один из старейших агентов бывшего сыскного отделения Лопата. Третьего дня на своей квартире был арестован бывший помощник начальника сыскного отделения Смолеев. При препровождении его на крейсер «Синоп» он пытался бежать и был убит» [30]. Пізніше «Одесская почта» присвятила загиблому сищику Лопаті окремий нарис [31].

3. Таблицю не вміщено, бо пошкодження її тексту не дозволяють прочитати низку цифр.

Додаток 5. Інформація про поховання жертв з газети «Одесские новости» (ОН. – 1918. – 24 января).

«В общецратской могиле

В общебратской могиле на Куликовом поле погребены Алянский Виктор, Н. Коробец, А. Боржиновский, П. Сухой, Т. Жуковский, Г. И. Любченко, И. Приходько, А. Баранов, Самохин, И. Старостенко, Ф. Степаненко, П. Коробов (раб. завода Анатра), С. Черников, К. Бауэр, Гр. Люта (матрос минон. Жаркий), Л. Супряженко (матрос трансп. флота), Мацкевич, Кузьменко, Г. Кибермановский, Турченко, А. Прянин, Клюков, И. Зенчин, Н. Г. Захарко, И. Маклыченко, С. Ситников, Н. Какоре, Г. Глюта (матрос), А. Горжасовский, Т. Жуковский, Пуренков, Э. Споленов, М. Кузьменко, Г. Бочненко, И. Галамбиевский, П. Попенко, И. Губин, А. Курден, И. Г. Масличенко, И. Маклыченко, К. Ковалев (матрос), Г. Ковальчук, А. Чузин, Яковлев, Н. Куренков, А. Курдель, братья А. и В. Вревич, Анна Степанова, Н. Вайсман, И. В. Зайдман, М. Высокий, А. Златопольский, М. Сирота, И. Кобылер, Л. Ланда, Я. А. Штейнблит, Л. Розенкройн. Имена и фамилии остальных пока еще неизвестны.

Евреи в братской могиле

В общей братской могиле в числе 104 жертв погребены: бухгалтер-контролер од. продовольственного комитета, Н. Вайсман (член группы анархистов-коммунистов), В. И. Зайдман (член сов. раб. деп.), неопознанный еврей рабочий, М. Высокий (рабочий фабрики Попова), А. Златопольский — красногвардеец, М. Сирота — рабочий земского союза, Иосль Кобылер — красногвардеец, солдат 2-го стр. полка, Лев Ланда — фабричн. член еврейской рабоч. соц. -дем. организации, М. Штейн — рабочий Л. Розенкройн — солдат 46 пех. полка.

Похороны жертв на втором еврейском кладбище

На 2-м еврейском кладбище похоронены вблизи братской могилы и красногвардейцев, братьев Кангун, погибший наборщик газеты «Дус-Найс-Либен» А. Б. Шкловер, тов. Авнер, учительница Х. Рабинович, Финк, Шурмов, Шаинский, М. Файнштейн и друг.

Не похоронены:

В морге медицинской клиники (Валихов. пер.) остались еще не похоронены два офицера: прапорщик Ковальчук и шт.-кап. Е. З. Сифиров(?). Администрация морга просит родных или знакомых убитых офицеров явиться».

Література:

1. Стрижевський А. І. Світлої пам'яті Івана Митрофановича Луценка / упорядник, автор передмови, вступних статей та коментарів Олександр Музичко. — Одеса, 2011. — С. 77 — 78.

2. Вінцовський Т., Джумига Є., Мисечко А. Українські мілітарні формування в Одесі в добу Центральної ради (березень 1917 — квітень 1918 рр.). — Одеса, 2010.

3. Чорноморська хвиля української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917 — 1920 рр. : Монографія / Відповід. ред. В. М. Хмарський. — Одеса, 2011.

4. Файтельберг-Бланк В, Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций. 1914 — 1920. — Одесса, 2008.

5. Обстрел города // ОЛ. — 1918. — 18 января.

6. К обстрелу города // ОЛ. — 1918. — 18 января.

7. Опровержения // ОН. — 1918. — 20 января.

8. К обстрелу дома №2 по ул. Гоголя // ОН. — 1918. — 20 января.

9. Эпизоды // ОН. — 1918. — 20 января.

10. В больницах // ОЛ. — 1918. — 18 января.

11. На окраине // ОЛ. — 1918. — 18 января.

12. Смерть женщины // Одесская почта (далі — ОП). — 1918 — 20 января.

13. Убийство двух сестер и 3 санитаров // ОЛ. — 1918 — 18 января.

14. Убийство медика-студента // ОЛ. — 1918 — 18 января.

15. Трагическая смерть И. Савулькина // ОП. — 1918. — 18 января

16. Педагог. Братоубийственная война и дети // ОЛ. — 1918. — 21 января.

17. Незнакомец. в эти дни. В морге // ОН. — 1918. — 21 января.

18. Похороны жертв // ОН. — 1918. — 20 января.

19. Суд в Одессе // ОН. — 21 января.

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

20. Освобождение арестованных // ОН. – 21 января.
21. Похороны жертв гражданской войны // ОН. – 1918. – 21 января.
22. Боров. Место вечного упокоения // ОЛ. – 1918. – 21 января.
23. Незнакомец. В эти дни. У братской могилы // ОН. – 1918. – 23 января.
24. Находка черепа // ОЛ. – 1918. – 21 января.
25. Похороны жертв гражданской войны // ОЛ. – 1918. – 23 января.
26. Погребение жертв братоубийственной войны // ОН. – 1918. – 21 января.
27. Похороны революционеров и гайдамаков // ОЛ. – 1918. – 23 января.
28. Жертвы. Список раненных и умерших с 15 по 18 января 1918 года (Дополнительный) // ОЛ. – 1918. – 21 января.
29. Девять трупов // ОП. – 1918. – 19 января.
30. Убийства // ОП. – 1918. – 19 января.
31. Лопата (Из воспоминаний) // ОП. – 1918. – 22 января.

Виктор Савченко,
кандидат исторических наук,
профессор кафедры ОГУВС
Пьер Бутоннэ,
магистр истории Тулузского
университета (Франция)

**ФРАНЦУЗСКОЕ ВОЕННОЕ ПРИСУТСТВИЕ
В «ОДЕССКОМ РАЙОНЕ»
(ДЕКАБРЬ 1918 – АПРЕЛЬ 1919):
К ВОПРОСУ О ПРИЧИНАХ НЕУДАЧ
«ЮЖНОРУССКОЙ» ЭКСПЕДИЦИИ**

Французское военное присутствие в одесском регионе в 1918 – 1919 гг. и спешная эвакуация войск Антанты из Одессы и сегодня остаются «белыми пятнами» украинской историографии. Кажется, что ничего не изменилось с 1922 г., когда А. Марголин писал: «...существует много разных версий о причинах этой эвакуации. Но еще не настало время и нет пока вполне точных материалов для того, чтобы распутать сложный клубок взаимоотношений держав Антанты в тот одесский период. А без этого нельзя поднять завесы над тайной, которой все еще окутана действительная причина эвакуации Одессы» [1. 385].

Определенный интерес к этой теме проявляли советские историки в 1920-е гг., когда актуальными оставались вопросы выплаты «французских долгов» и компенсаций, сохранялась политическая напряженность между СССР и Францией [2]. Но затем о «французской интервенции» вспоминали вскользь, рассматривая общую тему иностранной интервенции в годы гражданской войны. Украинская историография долгое время рассматривала «французский вопрос» исключительно в контексте переговоров Директории УНР с французским командованием и «самоустранилась» от освещения темы французского военного присутствия в «одесском регионе» [3].

Современные российские историки касаются этой темы, только, когда вспоминают о Добровольческой армии [4]. Некоторый интерес проявляют к теме западные исследователи, которые ввели в научный оборот большое количество архивных материалов [5]. Несмотря на кажущиеся единодушные советских, украинских и российских историков, в оценке французской интервенции в Украине в 1918 – 1919 гг., интервенция Франции остается «периферийной» (вследствии политической конъюнктуры) темой.

На участие мощных вооруженных сил стран Антанты в гражданской войне в Восточной Европе делались большие ставки, как в странах, которые «импортировали» интервенцию, так и в районах развалившейся Российской империи, ожидающих интервенцию. Часть мировой общественности (за исключением «левой») надеялась, что международное вмешательство стран-победительниц в Первой мировой войне, если не остановит «кровавую российскую драму», так даст перспективы выхода из нее, минимизирует людские и материальные потери. Весь период братоубийственной войны на развалинах Российской империи, значительная часть населения этого региона, десятки политических партий, сторонники антибольшевистских государственных образований и режимов, надеялись на военную и материальную помощь извне. Возможно, эта ставка (питаемая традиционной верой в «справедливого варяга») стала роковой ошибкой 1919 г. и разочарованием для миллионов антибольшевистски настроенных жителей разорванного на части пространства Восточной Европы.

В Украине совершенно различные политические силы делали ставку на помощь войск Антанты (гетманцы, украинские республиканцы – большинство украинских социалистических партий, кадеты, октябристы, правые эсеры...). Не только помещики и капиталисты, офицерство и мелкая буржуазия, но и большая часть интеллигенции, часть рабочего класса, служащих, мещанства, которым надоел революционный террор, ждали от вмешательства стран Антанты обуздания

хаоса и произвола. В конце 1918 г. тысячи одесситов и сева-стопольцев приветствовали приход французских войск, ожида-дая «героического похода» французов на Киев и Москву, ус-тановления законности, порядка и европейского достатка.

Еще 27 октября 1918 г. премьер-министр Франции Кле-мансо приказал генералу д'Эспрэ (командующему Салоникс-ким фронтом) высадить часть войск Антанты в Северном Причерноморье, чтобы «...изолировать и затем уничтожить русский большевизм». Генерал д'Эспрэ резонно ответил на этот приказ, больше похожий на декларацию: «Мои войска не го-дятся для наступления в обширной, морозной стране. Самое большое, что я смогу сделать, — это занять Одессу и близле-жащие черноморские порты. Однако, я обязан доложить вам, что хотя наши солдаты честно воевали столь долго на Восто-ке, и сейчас они с энтузиазмом пошли бы на Венгрию, чтобы затем триумфально промаршировать по Германии, однако в отношении оккупации и действий на Украине и в России у них не будет этого энтузиазма и могут возникнуть большие проблемы» [6. 76]. Генерал был, безусловно, прав, но руко-водство Франции решило ввязаться в авантюру, без подготов-ки плана компании, без учета особенностей «принимающей стороны», возможных ходов и последствий.

Генерал д'Ансельм (командующий экспедиционными вос-ками Антанты в Одессе) в своем приказе уклончиво обозна-чил цели экспедиции, заявив, что союзники пришли в Рос-сию, чтобы дать возможность всем элементам доброй воли и патриотизма восстановить порядок в крае. Что это значило — скорее заявление не о будущей активной борьбе, а только о содействии в борьбе, которую будут вести местные «элементы доброй воли и патриотизма». Но когда французские войска сошли на берег, нужно было немедленно выбрать или назна-чить эти комплементарные «элементы» из разновекторной по-литической одесской (или крымской) гаммы, определить ре-альную политическую силу, которой французские войска ста-нут помогать... и главное — которой стоит помогать. После

отречения гетмана П. Скоропадского от власти (14 декабря 1918) у французской армии исчез потенциальный союзник, но и цель экспедиции — защита гетманщины, ведь Красная Армия, до первых чисел января 1919 г., еще не проявляла повышенной активности на восточных границах УНР. Временное затишье конца 1918 г. тормозило реализацию задуманных планов и настраивало организаторов компании на режим ожидания. Этим и объясняется то, что французская армия направила в Одессу только две неполные дивизии (к тому же, имеющие 2/3 личного состава), которые физически не могли контролировать обширные просторы Юга Украины.

Французское присутствие в «одесском регионе» условно можно разделить на 3 этапа: 1-й период «ожидания» (19 декабря 1918 — 8 февраля 1919 — 50 дней) — эйфория от предыдущих побед, когда войска Антанты только разворачивались на берегах Черного моря; 2-й — период кризиса компании (9 февраля — 1 апреля 1919 — 50 дней); 3-й — период эвакуации (2 — 5 апреля 1919 — 4 дня).

В этой статье мы не пытаемся объяснить причины прихода войск Антанты на Юг Украины и не рассматриваем становление уникального военного режима «одесского района» (не рассматриваем особенностей диктатур генералов Гришина — Алмазова и Шварца). Цель статьи — определить причины неудач военной экспедиции в контексте кризисного этапа присутствия французских войск в Одесском регионе.

Внутреполитический конфуз

Французское командование в Одессе, поначалу, устраивала фигура местного диктатора — генерала А. Н. Гришина-Алмазова как некая политическая «ширма», создающая видимость «российской власти». Считалось, что Гришин-Алмазов представляет военный белогвардейский режим «деникинского образца» и управляет по воле ВСЮР*, но на деле генерал был исполнителем воли французского командования и не связывал себя обещанным подчинением генералу Деникину. С середины января 1919 г., когда власть над войсками французским

контингентом в Одессе перешла к французскому генералу д'Ансельму и начальнику штаба французских войск полковнику Фрейденбергу, полномочия генерала Гришина-Алмазова заметно сократились (в феврале 1919 г. французское командование возложило на д'Ансельма руководство «всеми вопросами военной политики и администрации» в одесском регионе). Именно д'Ансельм и Фрейденберг стали главными фигурами одесского политикума, вплоть до 20 марта 1919 г. [7. 116 — 118].

С момента своего прибытия в Одессу французское военное командование запуталось в хитросплетении местного политического соперничества. Одесса стала «центром политического ажиотажа». Внутренние разногласия в среде политической элиты Одессы (да и всего антибольшевистского движения бывшей империи) стали основным источником разочарования для французских генералов. Взаимное недоверие и вражда в среде антибольшевистских сил «заблокировали соглашение об общей эффективной политике». Уже через месяц «гришинского» режима в Одессе «общественные деятели и политические круги» разуверились в Гришине-Алмазове. Кадетские лидеры М. Маргулиес и В. Меллер-Закомельский требовали от французского командования организации в Одессе «более разумной власти, чем Гришинско-Екатеринодарский кавардак». Было ясно, что А. Гришин-Алмазов, который только несколько недель назад первый раз появился в Одессе, не в силах сформировать хорошо функционирующее правительство «одесского края» [8].

На помощь диктатору пришел его друг В. Шульгин (такой же «чужак» для Одессы), который, как неофициальный «премьер», попытался создать правительство из начальников 8 отделов: «Выскальзывая из «французской зоны», я набирал правительство. Помню, что министром просвящения согласился быть тогдашний ректор Одесского университета, профессор Антон Дмитриевич Билимович, мой родственник... Военно-морского министра было не надо. Внутренних дел?

Согласился некто Пильц, бывший губернатором где-то в Сибири. Министр финансов нашелся подходящий, но я не помню, кто. Ну и так далее. Все это было игра в правительство, но так было надо» [9. 474]. А. Деникин приказал это «правительство» немедленно распустить, и подчинить структуру власти в Одессе Особому совещанию при ВСЮР, так же генерал приказывал распустить Одесскую думу.

Против «гришинского» режима (как и против всей «деникинской модели» Белого дела) выступил «Совет государственного объединения России» — организация, претендующая на всероссийскую власть. Лидеры этого «Союза» убеждали французское командование в необходимости создания особого «южного правительства», независимого от А. Деникина. Местный «Союз возрождение России» ратовал за создание особой «Народной армии» и особого демократического правительства в Одессе. Крайне «правые» монархические группа в Одессе также считали А. Деникина своим врагом, при этом порицало «присутствие французских войск на русской земле»

А. Гришин-Алмазов обвинялся в кутежах, сомнительных связях, коррупционных действиях, покровительстве игральному бизнесу, проведении «бессудных» политических убийств. Татарский отряд ротмистра Б. Масловского стал исполнителем бессудных приговоров, которые генерал окружал атмосферой таинственности, вспоминал В. Шульгин [9. 484]. Б. Зернов пишет: «Много шума сейчас вокруг имени Масловского по случаю расстрелов без суда. По ликвидационным спискам отправлено на тот свет немало людей. Одесса все видит, все знает, и вокруг этих событий, естественно, поднялся страшный шум со стороны «демократии» [10. 94].

Против «гришинской» внутренней политики выступали не только представители «демократии», «украинцы», «леваки», кадетские «круги», бундовцы и сионисты, но и «правые» (русские монархисты, гетманцы, сторонники Деникина и приверженцы «Союза русского народа»). Особенно возбудила «правых» из «Союза русского народа» загадочная смерть их лидера Н. Родзие-

вича. Потеря режимом Гришина-Алмазова (к февралю 1919) всяческой поддержки в Одессе, рикошетом ударила и по его французским покровителям, которых «общественность» рассматривала как военно-политическое руководство одесским регионом. В то же время, как вспоминает В. Шульгин, «д'Ансельм ответил: «Моя приемная полна людьми, которые говорят очень плохо о Гришине-Алмазове...» Далее В. Шульгин подчеркивал, что: «Французы требовали от нас подчинения себе. И это подрывало, конечно, идею «освобождения» [9. 477, 486].

Генерал Деникин вел независимую политику, и французам раздражала его несговорчивая позиция в отношении создания «объединенных сил», российских долгов, возвращения «единой России» Черноморского флота, признание независимости Польши, Грузии, Финляндии. Для непосредственного командования отрядом добровольцев и для того, чтобы удержать власть в Одессе, генерал Деникин присылает в Одессу своего личного друга — генерала Тимановского с группой офицеров-марковцев. К марту 1919 г. была организована Отдельная Одесская стрелковая бригада генерала Тимановского, что составила 3 300 штыков и 1 600 сабель (по другим данным 4 тыс. чел.). Эта бригада была создана из офицеров и солдат «добровольной мобилизации» и была двойного подчинения — французскому командованию и Деникину, что снижало ее боеспособность. В Одессе стал создаваться свой «белый» флот (2 канонерки и 4 тральщика). Французские генералы стремились полностью переподчинить своему «общему командованию» части Гришина-Алмазова — Тимановского, что вызывало протесты А. Деникина, считавшего одесскую бригаду частью ВСЮР.

Французское командование запретило проводить мобилизацию населения под эгидой Добровольческой армии в «одесской зоне», а решило формировать так называемые «бригады — микст» — смешанные русско-французские части, набранные на добровольной основе и не подчиненные командованию Добровольческой армии. Генерал Деникин категорически запретил формирование таких частей в одесской зоне, пригрозив офице-

рам, вступавшим в «бригады — микст», военным судом. Создание новой «микст»-армии в одесском регионе застопорилось. Вражда между французским и деникинским руководством делало военное сотрудничество этих двух сил практически невозможным. Взаимные обвинения были на удивление схожи: деникинцы обвиняли французов в высокомерии, французы видели в деникинцах «упрямство и высокомерие».

Отношения между добровольцами и французским командованием обострились в январе 1919 г., когда французские лидеры отказались от ставки на армию Деникина. Обеспокоенный положением в Одессе генерал Деникин, в конце января 1919 г., назначает Главвноначальствующим Юго-Западного края генерал-лейтенанта А. Санникова (главного начальника снабжений ВСЮР). Последний должен был заняться переподчинением Деникину бригады «одесской армии». Деникин выступал против создания независимой от него местной одесской администрации, считая Одещину территорией «своего государства» и рассчитывая ограничить притязания «самочинного диктатора» Гришина-Алмазова. По прибытии А. Санникова в Одессу (9. 02. 1919) генерал д'Ансельм проявил нежелание видеть в генерале Санникове «правителя Одессы» и не допустил его к вступлению в должность. М. Маргулиес писал, что: «Генерала Санникова французы не хотят; предпочитают менее притязательного и подчиняющегося им Гришина — Алмазова» [10. 52].

В глазах французского командования в Одессе добровольцы Деникина выглядели «бесперспективным материалом» на будущем антибольшевистском фронте. Французское командование, подчеркивая слабые боевые качества добровольческих соединений одесского региона, жаловалось, что деникинцы «были слишком малочисленны и слишком непопулярны в народе». Генерал д'Ансельм, утверждал, что деникинцы крайне непопулярны в среде украинского крестьянства, которое отождествляет их с «ненавистным старым режимом», отмечая, что это не его задача «навязать жителям Украины добровольцев». Армия Деникина (по мнению французского ко-

мандования) «на самом деле не является серьезной силой, а элементы, которые окружают ее лидера, не находятся на моральной высоте своей задачи». Французское командование делало вывод, что «деникинская армия является больше помехой, чем помощью» [11. 44].

Французское командование не могло понять, почему решение французской стороны вести переговоры с Директорией УНР вызывает нескрываемую ярость добровольцев, которые обвиняют Францию в предательстве «союзницы России». В ответ на обвинения Деникина д'Ансельм утверждал, что переговоры с Директорией УНР носят военный характер и имеют важнейшее значение для защиты Одессы, а сам генерал следует инструкциям руководства Франции, в которых содержится требование и задача компании — сотрудничать со всеми местными патриотическими элементами, осуществляющих борьбу против большевиков, а не только с добровольцами Деникина [12. 72 — 74]. Для Деникина же и его окружения переговоры французов с Директорией УНР означало признание независимой Украины де-факто, а следовательно, были абсолютно неприемлемы.

17 февраля 1919 г. генерал Бертело, после своего возвращения из Одессы, заявил, что местные жители одесского региона еще меньше заинтересованы в обороне, чем он предполагал, «они не будут воевать», особенно под руководством Деникина, который «злоупотребляет властью». Румынский генерал передавал слова Бертело: «Многие русские, различной политической окраски, сказали ему, что они будут бороться с большевиками, но не под русским командованием. Они предпочитают руководство Антанты» [13. 121].

Генерал д'Эспрэ телеграфировал в Париж, о том, что в добровольческой армии «...есть все недостатки старой русской армии, а не ее качества». Генерал Бертело заключил, что Деникин «страдает манией величия». Полковник Фрейденберг в рапорте вышестоящему французскому начальству называл Деникина «идиотом», который не знает, что происходит, а добровольцах охарактеризовал так — «они мало чем отлича-

ются от большевиков». Д'Ансельм утверждал, что «...отчаялся объединять различные группы, чьи мнения варьировались от царской программы добровольцев до мнения социалистов, которые заправляют в городском управлении Одессы, Николаева и Херсона» [12. 174; 13. 49; 14. 156]. Генерал д'Эспрэ так же находил деникенцев «слишком реакционно-консервными», обвиняя их в «отчуждении от местного населения». Позже провал всей «одесской компании» он приписывал ошибочной ставке французского командования «на реакционные элементы, связанные со старым порядком» [12. 176].

Французское командование критиковало режим Деникина и по причине геополитических соображений, считая его «английской креатурой». Англичане и французы, на этапе нового передела мира (после капитуляции Германии), соперничали между собой за влияние на российских военных и гражданские власти. Полковник Фрейденберг считал, что: «упрямство Деникина явно следовало отнести на счет сильного влияния британцев» [15. 172]. Я. Кефели вспоминал одесскую «эпоху»: «Неофициально интриговали англичане, флот которых тоже стоял на рейде» [16. 365]. Англичане были недовольны «французским самоуправством» в Одессе. Английский шпион С. Рейли (в Одессе 3. 02. — 5. 03. 1919) в своих донесениях в Лондон критиковал французское командование за «бесспорно недружелюбное» отношение к армии Деникина, «отношение к русским офицерам с явным недостатком элементарной любезности и даже с оскорбительной грубостью», утверждая, что полковник Фрейденберг ставил палки в колеса белогвардейцам, пытаясь их посорить с французским командованием [17, 18].

Все важнейшие военно-политические решения французскими властями в Одессе принимались без согласования с генералом Деникиным, который воспринимал подобные действия как непозволительную инсубординацию и умаление собственной власти. В начале 1919 г. А. Деникин просил французское командование переправить добровольческие части одесского региона (формально подчиненные Деникину) на Кубань, для

участия в борьбе против Красной Армии, но получил отказ. В середине марта 1919 г., когда красные части повели наступление на Крымском направлении, генерал Деникин просит «для спасения Крыма» перевезти из Одессы в Севастополь бригаду Тимановского, но генерал Бертело приказал не выпускать добровольческую бригаду из района Одессы. Список претензий деникинского штаба к французам изложен в «Очерке взаимоотношений Вооруженных сил Юга России и представителей французского командования» [19].

В феврале 1919 г. появились противоречия между генералом Гришиным-Алмазовым и французским командованием одесского региона. Началом раздоров стало закрытие французами одесской газеты «Россия», в которой бичевалось все украинское и критиковался возможный украинско-французский союз. Генерал Гришин-Алмазов отправил резкое письмо д'Ансельму, выразив «живейшее огорчение» по поводу того, что газета «Россия» была закрыта «помимо русской власти и против установленных ею правил» и по поводу того, что французское командование разрешило в Одессе выход украинских газет, «враждебных Добровольческой армии». Полиция Гришина-Алмазова провоцировала конфликты с французскими властями. В дальнейшем, под воздействием В. Шульгина, генерала Тимановского и местных добровольцев, А. Гришин-Алмазов, стал склоняться к деникинской ориентации.

Против генерала Гришина-Алмазова интриговала демократическая Городская Дума, которая пользовалась большим влиянием в Одессе (из 120 мест в Думе 50 — блок эсеров и крестьянского союза, 16 — кадеты и народные социалисты, 17 — меньшевики, 18 — еврейские партии, 5 — украинские социалистические партии). Определенное влияние имел местный Совет земств и городов, который так же не поддерживал военный режим. В разрешенном властями Центрпрофе (ЦК одесских профсоюзов) главенствовали меньшевики и эсеры, которые критически относились к диктатору А. Гришин-Алмазов запретил в Одессе выборы гласных городской Думы,

политические митинги и собрания, функционирование Совета рабочих депутатов, подтолкнув демократические круги к открытой оппозиции как своему режиму, так и к своим иностранным покровителям.

В этот период Одесса становится центром большевистской агитации и разведки. Подпольный Одесский Обком РКП(б)У уделял огромное внимание разложению французских войск, создав специальную организацию для работы в иностранных войсках — «Иностранную коллегия», что состояла из национальных секций: французской, сербской, польской, румынской, греческой. В Одессу по заданию ЦК РКП(б) для руководства «Иностранной коллегии» прибыла французская коммунистка Жанна Лябурб. «Коллегия» представляла реальную угрозу для французского командования — она разагитировала французских солдат из 176-го и 153-го пехотных полков одесского гарнизона, часть экипажей французских военных кораблей «Ренан», «Жан Барт» и «Жюстис». Москва не жалела денег на большевистскую пропаганду в Одессе, справедливо полагая, что разложение армии Антанты приведет к провалу широкомасштабной интервенции. Поток воззваний к французским солдатам Одессы шел как с советских территорий, так и из Константинополя, где большевики создали полиграфическую базу, наладив транспортировку печатной продукции в Одессу. В самой Одессе действовало несколько подпольных типографий, что издавали газету «Одесский коммунист». Тираж только французских версий коммунистических газет доходил до 7 тыс. экземпляров, к этому необходимо добавить тысячи революционных листовок, предназначенных для иностранных солдат. Анархисты подпольно издавали газету «Последний бой» (на французском языке), создав, для разложения войск Антанты, свое «Иностранное Бюро». Листовки на французском языке печатали и одесские боротьбисты. Денежные средства на «украинскую работу» против «союзного» режима тайно в Одессу направлял и атаман Григорьев.

Одесское революционное подполье состояло не только из

большевиков, но и российских левых эсеров, украинских большевистов, максималистов, «Моревинта» («Молодого революционного интернационала»). В подполье, под руководством анархистов, действовал и оппозиционный режиму «Союз моряков». Эти организации проводили широкую агитацию и акты террора. Так 17 февраля 1919 г. террористическая дружина анархиста Зехцера подорвала штабной вагон союзных офицеров. Историки подчеркивают значительные успехи революционной пропаганды, которые привели к нестабильности в городе, к бунтам во французских войсках. Большевики ставили сверхзадачу — поднять восстание рабочих Одессы и увлечь в ряды восставших французских солдат и моряков.

В начале марта 1919 г. произошел расстрел французским карательным отрядом членов «Иностранной коллегии». Весть о расстреле 11 членов «Иностранной коллегии», преимущественно женщин, в том числе Жанны Лябурб, всколыхнул Одессу. Похороны жертв расправы привели к остановке работы на многих фабриках, заводах, в порту, собрав манифестацию протеста в 5 тыс. одесситов. На волне революционных настроений правление одесских профсоюзов переходит в руки большевиков и левых эсеров. Городская Дума, общественные и политические организации, профсоюзы, протестовали против бессудных казней, в которых были замешана французские войска. Трагедия переросла в политический кризис режима [20].

Не менее большевистской агитации режим подтачивал бандитский террор, установившийся в Одессе. В знак протеста против вымогательств и грабежей, неспособности власти покарать бандитов, часть одесских предпринимателей закрыли свои магазины и отказались продолжать бизнес в Одессе. Для обуздания уголовной преступности власть пошла на использование военно-полевых судов в делах «бандитизма» и расстрелы бандитов на месте преступления. Лезовозеровский подпольщик И. Алексеев-Небутев так описывает положение Одессы: «С пяти часов вечера обыватели прятались по квартирам. Если же находились смельчаки, которые рисковали после этого времени

выходить на улицу, то их раздевали у дверей квартиры. Никогда так не торжествовала одесская «малина», как в эти месяцы. Грабила «малина», грабили чины государственной охраны, грабили восемнадцать контрразведок» [21. 16].

В предместьях Одессы проходила «внутренняя» война с бандитскими группами, на Молдаванку были введены воинские подразделения и броневики, происходили широкомасштабные облавы. Против «одесского диктатора» выступил «король бандитского мира» Одессы Мишка Япончик (М. Винницкий), он распространял слух о том, что имеет «бандитскую армию» в 10 – 20 тыс. человек. Это было явное преувеличение, в лучшем случае он мог собрать 2 – 3 тыс. вооруженных бандитов. Но и это было немало. Если к этой цифре прибавить 200 – 300 боевиков революционного подполья и еще 400 – 500 организованных рабочих, то становится понятно, что «городская партизанская война» в Одессе была опасна для «союзников» и выгодна большевикам. В Одессе в 1919 г. проявился уникальный союз «левого» подполья и бандитских группировок, который поощрялся большевистским руководством. Эта «лево»-бандитская опасность, как «домоклов меч», висела над властью, угрожая в любой момент превратиться во внутренний взрыв.

Кризис «союзной» компании усилился после сдачи восстановившим крестьянам Херсона и Николаева. 13 марта 1919 г. Одесса была объявлена «на осадном положении» и генерал д'Ансельм взял на себя всю полноту власти в регионе. Французы создали свое «правительство» из местных политиков (генерал Шварц, Андро-Ланжерон, Григоренко, Маргулиес), фактически отстранив генералов Гришина-Алмазова и Санникова от каких-либо политических решений.

Можно согласиться с мнением В. Канторовича, который писал: «...Можно считать исторически установленным сдержанное вначале и враждебное впоследствии отношение французов к добровольческой армии. Это обстоятельство проливает свет на ряд фактов, имеющих место в марте 1919 г., к моменту разрыва между высшим союзным командованием и доброволь-

цами, и бегством из Одессы как тех, так и других» [22. 251].

В ответ на этот «переворот» генерал А. Деникин заявил, что в Одессе «не допускает усановление никакой гражданской власти, кроме назначенной мною». А. Деникин требовал от офицеров не подчиняться помощнику д'Ансельма «по гражданской части» — Андро-Ланжерону. Митрополит Платон, генералы Гришин-Алмазов и Санников, В. Шульгин и др. в середине марта 1919 г. представили французскому командованию меморандум — протест по случаю организации краевой власти действия д'Ансельма определялись как «узурпация прав русской власти». Подписанты пошли на конфликт с французским командованием в самые критические дни обороны. Одесская Дума, «Союз возрождения», земства, местные эсеры и меньшевики протестовали против «колониального режима, нарушающего суверенитет России». Интересно, что Андро-Ланжерон, лишившись поддержки «политических кругов», так и не смог организовать свой «кабинет». Французское командование пребывало в шоке от протестов местных политиков, объединившихся перед угрозой «оккупации». Подобный кризис власти приближал эвакуацию союзников из Одессы [23. 343].

20 марта в Одессу прибыл главнокомандующий войсками Антанты на Восточном фронте (ставший командующим союзными войсками на Юге России), генерал д'Эспрэ, для того, что бы назначить генерала А. Шварца новым диктатором Юго-Западного края — генерал-губернатором Одессы. Французский генерал обещал А. Шварцу продвинуть французский корпус из Румынии на Бирзулу, перекинуть под Одессу еще один греческий корпус и девять батальонов французских войск, заявил о готовности Франции, поддержать местное одесское правительство, которое должно ориентироваться на Учредительное собрание. Д'Эспрэ указывал, что во Франции решили поддержать новое русское правительство князя Львова, причем Одесса была определена как базовый центр этого правительства. Но, французское руководство к этому времени уже определилось с эвакуацией войск из Одессы и блефовало с «южными кругами».

Для управления краем была создана Директория – Советательный совет (Комитет обороны и продовольствия) из «политических кругов» левокадетского характера. Французское командование отстранило от должности военного губернатора А. Гришина-Алмазова и предложило ему (вместе с главкомом Санниковым) немедленно покинуть Одессу. Французское командование пошло на договор «с южными общественными кругами» относительно создания независимого Юго-Западного краевого правительства и смешанной Народной Южнорусской армии (из местного населения с французскими офицерами). Генерал д'Эспрэ заявлял, что «чисто-офицерские войска не могут считаться вполне достаточными для предстоящих государственных задач» и намечал, что Народная армия будет набираться не только из офицеров, но и из «народа» [12. 78].

Если генерал Гришин-Алмазов создавал некую видимость своей зависимости от генерала Деникина, то генерал Шварц выступил как новый центр притяжения всех антибольшевистских сил. «Антиденикинский переворот» А. Шварца поддержал одесский голова М. Брайкевич. Генерал Шварц объявил запись в новую Народную армию (независимую от Деникина), в которую за несколько дней добровольной мобилизации записалась до 1 тыс. офицеров (из 15 – 20 тыс. бывших офицеров, проживающих в Одессе). Генерал В. Сокира-Яхонтов предложил срочно формировать в Одессе отряды особой «Белой народной армии» из одесских студентов, гимназистов и немцев-колонистов, а митрополит Платон формировал «Крестовую дивизию». Подобные действия привели к острому конфликту союзников и одесской Директории с генералом Деникиным. Последний был возмущен назначением генерала Шварца, прислал гневную телеграмму генералу д'Эспрэ: «Устранение назначенных мной властей повергло меня в полное недоумение... в этом деле кроиться недоразумение, которое может вызвать серьезные последствия».

Возможно, в этих конфликтах между «союзниками» и деникинцами, «созниками» и Гришиным-Алмазовым и кроются

причины малоэффективности и пассивности добровольческой дивизии Тимановского, которая, оказавшись на переднем крае обороны в марте 1919 г., отступила и сдала свои позиции. Офицеры дивизии были информированы о конфликте и не хотели умирать за «французские» интересы, сохраняя пиитет перед особой Деникина. Так или иначе, создание краевого правительства понизило боеспособность дивизии Тимановского и подтолкнуло некоторых офицеров к дезертирству. Генерал Деникин даже был рад поражениям своих конкурентов, опасаясь, что в Одессе, «под крылом французов» будет разыгрываться план федерализации Восточной Европы, в то время как ВСЮР боролся за «единую и неделимую». Ведь, по мнению А. Марголина, генерал Бертело был «сторонником федеративного устройства бывшего Российского государства» [1. 383]. В принципе, генерал Бертело исключал сотрудничество с Деникиным, как с «недемократичным» лидером, считая юго-западный фронт одесского края самостоятельным театром военных действий. Французское командование, отказавшись от ставки на Деникина, проиграло «русскую партию», так и не найдя сильного и влиятельного союзника.

Украинский конфуз.

Режим генерала Гришина-Алмазова пытался проводить политику русификации, свертывания использования украинского языка и украинской прессы в Одессе. Украинская общественность была возмущена приказом по всем учебным заведениям Одессы, по которому «преподавание украинской мовы (галицийского языка)» упразднялось. «Украинская громада» и украинские «политические круги» Одессы радикализировались, склоняясь к позиции боротьбистов.

В середине января 1919 г. стало заметным потепление отношений между французским командованием в Одессе и Директорией УНР. Если ранее французское командование рассматривало Директорию УНР только как «большевиков» и «бандитов», слабую власть, не способную к управлению краем, то со второй половине января 1919 г. французское коман-

дование пошло на переговоры с Директорией УНР. Генерал д'Ансельм принял в Одессе миссию УНР генерала А. Грекова, а с февраля 1919 г. переговоры о союзе между Директорией УНР и французским командованием стали основной политической проблематикой для французского командования. УНР ожидала помощи в борьбе против Красной Армии от Франции деньгами, оружием, армией. . . 17 февраля С. Петлюра направил декларацию французскому командованию в Одессе, в которой просил помощи «для освобождения нашей украинской нации и восстановления украинского государства». Д'Ансельм ответил «правительству украинской зоны», что Франция готова предоставить помощь УНР при условии принятия руководством УНР определенных условий: контроль Франции над финансами и железными дорогами Украины, подчинения украинских войск общему командованию Антанты, подписания общего военного договора между Антантой, Деникиным и Директорией, назначения новых членов Директории с одобрения французов... При выполнении этих условий французы обещали украинцам «устроить» союз с Польшей, Румынией, военную и материальную помощь, помощь в признании украинской делегации на мирных переговорах в Париже.

Генерал д'Ансельм планировался на должность главнокомандующего объединенными армиями Южной России, куда должна была войти армия Петлюры, воинство Одесского региона, французские, греческие и румынские части. Французы разработали политический план, по которому Украина разделялась на две части: собственно Украина (управляемая Директорией УНР) и Южнорусский край (Причерноморье со столицей в Одессе) во главе с собственным правительством и при условии оккупации этого края французскими войсками. Для окончательного решения всех вопросов генерал д'Ансельм назначил С. Петлюре личную встречу на ст. Бирзула. Но в марте 1919 г. Бирзула оказалась в руках красных повстанцев, а Одесская зона — отрезанной фронтами от территории УНР. Судьбоносная встреча д'Ансельма и С. Петлюры не состоя-

лась. Ставка французов на армию Директории УНР как союзника провалилась. И более того — из этой армии сформировалась сила, которой суждено было сыграть решающую роль в изгнании войск Антанты из одесского «края» [24. 42 — 50].

В конце января 1919 г. атаман Н. Григорьев (командир Херсонской повстанческой дивизии армии УНР) перешел на сторону Красной Армии, части которой приближались к Нижнему Днепру. Дивизия Григорьева (ок. 10 тыс. бойцов) были сведены в 1-ю бригаду 1-й Заднепровской советской дивизии Украинского фронта. Эта бригада получила задание держать фронт по линии Кривой Рог — Вознесенск — Апостолово — Олешки против войск союзников, белогвардейцев и бывших «коллег» — армии УНР [25. 40 — 47].

В марте 1919 г. 30-тысячная Юго-Восточная группа армии УНР еще занимала позиции Бирзула — Ананьев, на эти части у союзников были серьезные расчеты. Наиболее сильным соединением группы был Запорожский корпус (7 тыс. бойцов). Однако, с началом марта 1919 г. в корпусе началось брожение и наблюдались попытки перехода на сторону Красной Армии. 12 — 13 марта 1919 г. части Красной Армии заняли Умань и ст. Христиновка, стремясь отрезать Запорожский корпус от Одесского района. И хотя через пять дней красноармейские части были выбиты из Умани и Христиновки, красные захватили ст. Жмеринка, перерезав линию железных дорог, связывающую Запорожский корпус с основными силами армии УНР. Такое положение привело к развалу Юго-Восточной группы и Запорожского корпуса. 21 марта командующий корпуса Е. Волох поднял восстание против Директории УНР в Запорожском корпусе. В своем «Универсале» Е. Волох поведал о своем союзе с Красной Армией и распаде Директории УНР. Все надежды союзников на какую — либо помощь со стороны армии УНР рухнули, части УНР перестали быть «северным» военным заслоном, защищающим Одесский регион от наступающей Красной Армии. Остатки Запорожского корпуса армии УНР сами стали представлять допол-

нительную угрозу Одесской зоне к северу от Одессы [26. 24 – 25]. Поражение армии УНР в борьбе за Приднепровье, переход атамана Григорьева на сторону большевиков и развал Юго-Восточной группы и Запорожского корпуса делал ненужным союз частей Антанты одесского «края» и армии УНР. К 20-м числам марта 1919 г. французское командование осознало, что ее «украинская партия» была проиграна.

Экономический конфуз.

В марте 1919 г. Одесса оказалась в тисках голода, в городе фиксировались голодные смерти, цинга, испанский грипп, брюшной тиф. Сидней Рейли запишет, что Одесса февраля 1919 г. «один из наихудшим образом управляемых и наименее защищенных городов мира» [17]. П. Рутенберг (член Совета Обороны Одессы) так описывал положение Одессы: «Безумно растущая дороговизна, голод, холод, мрак, мор, взяточничество, грабежи, налеты, убийства, бессудные казни, смертельная жуть по ночам, отсутствие элементарной безопасности жизни даже днем... За три месяца моего пребывания в Одессе цена хлеба возросла с одного до пятнадцати рублей за фунт... Населению выдавалось по 90 – 100 грамм хлеба шесть раз в неделю, и то крайне неаккуратно... Небывало холодная зима для Одессы, а пуд сырых дров, недостаточный для нагревания одной печи, доходил до 25 рублей... Взятничество русских властей — нормальное явление давно... Но город был переполнен слухами о взяточничестве французов. Назывались имена и суммы» [18]. В. Гурко добавлял: «Между «гром победы раздавайся» и «рвутйтэ» переходных степеней не было... Спекуляцией занимались в той или иной форме решительно все, кто только мог. Спекулировали на иностранной валюте, спекулировали товарами, в том числе и продовольственными, в особенности сахаром, взятым на учет, но все же каким-то таинственным путем исчезающим и вывозимым » [27. 334].

Для Одессы начала 1919 г. характерна галопирующая инфляция, дорожание всех продуктов питания — за декабрь 1918 г. — на 40 %, за январь 1919 г. — еще на 20 % , массовая

безработица, когда без работы оказалось ок. 70% рабочих [28. 127]. Жители Одессы в зимнее время часто находились без тепла и электричества, электрическая станция из-за отсутствия топлива (угля, нефти) регулярно останавливалась по несколько дней подряд (однажды на 9 дней). В. Литвинов-Фалинский в феврале 1919 г. сетовал: «Паровозы не идут, электричество не действует, пароходы не ходят» [29. 200].

Присутствие союзников не принесло экономического облегчения простым гражданам Одессы. В феврале 1919 г. выяснилось, что крестьяне окрестных сел «ни одного пуда хлеба за деньги не дают — какова бы ни была предложенная сумма». Генерал Гришин-Алмазов занимался и фальшивомонетничеством — по его приказу одесская типография Фесенко печатала украинские деньги от имени УНР (знаки державної скарбниці. — 50 карбованців. Серия АО 210-219). Эти купюры были обозначены правительством УНР как фальшивые, однако режим одесского диктатора пытался использовать фальшивки для расчетов с крестьянами. Крестьяне не брали карбованцев и неизвестных денкинских рублей-«колокольчиков». Поначалу одесские заготовители хлеба меняли у крестьян хлеб на сахар, запасы которого были в Одессе, но к февралю эти запасы иссякли, поэтому хлеба и муки постоянно не хватало. Обещания союзников прислать хлеб из-за границы остались невыполненными. Французское командование обратилось по телеграфу к генералу д'Эспрэ с просьбой прислать имеющийся у него в Стамбуле американский хлеб, но д'Эспрэ в присылке хлеба отказал, сославшись на то, что это можно сделать лишь с разрешения Верховного совета в Париже. [30. 76 — 77]. В марте 1919 г. в Одессе была получена телеграмма за подписью французского премьера Клемансо, в которой говорилось о том, что Одесса будет обеспечена продовольствием из расчета на миллион жителей. Но хлеб в Одессу так и не пришел... Позднее французское командование, оправдывая сдачу Одессы, сделало американцев виновными в одесском голоде — заявив, что американцы не отдали зерно, которое хранилось в Стамбуле, и хотели получить за него реальные деньги.

Экономический кризис и его наследие — голод — оказались самыми страшными врагами союзников. Продовольственного снабжения было недостаточно, чтобы кормить город «с миллионным населением» (приувеличенное французами количество одеситов — в действительности ок. 600 тыс.). Голод создавал врагов из местного населения, толкая одеситов грабить склады, бунтовать. В январе 1919 г. на одесском «Новом базаре» толпа в 300 чел. разгромила лотки хлебных торговцев [23. 331].

Французская разведка доносила, что 200 тыс. рабочих в Одессе голодают, но, при этом, обладают оружием и организацией, что в городе создан подпольный рабочий полк, а французские части, с их возможностями, не могут изъять спрятанное оружие [12. 180]. Из этого напрашивался вывод, что французское командование, учитывая «внутренний фронт», должно было отказаться от военного присутствия в Одессе, или должно было постоянно удерживать в городе не менее 10 тыс. штыков.

Внимание одеситов тогда привлек и валютно-спекулятивный скандал, с которым связывали коррупцию в высших эшелонах французского командования. Банкир Энюков и другие фигуранты дела скупали французскую валюту в городе, понижая курс рубля. «Горстка спекулянтов, ловких и безжалостных, во главе с сахарными королями — братьями Х., до последней нитки обирала голодных одеситов», — писал начальник контрразведки В. Орлов [31. 98]. Ober-квартирмейстер штаба войск Юго-Западного края докладывал начальнику особого отдела Генштаба деникинских войск: «Германский капитал и банки, руководимые агентами из евреев остались в России и в частности сосредоточились в Одессе, то есть основания полагать, что направление к разрушению Русского государства продолжается, поэтому борьба с банками, зависящими от германского капитала, проникновение в их тайны — есть один из видов борьбы» [32. 289].

Арест одесских банкиров (все арестованные банкиры были евреями) спровоцировал еще один кризисный момент — антисемитские настроения, которые обращались и против союзни-

ков-генерала д'Ансельма и полковника Фрейденберга «уличали» в коррупционных связях «с еврейским капиталом». В то же время генерал д'Эспрэ обвинил еврейское население Одессы в распространении большевистской агитации среди французских солдат. О полковнике Фрейденберге шептались, что он «сам еврей, который спекулирует всюю, торгует казенным шоколадом и другими вещами, особенно близок к одесситам-спекулянтам той же национальности», что «французские офицеры постоянно находятся в обществе богатых евреев». Правые круги, критически настроенные к Гришину-Алмазову и союзникам, непопулярную политику, проводимую французскими властями, связывали с «еврейским влиянием» [33. 125].

Добровольческая печать упоминала о многомиллионный взятке полковнику Фрейденбергу «от украинцев» за участие в подготовке союза между Францией и УНР. Интересно, что об этой взятке упоминает и другой источник – военный министр УНР генерал А. Греков: «...в двадцатых числах января Винниченко отправил в Одессу с неким Пшонником 5 миллионов романовских рублей для передачи их будто бы через жену ген. Матвеева полковнику Фрейденбергу, чтобы привлечь его симпатии к Директории и ее голове» [34].

Сдачу Одессы также связывали с «еврейскими кругами» сочувствовавшими большевикам, «купленную ценою многих миллионов». Фрейденберга обвиняли в продаже виз и даже в продаже Одессы [35. 81].

Французское командование экономически не подготовилось к экспедиции в Одессу. Не были продуманы планы продовольственных поставок, рыночных отношений и валют, загруженности одесской промышленности. Французы понадеялись на «приглашающую сторону» – «местные политические круги», а те не представляли всей сложности организации экономической жизни. В одесском «крае» войска Антанты оказались в экономической западне.

Армейский конфуз.

Начиная экспедицию союзное командование, для решитель-

ного изменения политической конъюнктуры на Украине и в Крыму, определило цифру в 12 дивизий (ок. 100 тыс. штыков и сабель), к этой цифре оно обращалось и в марте 1919 г., обещая «местным кругам» подтянуть в Одессу 12 дивизий, и оправдываясь перед Парижем тем, что 12 дивизий остались только на бумаге. Генерал Бертело заявил, что 12 дивизий займут в январе 1919 г. одесский регион: 3 французские (в действительности — 2 неполные дивизии: 12 батальонов из 156-й дивизии и 6 батальонов 30-й дивизии, вспомогательные разрозненные части), 6 румынских (в действительности — 2 полка), 3 греческие (в действительности — 2 неполные). С этими силами, под общим командованием самого Бертело планировалось продвигаться из Румынии, Крыма и Одессы к Киеву.

Но оказавшихся в наличии частей союзников было явно недостаточно для активных боевых действий, способных изменить ситуацию в регионе. Отсутствие подкреплений для развития экспедиции усиливало скептицизм французского командования и офицеров. Французское командование рассчитывало начать наступление против большевиков силами «смешанных» частей, а Одесса планировалась на роль «базы» для этого наступления и формирования новой армии, независимой от генерала Деникина. Союзники хотели только занять территорию, а не рисковать жизнью своих солдат.

В январе 1919 г. генерал Бертело жаловался, что он имеет «всего около 3 тыс. человек для оккупации всей Украины» (речь шла о французском контингенте). Он считал, что французское присутствие в Одессе необходимо только для «морального авторитета» и стремился к решению вопросов «без пролития французской крови» [13. 101].

В феврале 1919 г. генерал Бертело посетил с инспекцией Одессу, после чего сделал вывод, что даже французские офицеры проявляют нежелание «вести наступление в России», а моральный дух экспедиционного корпуса «далек от удовлетворительного» [13. 105]. Он отошел от идеи 12 дивизий и более реалистично подходил к будущему театру военных действий,

считая, что экспедиция в Украину не удастся без многочисленного подкрепления, а для успеха похода необходимо 8 «очень надежных» французских дивизий, 3 румынских, 9 греческих и 20 русских дивизий «в виде поддержки» (всего 200 – 230 тыс. бойцов): «Либо французское правительство пойдет на издержки, необходимые для крупномасштабного военного вмешательства или необходимо рассматривать быструю эвакуацию всех наших войск, каковы бы не были моральные последствия», считал генерал и предлагал правительству Франции платить дополнительные зарплаты солдатам французской армии, что «пожелают служить в России». Если французское правительство не готово к вмешательству в больших масштабах, подчеркивал Бертелло, единственной альтернативой было создание «санитарного кордона» от Черного моря до Балтики (идея Малой Антанты – Румынии – Чехословакии – Польши) [11. 50-51].

Французское командование выделило для одесского «края» 30-ю пехотную дивизию, но эта дивизия – занимала все побережье от Константины до Одессы. Так 61-й полк дивизии располагался в Константины, а отдельные части дивизии в устье Дуная, вторая дивизия – 156-я пех. (также не полная) была распорощена по одесскому «краю» и в Крыму. Полки и батальоны французских дивизий состояли только из 2/3 личного состава. В каждом французском полку было только 2 батальона, а в батальоне только 2 роты, в роте – 100 – 80 штыков. К тому же, часть французской артиллерии прибыла без артиллеристов. В январе 1919 г. в Одессу прибыли транспорты с 20 французскими танками (тогда танки впервые появились на Украине). [12. 176]. Число войск в действительности было гораздо меньше, чем значилось на бумаге. Офицеры союзников, которые принимали участие во фронтовых столкновениях приходили к выводу, что отсутствие военного подкрепления из Франции должно рассматриваться как отказ французского правительства от вмешательства в гражданскую войну в Восточной Европе.

Греческие войска – 1-й экспедиционный корпус генерал-майора К. Нидера (2-я пех. дивизия генерала Влакопулоса и

13-я пех. дивизия генерала Манетаса, вспомогательные части) — прибывали в регион с января по середину марта 1919 г. и наибольшее количество свое набрали к 15 марта — примерно 16 тыс. бойцов (в феврале 10 тыс. шт.). Часть 13-й дивизии находилась в Крыму. Греческий контингент принял большинство ударов повстанцев, удерживая фронт, потеряв в боях ок. 1 тыс. бойцов. Французские источники считали, что проблема греческих войск — малочисленный, малоэнергичный и плохо подготовленный офицерский состав [11. 76].

Польские легионеры были объединены в 4-ю польскую смешанную дивизию (2,5 тыс. штыков и сабель, 13 пушек, эскадрилья). Французское командование считало легионеров боеспособной частью. Румынская армия использовалась на Восток от Днестра силами только в 1 — 1,5 тыс. штыков и сабель (части 40-го румынского корпуса). Только в марте румынские части 1919 г. заняли фронт от Днестра до ст. Раздельной, увеличив свое присутствие до 2,5 тыс. бойцов. Под контролем Антанты в Одессе существовали небольшие сербские части, которые не использовались на фронте (200-300 штыков). Численность войск Антанты в одесском регионе на март 1919 г. можно определить в 25 тыс. бойцов + 4 тыс. добровольцев. Примерно такую цифру (для сил Франции и Греции — 20 тыс. бойцов) указывают Н. Какурин и И. Вацетис в книге «Гражданская война» [36. 145].

В феврале 1919 г. в Херсоне и Николаеве находилось ок. 2,5 тыс. французских и греческих солдат (по 1 200 штыков). На всех железнодорожных станциях от Одессы до Херсона разместились мелкие отряды по 30 — 40 солдат. На крупных станциях (Колосовка, Раздельная, Березовка) гарнизоны составили 400 — 500 бойцов. Частям Антанты пришлось создавать протяженный фронт вдоль железной дороги Николаев — Херсон, выведя на позиции до 5 — 6 тыс. солдат, 20 пушек, 10 танков, 4 броневики, 5 самолетов. Но части Антанты, брошенные в зимней херсонской степи, далеко от солнечной Греции, Алжира и Франции, оказались неспособными долго сдерживать напор кре-

стьянских отрядов. Зима с 1918 на 1919 г. выдалась лютой. Французские солдаты жаловались на тяжелые условия жизни: плохое питание, холод в казармах, отсутствие электричества. Эпидемия испанского гриппа в январе 1919 г. уложила на койки часть контингента. Солдаты тяготились отсутствием новостей и информации из Франции: «услуги почтовой службы были настолько плохими, что солдаты по несколько недель не получали писем от родных и близких». Разочарование в «одесской экспедиции» во французских частях усилилось и по причине того, что солдаты считали, что «все население юга России смотрит на них с нескрываемой враждебностью» [37. 76].

11 марта 1919 г. генерал д'Эспрэ направил телеграмму премьер-министру Клемансо, в которой были такие слова: «Мы больше не присутствуем в качестве противника большевистских войск на Юге России... Вокруг нас и за нами почти единодушная враждебность населения, которое стреляет в спину» [11. 177]. Разведка и штабисты французских войск считали, что многочисленные «работники» Одессы были по-большевистски настроены и вооружены. Командование и офицеры были напуганы борьбой рабочих в Херсоне и Николаеве и опасались, что нечто подобное произойдет в Одессе, в момент, когда повстанческие силы подойдут к городу. Французские офицеры и солдаты, ничем не занятые и ничего, по непонятным никому причинам, не делающие в Одессе, стали разлагаться. В марте 1919 г. эти «освободители» уже раздражали одесситов. Растущую непопулярность союзников у местного населения отмечают множество современников событий [38].

Пропагандистская кампания большевиков, боротьбистов и анархистов среди французских солдат оказалась чрезвычайно успешной. Усталость солдат от войны, их моральная подавленность, непопулярность военного вмешательства в дела «революционного народа» усиливали эффект «левой» агитации. Солдаты «думали только о своем возвращении во Францию и считали, что они не должны бороться против страны, с которой Франция официально не находится в состоянии войны». Пол-

ковник Фрейденберг и начальник 2-го разведывательного бюро майор Порталь посылали в Париж донесения об усилении брожения среди французских военнослужащих, об «опасности» их дальнейшего пребывания на «революционной территории», риске мятежа во французских полках. Французское командование запаниковало, когда бунты поразили 58-й полк, 1-й полк африканских зуавов, матросов «Мирабо»... 21 марта первая рота 40-го пехотного полка и несколько батарей 19-го полка полевой артиллерии французской армии выступили против продолжения войны. 22 марта бунт коснулся батальона 15-го инженерного полка. Брожение усилилось на французских военных кораблях: «Мы принесены в жертву капиталу! Против большевиков война не объявлена!» [11. 45].

Полковник Фрейденберг заявил, что «ни один французский солдат, который остался жив после боев на Марне и у Вердена (защищая Францию – авт.), ни хотел бы погибнуть в полях России» [12. 44]. Французские офицеры докладывали, о низком боевом духе французского солдата, о «пессимизме и отсутствии энтузиазма» в войсках, которые «не понимали, почему они должны отдавать свои жизни для подавления русской революции» [12. 170].

Союзники не подумали об идеологической поддержке экспедиции в Причерноморье. Солдатам не было доведено целей и задач экспедиции, не объяснено во имя чего она проводится и кого они должны защищать в «этой заснеженной пустыни». Один французский офицер писал: «Похоже, что наши солдаты не будут воевать против большевиков, не потому что они сами большевики, а просто потому, что они считали глупым продолжение борьбы». По мнению П. Рутенберга французские солдаты «... не хотели сражаться против большевиков, ибо в обстановке Одессы это означало защищать преступников-спекулянтов и бандитов против истрадавшего народа, состояние которого французские солдаты видели собственными глазами» [18].

Полковник Фрейденберг считал, что французская экспедиция началась под влиянием трех ложных предположениях: что

добровольцы были «национальной армией», представляющей большинство населения; что народ будет приветствовать поход Антанты против большевиков как «разбойников и террористов», что воевать будет Добровольческая армия, а французы — только оказывать моральную и техническую помощь. Вместо этого местные жители были возмущены вмешательством союзников и предпочли большевиков добровольцам [11. 81].

Беляевка и Тирасполь — первый военный конфуз экспедиционных сил.

В середине января 1919 г. французское военное командование «одесского региона» потребовало от Директории УНР, что бы ее войска освободили для французских войск широкий военный и хозяйственный плацдарм, способный прокормить Одессу и группировку войск Антанты по рубежу Тирасполь — Вознесенск — Херсон. К этому времени блокада Одессы армией УНР привела к прекращению подвоза продовольствия и «продовольственным беспорядкам». Генерал Деникин вспоминал, что А. Гришин-Алмазов «...настойчиво добивался продвижения французов, первоначально хотя бы с целью захвата ближайших деревень, затем до линии Тирасполь — Раздельная — Березовка — Николаев — Херсон. Ограниченный этой линией район представлял собой прекрасную военно-хозяйственную базу, обеспечивающую оборону города, открывал железнодорожную связь с Румынией, где осталось многочисленное русское имущество бывшего Румынского фронта, он отдавал бы в наши руки площадь, богатую хлебом и фуражем» [39. 495].

Директория УНР удовлетворила это требование как необходимое условие для начала переговоров о союзе с Антантой. Войска Директории отошли на Север, передав французам железную дорогу Одесса — Раздельная — Тирасполь и Одесса — Березовка — Колосовка — Николаев — Херсон и территорию до 130 км вглубь страны. С 22 января 1919 г. французские и греческие войска начали распространяться на «предоставленных» территориях с помощью десантов с моря и вдоль железной дороги до Херсона и Раздельной. 25 января произошла

высадка войск французских и греческих войск в Николаеве, а 29 января — в Херсоне. 13 февраля 1919 г. французские войска вступили на ст. Бирзула (Котовск), где находились до начала марта 1919 г. На Востоке отряды интервентов выдвигались до Нового Буга, Берислава, Олешок, Скадовска, стремясь контролировать стратегическую дорогу Херсон — Перекоп. Формально район Бирзула — Николаев — Херсон продолжал находиться под властью Директории УНР, французы оставляли в этих городах местную власть Директории УНР, которая сосуществовала с французским комендантами и независимыми городскими думами. В Херсоне и Николаеве было запрещено формировать подразделения Добровольческой армии.

Народное восстание под руководством Директории УНР, в ноябре — декабре 1918 г. создало из забитых украинских крестьян вооруженных воинов, почувствовавших вкус свободы. В ходе восстания крестьяне-повстанцы обозначили своих главных врагов: помещиков, гетманцев и австро-немецких интервентов. В новых антантовских «пришельцах» и их «гришенских» офицерских компаньонах крестьяне увидели новое воплощение своих недавних поверженных врагов. Слухи, приходящие в села Херсонщины, сообщали, что «при французах», как и во время австро-германской оккупации, утвердятся террор уездного старосты и офицера, начинается процесс возвращения помещикам земли и инвентаря (захваченных крестьянами в декабре 1919), возобновляются реквизиции и эскикуции. Слухи эти имели и свое подтверждение — в начале февраля 1919 г. отряды Гришина-Алмазова перешли к реквизициям продовольствия у крестьян Одесского и Тираспольского уездов, что вызвало многочисленные восстания.

Реквизиции вызвали восстание крестьян в приднестровских районах Беляевка — Маяки — Яски, захват восставшими Овидиополя и ст. Мордаровка. Крестьяне этих сел были неплохо вооружены, частично получив вооружения от армии УНР в декабре 1918 г., частично — захватив местные военные склады. Для этих крестьян примером было не только победоносное анти-

гетманское крестьянское восстание, но и эффект недавнего захвата крестьянами соседнего уездного города Тирасполь.

В новой зоне французской оккупации роль стратегического узла отводилось Тирасполю — через него проходила единственная железнодорожная магистраль, соединяющая Западную Европу с Одессой, а войска Антанты «одесского региона» — с войсками Антанты, базирующимися в Румынии и на Балканах. В январе 1919 г. партизанские отряды Тираспольского уезда и отряд села Маяки (всего 200 чел.) взяли в осаду Тирасполь, вынудив небольшой и большевизированный гарнизон армии УНР сдать город без боя. Командующий группой французских войск в Одессе направил Тираспольскому ревкому ультиматум, в котором требовал немедленно очистить Тирасполь, железнодорожные станции, разоружить партизанские отряды, сдать оружие французскому командованию. Тираспольские повстанцы ответили на ультиматум отказом, но вскоре патизаны были выбиты из Тирасполя.

30 января 1919 г. партизаны (два полка — Тираспольский и Маякский) внезапно ворвались в город. Небольшие части французов и румын вынуждены были отступить. Партизаны останавливали эшелоны, идущие по железной дороге через Тираспольский уезд и подвергали их разграблению. 4 февраля 1919 г. к Тирасполю из Одессы подошел карательный отряд полковника Леже: батальон польских легионеров, отряды русских «гришинских» военных и батальон французских «африканских» войск, усиленный артиллерией (501-го артиллерийского полка) с несколькими французскими танками «Renault». Из-за Днестра на Тирасполь выдвинулись румынские части. На борьбу с восставшими крестьянами Приднестровья союзное командование бросило ок. 2 тыс. штыков. 8 февраля Тирасполь был захвачен союзниками. Повстанцы покинули Тирасполь, распространившись по западной части «одесского региона». Базой для своей дислокации они выбрали село Плоское, откуда совершали набеги. Это привело к появлению многочисленных крестьянских отрядов, выступающих против любой власти. Повстан-

цы Тилигуло-Березовского и Ананьевского отрядов громили структуры власти, нападая на антантовские отряды. На основе имевшихся партизанских отрядов была организована 1-я Южная советская армия.

Под Тирасполем впервые прозвучал отказ французских войск воевать на чужой войне. Солдаты нескольких батальонов 58-го Авиньонского пехотного полка и артиллеристы 501-го артполка заявили, что «не хотят воевать с русскими». Три дня солдат 58-го полка продержали в Бендерской крепости под арестом, а потом снова попытались послать на Тирасполь. Солдаты отказались, и полк перевезли в Галац и разоружили. Аргументы мятежников отображаются в докладе Клемансо об инциденте: «Война окончена. Перемирие было подписано. Мы сражались в течение четырех лет. Мы не объявляли войны против большевиков». Клемансо требовал жестких мер против бунтовщиков, дабы избежать «заражения» других войск. Но генералы д'Ансельм и д'Эспрэ предпочли смягчить наказание, считая, что «слепые репрессии опасны в ближайшей перспективе» [12. 70].

Румынские войска не проявляли активности в борьбе с повстанцами в Приднестровье и на Одещине, потому что в самом королевстве было неспокойно. Украинские крестьяне Хотинского уезда подняли восстание, провозгласили право бесарабцев на самоопределение, разгромили румынские части и захватили Хотин. 21 января — 5 февраля 1919 г. румынская армия вела бои с силами повстанцев в 20-30 тыс. человек.

16 — 17 февраля 1919 г. повстанцы потерпели поражение при новой попытке овладеть Тирасполем. В марте 1919 г. повстанцы вновь попытались провести наступление на Тирасполь. В докладе секретаря Одесского подпольного обкома КП(б)У утверждалось: «При наступлении советских отрядов на Тирасполь французские солдаты помогли нашим, давая броневики и танки (без людей). Французские отряды, отправленные на Тирасполь, просили у Одесского комитета мандат для того, чтобы перейти на сторону советских отрядов» [40].

Генерал Деникин об этих событиях писал: «Дурным предзнаменованием служили эпизоды в Тирасполе и дер. Беляевке (начало Одесского водопровода), где произошло выступление местных большевиков. Французские части не проявили ни устойчивости, ни желания драться, и восстание подавлено было при участии подошедших добровольцев... » [39. 512]. Серьезные события произошли и в маленьком местечке Беляевка. Французское командование направило в Беляевку отряд в 120 пттыков для охраны водопровода Днестр – Одесса. На этот отряд напал крестьянский партизанский отряд, во время этого инцидента погибли 2 французских офицера и 4 солдата. 20 февраля в Беляевку был направлен взвод французских артиллеристов и синегальский отряд. Но 28 февраля французы были выбиты из Беляевки, благодаря тому, что к восставшим беляевцам присоединились повстанцы из Маяк и Яссок. В новой перестрелке погибают 2 французских офицера и 7 солдат (по другим данным 13), 11 солдат попадает в плен. 6 марта батальон польских легионеров из Тирасполя и батальон «гришинцев» из Одессы, с помощью румынской артиллерии, штурмом захватывают Беляевку. К 10 марта восстание было подавлено, а оставшиеся повстанцы загнаны в днестровские плавни. В наказание за бунт легионеры казнили 10 человек и сожгли 35 хат, французская армия подвергла артиллеристскому обстрелу деревни вокруг Беляевки. С 14 марта контроль над территорией в Приднестровье был передан румынским войскам [40].

События в Тирасполе и Беляевке заставили французское командование задуматься о перспективах своего военного присутствия в Украине, о населении которой до 1919 г. они практически не имели никакого представления. Уже 27 февраля генерал Бертело утверждал, что «ситуация в России постепенно становится опасной... а положению французских войск в России нельзя позавидовать» [13. 21]. Генерал д'Ансельм, подтверждая мнения своего шефа, писал, что «...целые города и деревни Херсонского района объединились и поднялись против союзных войск». Впоследствии, в своем докладе пре-

мьеру Клемансо (4. 04. 1919) генерал д'Эспрэ, как главную причину французских неудач, особо подчеркивал враждебность населения, заявляя, что «Беляевка стала знаковым событием в нашем понимании опасности враждебного народа за спиной армии» [12. 182].

Конфуз Николаев — Херсон.

Французские политики и военачальники некоторое время надеялись, что большевиков остановит сам факт их присутствия в портах Причерноморья. Но Москва, в январе 1919 г., начала опасную игру, обещая странам Антанты «невмешательство» и одновременно организуя армию вторжения в Украину и «независимые» армии крестьян — партизан. Наступление повстанцев-григорьевцев против сил Антанты на Херсонщине началось в 20-х числах февраля 1919 г. в трех направлениях — на Вознесенск и Новую Одессу, на Херсон, на Николаев. Кроме «антантовского фронта» григорьевцы вели наступление в районе Кривого Рога и Елизаветграда против войск УНР. В боях 25 февраля — 2 марта повстанцы отбили у немецкого подразделения ст. Снегиревку, а у союзников — поселки Березоватка и Белая Криница, ж. д. линию Веселиново — Раштадт, отогнали отряд союзников от Вознесенска [25. 59].

2 марта 1919 г. отряд атамана Григорьева (500 — 700 штыков) подошел к Херсону, перерезав железную дорогу Херсон — Николаев. Херсонской обороной командовал капитан Ланшон, в подчинении которого была французская рота, батальон греков и батарея греческой горной артиллерии, при поддержке ок. 100 добровольцев (всего 800 — 900 штыков). Первые попытки повстанцев завладеть городом были отбиты греческим батальоном при поддержке пушек французского военного корабля, который стоял в херсонской гавани. На следующий день повстанцы возобновили атаки, используя тяжелую артиллерию и пушки двух бронепоздов. Рота греческих войск предприняла разведку боем, но, потеряв половину своего состава, отступила. 4 марта Григорьев начал новое наступление, в котором, по оценке французских офицеров,

участвовало 4 тыс. бойцов (преувеличено — в реальности не более 1 500 чел.), одновременно в городе началось восстание рабочих. Как сообщали французские офицеры, на этом этапе «греческие части потеряли волю к победе и начали отступать». Григорьевцам удалось окружить центр Херсона, повстанцы попытались отрезать греческие части от порта [15. 89].

На помощь осажденным в Херсон морем были перекинуты 2 две роты греков из батальона, который находился в Николаеве. Прибытие свежих греческих сил позволило союзникам провести контратаку и отбить попытку красных прорваться в центр Херсона. Но на следующий день, 7 марта, под огнем местного населения, стрелявшего из домов, греческие войска отступили к херсонской крепости в центре города. 8 марта в Херсон из Одессы морем было переброшено две роты 176-го французского пехотного полка. Обороной города стали руководить полковники де Клавер и Фрейденберг. Но одна из прибывших французских рот отказалась выходить на позиции, вторая рота также не стремилась под пули. Французские матросы (дредноут «Жюстис») требовали возвращения во Францию. Офицеры-добровольцы в уличных боях участия не принимали. Греческие войска в крепости смогли вырваться из окружения, но были оттеснены на территорию порта. 9 марта была начата эвакуация союзных частей из Херсона под защитой артиллерии кораблей «Альдебаран» и «Жюстис», пушки которых отогнали повстанцев от порта. 10 марта атаман Григорьев захватил Херсон.

После потери Херсона заволновались солдаты Вознесенской группировки (1,5 тыс. греческих и французских птывков, 2 эскадрона белогвардейцев). Митинги во французских частях привели к отказу батальона «цветных» африканских войск воевать «в России». Французское командование было вынуждено отвести свои войска от Вознесенска и Новой Одессы.

Херсонский «конфуз» перепугал командование союзников, которое с 10 марта начало считать Григорьева сильным противником (в действительности 9 марта, против 1 400 хорошо вооруженных союзников, которых поддерживала артиллерия во-

енного флота, выступило ок. 1 500 плохо вооруженных крестьян-повстанцев при поддержке 200 – 300 вооруженных рабочих). Греческое командование, для оправдания поражения своих сил оценило силы повстанцев в 20 раз большими, чем греческие, назвав Херсон «новыми Фермопилами», и, соответственно, солдат 1-го корпуса – «новыми спартанцами» [25. 62].

В боях за город общие потери греческих батальонов составили до 40% (ок. 400 бойцов, по советским данным – ок. 600 бойцов), из которых было убито до 150, 160 – ранено, 69 – взято в плен и расстреляно. Французские потери – несколько убитых и раненых. Григорьевцы показательно убивали пленных и раненных греческих солдат. Григорьев приказал загрузить один из пароходов трупами убитых и расстреленных греческих солдат и отправить его в Одессу командующему французскими войсками. Этими расправами они пытались запугать союзников, и это подействовало – «после Херсона» пал боевой дух греческих и французских войск. Григорьевцы сообщали о своих потерях при взятии Херсона, занижив их в 7 – 10 раз – 19 убитых, 37 раненых. Но вот трофеи григорьевцев оказались значительными: несколько орудий, до 50 пулеметов [25. 64].

В ходе боев за Херсон произошел еще один инцидент, что стал аргументом в руках стороны, воюющей против Антанты – пушки французского миноносца «Мамелюк» обстреляли портовой склад, превращенный в тюрьму, где содержались заподозренные в бунтарстве местные жители. По советским данным ок. 500 узников заживо сгорели в огне, вызванном обстрелом. Это стало доказательством зверств интервентов и основой для ноты протеста правительства УССР правительству Франции о зверствах французских войск в Херсоне (29. 04. 1919) [25. 62].

В марте 1919 г. проявилась еще одна скрытая угроза для союзников – двойственная позиция немецких войск, оставшихся в Одесском регионе после капитуляции Германии (в Николаеве немецкий гарнизон – 12 тыс. штыков, в Одессе – до 3 тыс.). В конце ноября 1918 г., когда только планировалась

экспедиция союзников в Причерноморье, военное командование Антанты рассчитывало привлечь многочисленные австро-немецкие войска, остававшиеся в Украине, для «поддержания порядка» и борьбы «с большевиками и бандитами». Но уже первое знакомство с германскими войсками в Украине показали не только их сомнительную ценность для дела союзников, но и скрытую опасность. Стало очевидным, что у немцев не было никакого желания присоединиться к союзникам в «крестовом походе» против большевизма, более того немцев стали подозревать в симпатиях к местным большевикам. Союзному командованию стали известны подробности помощи немецких войск при захвате большевиками Харькова (1. 01. 1919), тайных переговоров между большевиками Николаева и немецким солдатским Советом. Еще одной «страшилкой» для союзников стало предположение о поддержке Григорьева немецкими офицерами (сигналы о наличии немецких офицеров в войсках и штабе Григорьева, среди его телохранителей). Французское командование было уверено, что дисциплину, особенности маневрирования и стратегические планы войск Григорьева поставили немецкие офицеры. Д'Эспрэ высказал предположение, что «часть немецкого штаба из Харькова перешла на сторону Григорьева и реорганизовала его части». д'Эспрэ подозревал присутствие немецких советников в частях Григорьева, д'Ансельм разделял это мнение, указывая, что, возможно, войска Григорьева «хорошо организованы» благодаря германским инструкторам [12. 180]. Боязнь участия немецких войск в конфликте, на стороне большевиков, присутствовала во французском командовании вплоть до эвакуации из Одессы.

Эффект «городской партизанской войны» поразил союзников — рабочее восстание против союзников в поддержку большевиков в Херсоне означало, что подобное может повториться в Николаеве и Одессе, где рабочий класс был более многочисленный. В ходе херсонских боев союзники столкнулись с партизанской стихией, которой чужды были любые правила ведения войны. Д'Эспрэ писал, что бой в Херсоне был «важный по

своим последствием», а «дело Херсона показало, что Красная Армия уже не банда разбойников, как это было раньше, а серьезная хорошо дисциплинированная сила... войска более сильные, чем располагаем мы» [11. 149; 12. 180].

4 января 1919 г. повстанцы разгромили отряд союзников у ст. Водопой и подошли к Николаеву (силы Григорьева при осаде Николаева — 1 500 — 1 600 бойцов, 3 орудия). Николаевский гарнизон состоял из 600 греческих солдат (сдерживал повстанцев на подступах к городу), 200 — французских солдат, 100 — белогвардейцев. В Николаеве находилось ок. 12 тыс. немецких солдат, однако было не совсем ясно, какую линию поведения они изберут. Григорьев направил ультиматум Николаевской городской управе, требуя сдачи города. Но первая попытка взять Николаев (5. 03. 1919) сложилась для григорьевцев неудачно, повстанцы понесли большие потери, будучи обстреляемыми немецкой тяжелой артиллерией и орудиями французского крейсера «Брюкс».

6 марта части атамана начали новый штурм с методичного артиллерийского обстрела города. Французские части участие в боях за Николаев не приняли, предпочитая использовать для этого греческие части. Позже, греческое командование взвалило вину за оборону Николаева на французские войска. Григорьев отказался отпустить нескольких пленных немецких солдат, после чего немецкое командование арестовало 40 членов местного Совета. В защиту Совета выступили рабочие организации города, угрожая применить силу для освобождения арестованных. Николаевский Совет рабочих депутатов выпустил воззвание к населению с призывом к восстанию. Конфликт начал принимать непредсказуемые последствия. Французское командование отмечало «враждебное отношение местного населения» в Николаеве и справедливо предполагало, что немецкие части в Николаеве откажутся воевать на стороне союзников, а французам придется воевать с местным населением. Немецкое командование было вынуждено отпустить депутатов и подписать с «леваками» тайный договор о

нейтралитете. 11 марта союзное командование приняло решение оставить город и на следующий день в него вступали войска Григорьева. В ходе боев за Николаев погибло и было ранено до 200 греческих воинов [11. 256].

Немецкий гарнизон Николаева большую часть своего военного снаряжения, 2 тыс. лошадей и 20 тяжелых орудий, передал григорьевцам. Николаевская радиостанция (самая мощная на Черном море, способная принимать сигналы из Парижа и Лондона), недостроенные и ремонтируемые военные суда и 2 недостроенные подводные лодки «Нерпа» и АГ-23 попали в руки атамана. Д'Ансельм оправдывался, что из-за необходимости поспешного отступления не было времени, чтобы вывести или уничтожить военные склады и судостроительные элengi в Николаеве. Особенно разочаровало генерала д'Эспре и маршала Фоша то, что в руки Григорьева попали подводные лодки, которые «могут быть использованы через 5-6 недель и создать в будущем большие трудности», т. е. к концу апреля 1919 г. создать угрозу для флота союзников на Черном море [12. 186]. Французы запомнили проблемы, созданные германскими подводными лодками в мировую войну, и преувеличивали возможности «николаевских трофеев».

Объясняя отступление из Херсона и Николаева, генерал Бертело заметил, что союзники столкнулись с силами противника «по крайней мере, в десять раз более многочисленными, чем силы союзников», отметив, что григорьевцы поражают «своей дисциплиной и воинским мастерством» [12. 177].

После «конфуза» Херсона и Николаева военная репутация французской армии, еще недавно победительницы в мировой войне, была подорвана. В то же время среди значительной части населения юга — запада Украины возрос авторитет Красной Армии.

Конфуз Березовка — Сербка.

В начале марта 1919 г. военная конъюнктура на фронтах гражданской войны серьезно изменилась. В Украине Красная Армия вытеснила части Директории УНР с Левобережной и

Центральной Украины. Белогвардейцы армии Деникина завязли в боях за Донбасс и не воспринимались французским командованием как реальная сила (тем более, что у Деникина начался конфликт с кубанцами). Известия о революции в Венгрии (21 марта) и перехват планов похода Красной Армии на Кишинев — Бухарест (22 марта) всерьез испугали союзников, заставляя их думать о создании линии обороны от «красной опасности» — по Днестру.

12 марта, после потери Херсона и Николаева, генерал Бертело направил телеграмму Клемансо и д'Эспрэ, в которой впервые было заявлено о возможной эвакуации Одессы, «в которой военная диктатура игнорирует права человека» [42. 13]. 13 марта от Клеммансо к Бертело и д'Эспрэ пришел ответ — премьер Франции указывал на необходимость удержания района Одессы и железной дороги Тирасполь — Раздельная — Одесса, которую необходимо оборонять совместно с румынской армией. Клемансо обещал рассмотреть вопросы снабжения населения Одессы продовольствием и скорейшего прибытия в Одессу военного подкрепления [42. 44].

16 марта 1919 г. подполковник Жермен, вернувшись во Францию, составил доклад о том, что союзные войска должны покинуть Одессу и укрепиться на правом берегу Днестра для помощи Румынии в защите Бессарабии, на которую надвигаются армии большевиков. Причины неудач он видел во враждебности местного населения и в том, что «французское правительство не имеет четкой политики в своей кампании, а солдаты не знают, во имя чего они должны жертвовать своей жизнью» [14. 188].

13 марта д'Ансельм начал подготовку к обороне Одессы, а 14 марта Одесса была объявлена на осадном положении, в связи с чем французские военные власти получили неограниченные права в одесском регионе — «переход всей полноты власти к французскому командованию». Но в тот же день повстанцы Григорьева начали наступление на ст. Березовка (важнейшая узловая станция на пути Николаев — Одесса, в 53 км. от Одессы), которую удерживали греческие войска,

польские легионеры, алжирские французские части, рота добровольцев (2 тыс. штыков). 17 марта григорьевцы, прорвав малочисленную оборону, оказались в тылу союзных войск, окружив батальон французов и два батальона греков. Опасаясь, что они будут отрезаны от своих частей, союзники «в беспорядке бежали» от Березовки к ст. Сербка, оставив свой арсенал. Резервный греческий батальон попытался закрыть прорыв, но добровольцы отказывались вступать навстречу неприятелю и фронт рухнул. Французское командование неправильно оценило количество наступающих, решив, что григорьевцев на Одессу наступает 16 – 17 тыс. штыков и сабель (в реальности 4 – 5 тыс. бойцов и бронепоезд). Постоянное преувеличение сил противника – основная стратегическая ошибка (или тайный умысел) французской стороны.

В боях за Березовку потери союзников составили ок. 100 человек убитыми, и до 200 – ранеными и пленными. Повстанцам достались значительные трофеи: три легких танка «Renault» (в документах григорьевцев – 5 танков), 8 орудий (батарея 175-ой пушек и батарея 65-ой, пушки были приведены в негодность), бронепоезд, 7 паровозов, ок. 100 пулеметов. К этому времени григорьевцы заняли ст. Колосовка, где захватили в плен несколько десятков солдат союзников.

17 марта периметр обороны Одессы был сокращен (Раздельная – Сербка – Коблево – Очаков), началось строительство оборонительных сооружений. Войска Антанты собирались остановить наступающих на рубеже ст. Сербка. Новый оборонительный план союзников разделял оборону на Западный и Восточный сектора и фронтовые эшелоны: передовую линию, основную линии и редут вокруг Одессы. План предполагал, что на передовой линии фронта будут, преимущественно, греческие, польские и добровольческие войска, в то время как французские части сохраняются в основной (тыловой) линии как главный резерв.

В Восточном секторе (линия Сербка – Тилигульский лиман – Коблево – Очаков) французское командование выдвигает

нуло на передовую линию, от железной дороги Одесса-Николаев до Черного моря, Добровольческую армию Одесского региона — 1 тыс. добровольцев (пехотный полк), при поддержке польского батальона и 2 орудия. Между Березанским и Телегульским лиманами выдвигалось прикрытие Очакова — 1 батальон и 2 эскадрона добровольцев, 2 орудия (0,5 тыс. бойцов). Французское командование отметило, что добровольцы «не хотели воевать и были готовы к отступлению». На участке обороны у Сербки находилось 1 тыс. греческих пштыков (9 батальонов греков) и батальон алжирцев. В основной линии обороны: три греческих батальона у с. Троицкого, с. Большой Буялык, с. Кремидовка, эскадрон французской кавалерии, взвод французских пулеметчиков, французская 75-ая батарея. В резерве стояли 4 эскадрона 4-го егерского Африканского полка. В форпосте Покровское находилось 4 пехотные роты и 2 спешеных эскадрона добровольцев при 36 пулеметах и 10 орудиях, в форпосте Поповка — еще 2 батальона и 16 пулеметов добровольцев. В резерве редута находился один французский полк, греческая 65-ая батарея. Три батальона греков располагались перед Одессой между лиманами. Всего Восточный сектор располагал 3 пехотными полками 13-й и 2-й греческих дивизий, 2 полками французов.

Западный сектор обороны, руководимый генералом Бориусом, удерживал фронт между Днестром и Хаджибеевским лиманом. На востоке Западного сектора — у с. Андреевка и Понятовка — укрепился полк польской кавалерии, а у Днестра — подразделения румынских войск. Между этими частями в основной линии находилось 2 полка французов (1500 пштыков), 2 греческих полка, румынский пехотный полк, дивизион французской артиллерии. В районе Беляевки: румынский батальон, румынская батарея, рота французов. Тирасполь удерживали 2 румынских батальона, румынская батарея, рота французов. У Дальника — рота французов. В Одессе располагались: 40-й полк французской 156-й дивизии, полк алжирских стрелков, индо-китайский батальон, батальон польского

легиона, рота добровольцев и полиции, греческий пехотный полк, две эскадрильи, группа танков [41].

Интересно, что д'Ансельм в защитники одесского «края» записал украинские части Запорожского корпуса, что находились у Бирзулы: «10 тыс. солдат из частей разбитой украинской армии хотели воевать под моим руководством и получать деньги от правительства Одессы» [11. 178].

20 марта руководство обороной города взял на себя прибывший в Одессу генерал д'Эспрэ, установивший в войсках единовластие. Генерал д'Ансельм и полковник Фрейденберг представили ему пессимистические оценки перспектив обороны города (отсутствие продовольствия и подкреплений, подавленный моральный дух войск и опасность военных бунтов, поддержка местным населением противника и опасность внутреннего восстания). Было заявлено, что Одесса имеет 1 млн. жителей (в реальности 600 – 620 тыс.), из которых 150 тыс. рабочих объединены в профсоюзы, «управляемые из Москвы» (в реальности в профсоюзах ок. 20-40 тыс. рабочих). Генерала пугали тем, что «вся страна, города и села поднимаются против интервенции», а местное население привыкло «бунтовать по всякому поводу» [12. 182]. А. Деникин вспоминал: «д'Ансельм и Фрейденберг в оправдание поражений доносили в Париж, что большевизм – движение народное, и большевистские войска по своим боевым качествам напоминают французские времен великой революции» [39. 513].

Моральное состояние большинства союзных частей было удручающим, и оно усугублялось слухами о бунтах военных частей в селах. 21 марта д'Ансельм и д'Эспрэ пришли к выводу, что эвакуация Одессы неизбежна и ее необходимо готовить. К 25 марта был разработан план эвакуации Одессы. В то же время, генерал д'Ансельм считал, что город временно можно удерживать, учитывая тактические преимущества и возможности подвоза снабжения и военных подкреплений по морю [12. 182].

21 марта д'Эспрэ в своем письме к А. Деникину писал: «Я застал в Одессе положение весьма серьезное, вследствие не-

доразумений, царящих между различными властями, в то время как враг стоит у ворот города. Такое положение продолжаться не может...» [39. 532]. 23 марта д'Эспрэ телеграфировал в Париж, что в результате инспекционной поездки в Одессу пришел к выводу, что Одесса может быть удержана «с большим трудом», учитывая ограниченное количество войск и отсутствие у них желания бороться. Он предложил «ликвидировать вмешательство», предупредив, что если ситуация быстро не улучшится, союзные войска отступят в Бессарабию, а гражданские лица будут вывезены из Одессы морем [12. 189]. 24 марта генерал Бертело согласился, что Одесса должна быть оставлена, поскольку миллион жителей (!) необходимо кормить, в противном случае, они «будут стрелять» по французским войскам. Генерал предложил, что отступившие из Одессы войска будут удерживать фронт Нижнего Днестра, в то время как румынские войска — Верхнего Днестра [42. 111].

25 марта начались бои за ст. Сербка, которая несколько раз переходила из рук в руки. 31 марта союзники попытались атакой, при поддержке двух танков, отбить ст. Сербка. Но атака захлебнулась в пулеметном огне повстанцев. Греческие части отступили, а французские — «бежали в беспорядке». Потери (убитыми и ранеными) греческого контингента в боях за Одессу оценивались в 258 чел. ; поляки, добровольцы и французы потеряли ок. 250 чел. 29 марта вооруженные крестьяне вытеснили из Очакова 500 добровольцев.

Преувеличенная оценка сил противника стала одной из причин отступления частей и стратегических ошибок командования: «у Григорьева регулярные войска», эти войска «хорошо организованы... имеют волю и веру», «к нему присоединяется много партизанских отрядов и крестьян, которые думают грабить» [12. 176]. Была преувеличена и «опасность бунта местного населения». Крах исходных линий обороны в течение последующих недель подтолкнул французское командование к мысли о необходимости эвакуации Одессы [52. 140]. Но реальной опасности захвата 600-тысячного города 5 — 7

тыс. повстанцев не было. 25-тысячный, хорошо вооруженный, гарнизон Одессы мог успешно и длительно защищать город, учитывая поддержку мощных орудий флота Антанты. Французское командование оценивало общие силы противника в 30 – 40 тыс. (преувеличение в 6 раз). Французское командование опасалось, что рабочие Одессы «ожидают сигнала, чтобы в момент приближения большевистской армии к городу, начать восстание». Французская разведка сообщила, что большевики были способны вывести дополнительные 50 тыс. вооруженных рабочих на улицы Одессы (преувеличив такую возможность в 12 раз!). Французская контрразведка искала по всей Одессе тайные склады с оружием на 10 – 20 тыс. рабочих-повстанцев, но не могла их найти, потому что таких складов не существовало и у «леваков» в Одессе было только 200 – 300 единиц стрелкового оружия.

Одну из причин поспешной эвакуации командование усмотрело в необходимости эвакуации иностранных граждан из Одессы по причине опасности мести повстанцев. Численность «иностранцев», по французским документам, была завышена втрое (600 французов, 200 швейцарцев и бельгийцев, 200 англичан, 200 итальянцев, 8 – 9 тыс. греков из 27 тыс. местных греков). К этому числу было добавлено и до 50 тыс. потенциальных русских беженцев, которые «спасались от большевиков».

После получения известия об установлении советской власти в Венгрии д'Эспрэ решил форсировать эвакуацию Одессы. Он телеграфировал Клемансо и Фошу, что ситуация на Юге России в ближайшем будущем будет только ухудшаться, что «большевистские партизаны» угрожают Одессе, что численное превосходство повстанцев Григорьева и опасность враждебных действий со стороны правительства в Венгрии подталкивают к быстрой эвакуации Одессы. 26 марта генерал Бертело приказал подготовить к взрывам мосты через Днестр на случай подхода к Днестру Красной Армии [42. 122]. Наблюдатели и ученые считают, что для французской молниеносной эвакуации Одессы отсутствовала необходимость. Французские диплома-

тические представители в Стамбуле докладывали д'Эспрэ о том, что военная ситуация была в пользу французов.

Греческие союзники, считая, что для эффективной защиты Одессы не хватает средств, также пришли к решению об эвакуации. Греческие офицеры боялись «повторения Херсона». К тому же из-за фронтовых неудач (частых отказов французских солдат поддержать в бою греческие части) между греками и французами возникла неприязнь. В разговоре с греческим генералом Недером д'Ансельм заявил о намерении отказаться от Одессы, но предположил Недеру добиваться разрешения на эвакуацию от своего командования [12. 72]

Ответная телеграмма от Клемансо пришла 29 марта. В ней премьер сообщил о том, что союзники в Париже согласились на эвакуацию Одессы. 1 апреля д'Эспрэ приказал д'Ансельму начать подготовку к эвакуации. Оценка д'Эспрэ была провальная: «Мы потерпели военный крах... вмешательство было безнадежным делом». На следующий день д'Ансельм издал приказ об эвакуации определенных групп гражданских лиц, чтобы уменьшить продовольственные проблемы в городе. Это был предлог, чтобы постепенно начать полную эвакуацию армейских частей. Вечером 2 апреля 1919 г. генерал д'Ансельм объявил об эвакуации сил Антанты из Одессы в 48 часов. Это было внезапное, неожиданное бегство [12. 181].

В то же время, до 1 апреля 1919 г. французское командование делало публичные заявления о своем намерении защищать Одессу, считая, что преждевременные заявления об эвакуации могут привести к панике и хаосу. Д'Эспрэ заверял командование местных добровольцев и нового «диктатора» генерала Шварца, что войска Антанты намерены защищать Одессу. Поспешная эвакуация французских сил вызвала гнев со стороны добровольцев. Генерал Деникин вспоминал: «21 марта получил известие д'Ансельма об эвакуации, Тимановский приехал в Одессу, чтобы добиться обещанного Шварцем отпущения средств, но было уже поздно: генерал д'Ансельм по приглашению с большевицким советом рабочих депутатов в ночь

на 22-е передал ему город и с утра «самооборона» стала обезоруживать и расстреливать чинов Добровольческой армии и захватывать государственные учреждения... Известие об эвакуации Одессы произвело в городе неопишущую панику. Если вообще положение на фронте, где против четырёх сильных дивизий наступало не свыше 6–8 тыс. (в Одессу вступило не более 2 тысяч большевиков), ничтожных в боевом и моральном отношении банд, не давало никаких поводов к эвакуации, то 2-дневный срок её являлся совершенно необъяснимым и невыполнимым. Это была уже не эвакуация, а бегство, обрекавшее десятки тысяч людей и вызывавшее невольно в их сознании мысль о предательстве» [39. 525].

Добровольцы выразили сожаление по поводу того, что французское командование занималось преднамеренным обманом, который показал презрение к русским союзникам. Они протестовали против того, чтобы французы приняли решение об эвакуации без консультации с командованием добровольцев, обвинив французских союзников в том, что те, обладая численным превосходством и лучшим вооружением по сравнению с повстанцами, «панически и постыдно бежали при виде малочисленных бандитов». Военный конфуз французской армии перечеркнул надежды части населения на помощь союзников в обуздании гражданской войны.

Таврическо-Азовский конфуз.

В конце ноября 1918 г. в Севастопольскую бухту вошли военные корабли Антанты. Но как и в Одессе военное присутствие союзников было крайне ограничено — в Крыму развернулись 75-й французский и сенегальский полки (ок. 2 тыс. штыков), греческий полк (ок. 2 тыс. штыков), английский десантный батальон. Командование Черноморской эскадрой Антанты, после ряда смещений и назначений, перешло к французскому адмиралу Амету, сухопутными войсками Антанты в Крыму руководили французский полковник Рюйе, затем — полковник Труссон. 5 декабря эскадренные миноносцы «Дерзкий», «Счастливый», «Беспокойный», «Капитан Сакен», линкор «Воля»,

прочие суда были угнаны судами Антанты в Мраморное море. В Севастополе в январе — апреле 1919 г. сложилось двоевластие, напоминающее одесский режим: руководство полковника Труссона и местная структура кадетско-эсеро-меньшевистского Краевого Крымского правительства, находившегося в конфликте с «деникинской Россией». В то же время на полуострове была сформирована Крымская дивизия (Крымско-Азовский корпус), подчиненный Деникину. Генерал Деникин был недоволен «самоуправством» Крымского Краевого правительства, пригрозив ему выводом полков ВСЮР из Крыма.

Помощь союзников была скромной и заключалась в поддержании порядка (охрана тюрем, патрулировании города и порта). Артиллерия союзных кораблей использовалась при разгроме партизанского отряда под Евпаторией (январь 1919 г.). По мнению М. Винавера войска Антанты намеревались «...ликвидировать немецкую оккупацию Крыма, и в частности увести оставшиеся в Севастопольском порту суда, дабы их с уходом немцев не захватили большевики... но ни о каких других действиях против большевиков начальники, по-видимому, и не помышляли. При таких условиях приходилось думать не об использовании готовых к действию сил, не знавших только, куда им приложиться (как мы это полагали), а о внушении кому надо, что случайно оказавшиеся в нашем распоряжении силы должны быть направлены к более общей, видимой нам, но неясной союзникам цели» [43. 63].

На 1 апреля 1919 г. в Севастополе — Симферополе находился 175-й французский полк, мелкие французские подразделения, полк греческой дивизии, группа танков. Правительство Крыма предлагало переместить союзнические гарнизоны вглубь полуострова — 1 тыс. человек расположить в Симферополе, по 500 — в Евпатории и Феодосии, по 300 — в Карасубазаре и Джанкое, 200 — у Перекопа. Кабинет премьер-министра крымского правительства С. Крыма бомбардировал командование французских войск, русского посла во Франции телеграммами с просьбами к союзникам — оказать боевую

военную поддержку, защитить Перекоп. Но французское командование воздерживалось от участия в боевых действиях.

Повстанцы совершили набеги на белогвардейские части у Перекопа. 11 марта 1919 г. д'Эспрэ прибыл в Севастополь, где встретился с командующим Крымско-Азовской добровольческой армии генералом Боровским. Он пообещал Боровскому обеспечить тыл в Крыму силами нового эшелона греческих войск (2 тыс. чел.) и требовали, чтобы добровольческие силы были выдвинуты на фронт в Северную Таврию. Добровольческого генерала возмутили тон и «поучения» французского союзника.

Части Красной Армии, заняв Каховку, устремились к Перекопу. 1 апреля французский миноносец «Деортъе» обстрелял Генический вокзал, разгрузочную станцию красных войск, штурмовавших укрепление на Чонгаре. В конце марта 1919 г. греческий батальон из двух рот был направлен на Перекопский перешеек, но он не мог изменить ситуации [56. 66]. В первые дни апреля 1919 г. 1-я Заднепровская Украинская советская дивизия прорвала оборону на Перекопе и начала наступление на Симферополь.

Подобное происходило и в Приазовье, где 27 марта 1919 г. части Н. Махно (тогда в составе Украинского советского фронта) осадил Мариуполь. Оборонявшихся белогвардейцев тогда поддерживали пушки отряда французских кораблей в составе миноносцев «Юссар» и «Ансье Анри», канонерской лодки «Ла Скарп», с которых для защиты мариупольского порта высадился небольшой французский десант. Французы требовали временно сохранить за собой зону порта и позволить забрать принадлежащий им уголь, но 29 марта махновцы вынудили их немедленно покинуть порт Мариуполя [44]. Фактически Антанта без малейшего сопротивления сдала Крым и Приазовье, и в этом был «отголосок» политики французских командующих в Одессе, которые в 20-х числах марта решают «свернуть» экспедицию.

Дипломатический конфуз.

Одной из причин сворачивания экспедиции стало изменение мировой политической конъюнктуры. В декабре 1918 г.

французское правительство сталкивается с серьезной критикой вмешательства «в Россию» со стороны французских социалистов в парламенте и общественности Франции (мнение избирателей — «прекращение интервенции»). Уже тогда С. Пишон (министр иностранных дел Франции) обещал, что французское военное присутствие в Восточной Европе будет ограничено. В декабре 1918 г. английский премьер Ллойд Джордж высказывал сомнение в возможности широкомасштабной интервенции, считая, что направление дополнительных войск приведет к мятежам, а «большевизм рухнет сам». Президент США В. Вилсон выступал против вооруженной интервенции, союзники посчитали, что если в Восточную Европу не будут посланы, по крайней мере, 150 тыс. солдат, антибольшевистские силы потеряют крах.

13 декабря 1918 г. Клемансо телеграфировал генералу Жанену, указывая, что «План Союзников не носит наступательного характера. Он лишь предусматривает не дать доступа большевикам к Украине, Кавказу и Сибири, где организовываются российские силы, выступающие за порядок. Таким образом, главная цель — установить и поддержать оборонительный фронт перед этими регионами. Если потребуются наступательные действия для сокрушения большевизма, они будут проведены впоследствии силами самих русских». Фактически Клемансо повторил отказ союзников отсылать войска. Части Антанты («Восточного фронта»), находившиеся в районе Черноморского театра военных действий, которые командование намеривалось направить в Одессу и Севастополь, были задействованы в сложных геополитических конфликтах (венгерские волнения в Трансильвании передаваемой Румынии, волнения в центральной Румынии на почве голода, раздел Османской империи и захват Францией Сирии, потенциальная угроза выступлений турков в Стамбуле против гарнизона Антанты, угроза новой войны Греции и Турции, угроза Румынии со стороны Красной Армии). Вследствие этих проблем генерал Бертело заявил, что свободных сил «для Одессы» у него нет, как нет и

полномочий на широкомасштабные боевые действия [45. 82].

Подобное изменение геополитических стратегий было связано с окончанием мировой войны и полной капитуляцией Германии, с возникшей усталостью от войны, с новыми геополитическими изменениями. Советские лидеры облегчили подобный выбор, путем посулов и обманов. В январе 1919 г. Москва передала на Запад информацию, что она, в обмен на мир с Антантой, готова признать иностранные долги, прекратить пропаганду мировой революции, объявить амнистию противникам большевизма, предоставить право на самоопределение Польше, Финляндии и Украине. 24 января 1919 г. В. Ленин поручил Л. Троцкому «поехать на встречу с Вильсоном». 4 февраля 1919 г. народный комиссар иностранных дел Чичерин объявил о готовности своего правительства «вступить в немедленные переговоры со всеми союзными державами вместе или с отдельными державами по отдельности или с любыми русскими политическими группами, как того пожелают союзные державы» [39. 16 – 17].

Державы Антанты приняли решение организовать встречу всех российских правительств и правительств стран, отделившихся от России, с представителями союзников на Принцевых островах в Мраморном море (на 15. 02. 1919). Москва согласилась, подтвердив готовность выплатить долги, предоставить концессии гражданам союзных стран территориальные уступки. Но антибольшевистские силы (прежде всего А. Деникин, отправивший протест по поводу организации встречи маршалу Фошу) отказались от переговоров с «разбойниками и предателями». В то же время политические «одесские круги» даже избрали кандидатов на «мирную конференцию» [39. 446 – 448].

На мирной конференции в Париже сотрудник госдепартамента США В. Буллитт, объявил, что Ленин предложил в обмен на прекращение интервенции и восстановление торговых отношений согласиться на границы Советской России по линии существующих фронтов. 14 февраля президент Вилсон отправил в Москву свою миссию, а 17 февраля США объявили о намерении вывести американские войска из России. 4 марта

британский Кабинет Министров принял решение вывести войска Великобритании с Севера России и из Закаспия. 14 марта, после переговоров в Москве, В. Буллитт привез в США текст предложения большевиков, где было такое обещание Москвы: «Все существующие де-факто правительства, возникшие на территории бывшей Российской Империи и Финляндии, сохраняют свой полный контроль над территориями, занятыми ими в настоящий момент...» (это был отказ от Финляндии, Польши, Прибалтики, Мурманско-Архангельского региона, западной части Белоруссии, части Украины; Крыма, Северного Кавказа, Закавказья, Уральского региона, Сибири). В обмен на эти уступки большевики просили прекратить военную помощь антибольшевицким правительствам и провести мирную конференцию не позже 10 апреля 1919 г. Подобные обещания, в случае приведения их в жизнь, делали бы ненужною борьбу союзников в Северном Причерноморье. В середине марта 1919 г. Париж решает свернуть безнадежную экспедицию и переориентироваться на военную помощь Польши [46. 105].

25 – 27 марта на Парижской мирной конференции (в ходе заседания Совета Четырех) было принято предварительное решение стран Антанты эвакуировать войска Антанты из Одессы. 29 марта Клемансо издал соответствующую директиву об эвакуации Одессы и отходе войск «на линию Днестра», а маршал Фош объявил во французском парламенте, что «с сего дня ни один французский солдат больше не будет отправлен в Россию, а те, кто сейчас служат там, будут возвращаться» [16].

Подводя итоги, можно утверждать, что в одесском регионе к январю 1919 г. сложилась оригинальная для украинских земель форма государственности – военная диктатура под протекторатом Франции – «Юго-западный край» (с элементами двоевластия: французское военное командование – местный военный диктатор).

Французские правящие круги организовали военную экспедицию на Черном море в эйфории победы в мировой войне, посчитав себя хозяевами континентальной Европы. Но француз-

ские политики в ноябре – декабре 1918 г. хотели больше, чем могли. Реальных возможностей для длительной борьбы и «похода на Москву» у них не было. Но стремление защитить свои экономические интересы в Донецко-Криворожском бассейне, попытаться вернуть свои кредиты и инвестиции, толкали Францию на поспешные, непродуманные шаги. В ноябре 1918 г. между союзниками по Антанте начались перманентные конфликты, связанные с разными подходами к послевоенному «переделу мира». Франция стремилась удержать свое влияние в Восточной Европе и не допустить там доминирования англичан.

Причинами Причерноморского конфуза французского военно-политического руководства были: неподготовленность экспедиции, отсутствие реальной и подробной информации о ситуации в Украине, ошибочная оценка «антибольшевистского потенциала». Французы не определили экономической составляющей будущего «похода»: не выбрала себе местных «союзников» (не определили военно-политическую составляющую военных сил, на которые опирался бы новая власть), не подготовили идеологического обоснования вмешательства, продовольственных баз, средства связи и сообщения. Французские политики, в ноябре 1918 г. считали, что значительная часть населения Украины «ждет как освободителей» войска Франции, что достаточно только военно-политического присутствия ограниченного французского контингента, чтобы местные «антибольшевистские силы» самоорганизовались и смогли уничтожить большевизм.

Принципы доктрины В. Вильсона требовали «согласия управляемых» на военное вмешательство, но большинство населения оказалось против такого вмешательства.

Но военное присутствие войск Антанты на украинских землях оказалось проигрышным с самого начала. Пренебрежение к идеологическому обоснованию своих шагов в «век идеологии» поставили французское вмешательство на грань катастрофы. Отсутствие агитационной машины, необходимой в войнах XX в. как для внешнего так и для внутреннего пользования, привело к тому, что социально непродуманная политика Франции

(привыкшей к колониальным отношениям) не была понятна даже потенциальным союзникам. Не была она понятна и французским солдатам, матросам и офицерам — «какой народ они защищали и от кого?» Недостатки Белого движения целиком и «гришинского» режима, который, сложился в Одессе, так же, рекошетом, били по французскому присутствию.

Местные политики и газетчики вложили в уста французов стремление похода на Москву. Франция не разрабатывала планов широкомасштабных военных действий в Украине. Локальный характер дислокации войск Франции, их крайняя малочисленность, пассивная (обороняющая) форма действий, занятие части территорий по договоренности с Директорией УНР или с Крымским краевым правительством не дают оснований говорить о военной интервенции Франции в Украине в той форме, как это изображала советская историография.

Войска Франции (и союзных с ней Греции и Румынии) заняли выжидательную оборону вокруг Одессы. Неоднозначная позиция французов в «украинском вопросе» была вызвана их прагматическим расчетом использовать украинские войска против большевиков и не находила понимания у командования ВСЮР. Проведению активных наступательных действий мешали неопределенность в отношениях “белых” с союзниками в вопросе контроля над Одесским регионом. Внутренние споры “белых” сил вокруг конструкции власти вызваны неразработанностью политической платформы белого движения, усиливались напряженными личными отношениями французского и русского командования. Французское командование практически отказалось идти на союз с ВСЮР (на тот период наиболее сильной антибольшевистской военной структурой), стремясь найти местную силу, которая будет добиваться утверждения «федеративной республики» [39. 450].

В самой Франции большинство населения выступило против «интервенции», в парламенте социалисты и «леваки» использовали «черноморскую авантюру» как оружие внутривнутриполитической борьбы. Против «интервенции» выступили английские тред-юнионы и значительная часть избирателей в Анг-

лии и США. Французские политики учитывали серьезную опасность проникновения «большевизма» в среду своих войск и «экспорт революции» во Францию. Опыт германской революции (ноябрь — декабрь 1918), революции в Венгрии (март 1919) пугал своей непредсказуемостью и активным участием в этих революциях вчерашних солдат, испытывавших воздействие большевистской пропаганды на Восточном фронте.

Подобный идеологический проигрыш дублировался и в степях Украины, где большая часть населения (крестьянство, рабочие) выступило против «непрощенных гостей». Против французского присутствия были даже потенциальные союзники — деникинцы. Но определить реальную форму присутствия Франции на украинских землях достаточно трудно. Подпадают ли действия французской военщины в одесском регионе и Крыму под определение «интервенция»?

«Интервенция — военное, политическое или экономическое вмешательство одного или нескольких государств во внутренние дела другой страны, нарушающее её суверенитет». Но суверенитет какой страны был нарушен французской экспедицией в Крым? Крымской краевой, деникинской государственной структуры или Советской России, лидеры которой в конце 1918 г. и не мечтали о Крыме? С одесским регионом сложнее. Французские войска выступили на стороне местного белогвардейского режима (в военном конфликте 17-18 декабря 1918 г.) против войск УНР, но уже с января 1919 г. руководители УНР, признав де-факто французское присутствие в регионе, стремились заполучить поддержку французских войск в борьбе за независимость Украины. Яское совещание, обращения П. Скоропадского и различных «общественных кругов», правительства УНР к Франции, за поддержкой представляют «призвание французозов» военной помощью союзников, а не интервенцией.

Против определения «интервенция» говорят скромные цели французского военного вмешательства, которое осуществлялось только «для организации антибольшевистских сил». Декларированная цель французской «интервенции» заключалась

в «поддержке местных органов власти в борьбе с хаосом, нарушением прав собственности и прав человека». Вот почему в марте 1919 г., когда войска адмирала Колчака перешли в наступление, продвинувшись на 200 км. к Москве, политики Франции, Англии и США решили, что в России появилась сила, способная самостоятельно структурировать евразийское пространство. Во Франции установилось мнение проводить политику «за Колчака, против Деникина» [39. 441]. Кроме того успехи армии Колчака давали возможность «умыть руки» политикам Антанты в отношении «Одесского конфуза».

Ленин сознавал, что реальной интервенции не было: «В продолжение трех лет на территории России были армии английская, французская, японская. Нет сомнения, что этих трех держав было бы вполне достаточно, чтобы в несколько месяцев, если не несколько недель, одержать победу над нами». [47. 22]. Но «самого ничтожного напряжения этих сил» как раз и не было — не было интервенции, но было военное присутствие, которое не смогло решить проблемы ни одесского края, ни всего «постимперского» пространства.

Литуратура:

1. Марголин А. Украина и политика Антанты // Революция на Украине. По мемуарам белых. — М. -Л., 1930.

2. Канторович В. Французы в Одессе // Былое. — 1922, — № 19 (перепеч. Где обрывается Россия. — Одесса, 2002) ; Балкун Ф. Интервенция в Одессе // Пролетарская революция. — М., — 1923. № 6-7 (18-19); Анудов Ф. Союзный десант на Украине // Летопись революции (Харьков). — 1924. — № 1(6); Жмойлович. «Мирный порядок». Черная книга: Сб. статей и материалов об интервенции Антанты на Украине в 1918 — 1919 гг. / Под ред. А. Г. Шлихтера. — Екатеринбург, 1925; Костяев Ф. Интервенция на Юге России // Кто должник? К вопросу о франко-советских отношениях. — М., 1926; Кин Д. К истории французской интервенции на Юге России (декабрь 1918 — апрель 1919 г.)// Красный архив. — 1926,-№ 19; Гуковский А. И. французская интервенция на юге России (1918-1919) // Пролетарская революция. — 1926. — № 6-8 (54-56); Гуковский А. И. Французская интервенция на юге России. 1918 -1919 гг. М. — Л., 1928; Якушкин Е.

Е. Французская интервенция на юге. — М. -Л., 1929.

3. Косик В. Франція і питання самостійності України 1917—1919 роки // ЗНТШ, 1993, — Т. 225; Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917—1922 рр. — К., 1998; Кучик О. С. Союзницька інтервенція на Україні (1918-1919). — Львів, -1999; Гончар Б. М., Городня Н. Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918—квітень 1919 рр.) // УІЖ. — 2000. — № 2, № 3; Макарчук О. Г., Макарчук В. С. Політика Франції, Великобританії та США щодо України 1918 — 1924 рр. // Держава та армія. —2000. — № 408; Ачканазі Б. О. Америка, Франція і «українське питання» у 1917 — 1918 рр. // Наук. вісник Дип. академії України. — Вип. 6. Світова дипломатія: історія та сучасність. — К., 2002.

4. Федюк В. П. Белое движение на Юге России 1917— 1920 гг. : Дисс. д-ра истор. наук. -Ярославль, 1995; Венков А. В. Антибольшевистское движение на Юге России (1917 — 1920 гг.): Дисс. д-ра истор. наук. — Ростов-на-Дону, 1996; Субботин В. В. Внешняя политика анти-советских государственных образований Юга России в 1917-1920 гг. : Дисс. канд. истор. наук. — Ростов-на-Дону, 2001; Бутаков Я. А. Белое движение на Юге России: концепция и практика государственного строительства (конец 1917 — начало 1920 г.). — М., 2000; Гришанин П. И. Белые правительства Юга России и западные союзники: сложности и противоречия политического и военно-экономического сотрудничества:1918-1920 гг. Дисс. канд. истор. наук. — Пятигорск, 2003.

5. Paillat C. 1919: les illusions de la gloire. — Paris, 1979; MUNHOLLAND J. K. THE FRENCH ARMY AND INTERVENTION IN SOUTHERN RUSSIA 1918-1919 // Cahiers du monde russe et soviétique . — Paris, 1981. -V. 22. — № 1. — pp. 43 — 66; Masson P. LA-MARINE-FRANCAISE-ET-LA-MER-NOIRE-1918-1919. -Paris , 1982; Carley M. Revolution and Intervention: The French Government and the Russian Civil War 1917-1919. — Montreal, 1983. .

6. Широкопад А. Б. Упущенный шанс Врангеля. Крым, Бизерта, Галлиполи. — М., 2009.

7. Файтельберг — Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций 1914 — 1920. — Одесса, 2008.

8. Ивлев М. Одесский диктатор. — Одесса, 2009.

9. Шульгин В. Французская интервенция на юге России в 1918 — 1919 годах // В. Шульгин. Последний очевидец. — М., 2002.

10. Маргулис В. Огненные годы: Материалы и документы по истории гражданской войны на Юге России. — Берлин, 1923.

11. MUNHOLLAND J. K . THE FRENCH ARMY...
12. Les frmees allies en Jrient apris l'armistice de 1918 – 1919. – Т. 2 (1919). – Paris. 1972.
13. Rosetti R. Marturisiri (1914-19) by Modelism. – Bucharest. 1997.
14. Carley M. Revolution and Intervention....
15. Masson P. LA-MARINE-FRANCAISE...
16. Кефели Я. С генералом А. В. Шварцем в Одессе (осень 1918-го – весна 1919 года) // 1918 год на Украине. – М., 2001.
17. Кук Э. В паутине секретных служб. – К., 2003. – с. 197 – 201; Spence R. Trust No One: The Secret World of Sidney Reilly. Los Angeles. – 2002. P. 101.
18. Рогачевский А. Пинхас Рутенберг в Одессе // «Дерибасовская — Ришельевская». – 2007. – Вып. 28 (Jews and Slavs. – vol. 17. – Jerusalem, 2006)
19. Очерк взаимоотношений Вооруженных сил Юга России и представите лей французского командования // Архив русской революции. Т. XVI, – Берлин. 1925.
20. Якушкин Е., Гуковский А., Анулов Ф., Белкун Ф. и др.
21. Алексеев И (Небутьев). Из воспоминаний левого эсера. – М., 1922.
22. Канторович В. Французы в Одессе...
23. Калмакан И., Шкляев И. Белогвардейская агентура, шпионаж и разведка на Юге Украины // Азбука. – Одесса, 2000. – с. 343.
24. Кучик О. С. Союзницька інтервенція на Україні (1918-1919). – Львів, -1999.
25. Горак В. Повстанці отамана Григрева. – Фастів, 1998.
26. Ковальчук М. Поразка й відступ Південного угруповання армії УНР до Румунії навесні 1919 р. // Військово-історичний альманах. – К., – 2008. – №1.
27. Гурко В. Из Петрограда, через Москву, Париж и Лондон в Одессу // 1918 год на Украине. – М., 2001.
28. Анулов Ф. Союзный десант...
29. Маргулиес В. Огненные годы: Материалы и документы по истории гражданской войны на Юге России. – Берлин, 1923
30. Гуковский А. И. Французская интервенция...
31. Орлов В. Г. Двойной агент: Записки русского контрразведчика. – М., 1998.
32. Кирмель Н. С. Белогвардейские спецслужбы в гражданской войне 1918-1922. – М., 2008.

33. Майбородов В. «С французами» // Архив русской революции. — Т. XVI. — Берлин, 1925.
34. Канторович В. Французы в Одессе...— С. 257; Воспоминания А. Грекова — lib. rus. ec/ b/240052/ .
35. Майбородов В. И. Из Петрограда через Москву, Париж и Лондон в Одессу: 1917 — 1918 гг. // Архив русской революции. Т. XV — Берлин, 1924.
36. Какурин Н. и Вацетис И. Гражданская война
37. Paillat C. 1919 : les illusions de la gloire...
38. Анулов Ф. Союзный десант на Украине...
39. Деникин А. И. Очерки русской смуты. Очерки русской смуты. — Т. 4. — Минск, 2002.
40. Червоні партизани Одещини. — Одеса, 1927; Шевчук Г. М. Разгром іноземних інтервентів на півдні України та в Криму. — К., 1959; Гончаров А. Шел отряд по берегу. — Одеса, 1961; В полумі громадянської війни. — Одеса, 1962.
41. Plant M. ODESSA MARCH 1919: MAPS AND NOTES// orbat.com/site/history/open3/russia
42. Service historique de la défense (S. H. D.). -/ Carton 7. — N800.
43. Винавер М. Наше правительство. (Крымские воспоминания 1918 — 1919 г. г.). — Париж, 1928.
44. Российский государственный военный архив. — Ф. 936. — Оп. 1. — Ех 1. -лл. 46 — 49; Ех 3. — л. 20.
45. Какурин Н. Е. Как сражалась революция. 1919-1920 гг. Т. 2. — М. — Л., 1926.
46. Уткин А. И. Первая Мировая война — М., 2001; Фомин А. М. Войнас. Продолжение. — М., 2010.
47. Ленин В. И. ПСС. — М., Т. 42.

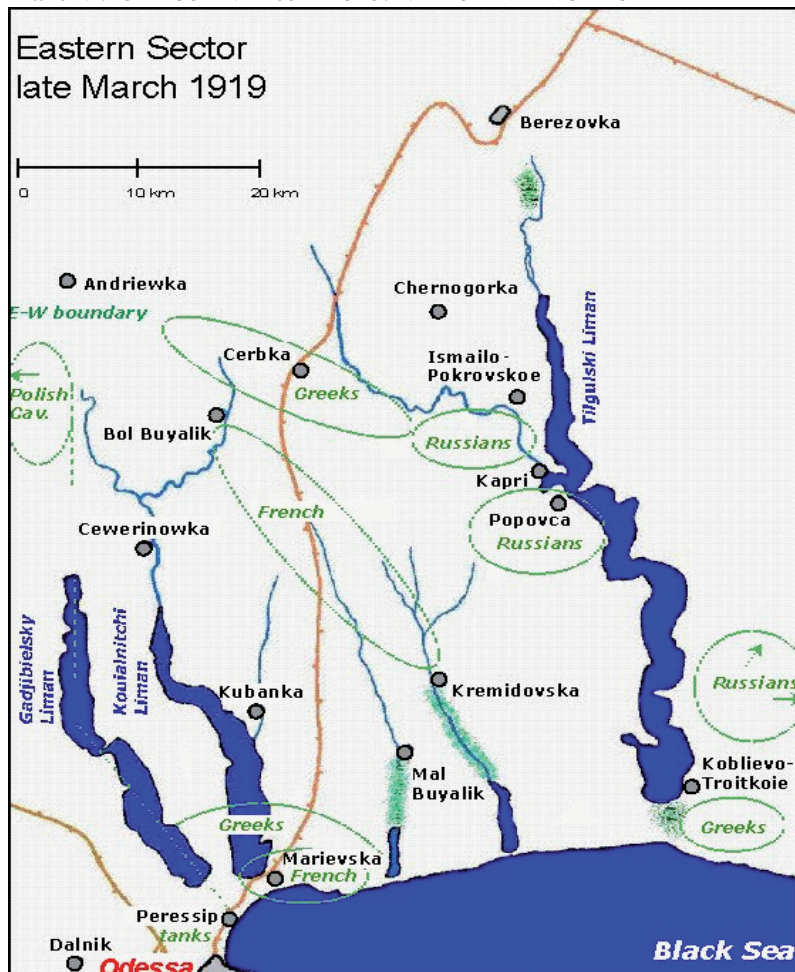
* ВСЮР — Вооружённые силы Юга России — оперативно-стратегическое объединение белых войск Юга России в 1919—1920 гг. Образованы 8 января 1919 г. в результате объединения для совместной борьбы против большевиков Добровольческой армии и армии Войска Донского. Главнокомандующий ВСЮР генерал А. Деникин. ВСЮР формировали собственный государственный аппарат на занятых территориях. Власть находилась в руках военных и опиралась на вооружённую силу. Функции главы государства выполнял Главнокомандующий ВСЮР, выпускалась своя валюта, функционировал собственный законодательный (Особое совещание при Главкоме ВСЮР) и исполнительный (Ко-

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

мандование военных областей) органы, восстанавливалось действие законов, существовавших до октябрьского переворота 1917 г.

Приложение 1 Карта-схема Западного сектора обороны Одессы войсками Антанты и добровольческой бригады 15 марта 1919 г. //

Plant M. ODESSA MARCH 1919: MAPS AND NOTES

Приложении 2.

Глобачев К. И.

Правда о русской революции: Воспоминания бывшего начальника Петроградского охранного отделения. сост. З. И. Перегудова, Дж. Дейли, В. Г. Маринич. — М., РОССПЭН. 2009.

Отрывок из главы VI.

«Русская власть в Одессе сконструировалась таким образом: главноначальствующий Гришин-Алмазов и помощник его по гражданской части — А. И. Пилыц. Градоначальник — В. А. Марков. Все административные органы остались те же, что и при гетмане. Я был назначен заведующим политическим розыском при градоначальнике, получив в наследие информационный отдел как местный розыскной орган бывшего Департамента державной варты.

Гришин-Алмазов был еще молодой человек, лет 32, даже не выглядевший и на эти годы. На германскую войну он вышел в чине штабс-капитана артиллерии, и где и когда он получил генеральский чин, никому не было точно известно. Он сам про себя говорил, что [произведен в генералы] в армии Колчака, откуда прибыл в Добровольческую армию незадолго перед тем. Во всяком случае, это был человек смелый, решительный, даже скажу талантливый, но слишком горячий; ему очень не доставало уравновешенности и административного опыта. По характеру своему и манере говорить он мне немного напоминал Керенского. Он очень поддавался влиянию и в хороших руках мог бы быть прекрасным администратором.

Сначала французы во внутренние дела русского управления не вмешивались, но по мере прибытия новых эшелонов и штабов французское командование, желая, очевидно, сколько можно более расширить зону оккупации, и притом безболезненно для себя, стало понемногу все прибирать к своим рукам, особенно когда командующим французскими оккупационными силами был назначен генерал д'Ансельм и начальником его штаба — полковник Фрейденберг. Последний занялся исключительно политической работой, которая заключалась в том, чтобы, войдя в сношения с представителем Петлюры, сдать ему Одессу на выгодных для себя условиях. Переговоры между Фрейденбергом и петлюровским атаманом Змиевым (*в действительности А. Грековым — авт.*) продолжались все время пребывания французов в Одессе, несмотря на то, что добровольческие части, подчиненные Гришину-Алмазову, находились с петлюровцами в состоянии войны. Атаман Змиев, беспощадно расстре-

ливавший русских офицеров, под охраной французов нагло являлся в Одессу для свиданий с Фрейденбергом на глазах у защитников ее. Однако Фрейденбергу не удалось своих переговоров довести до конца, ибо власть Петлюры и Винниченко на Украине пала, уступив место большевикам, с коими уже трудно было разговаривать в то время.

При таких условиях, когда французы, с одной стороны, как бы желали сотрудничать с Гришиным-Алмазовым, а с другой — вели переговоры с его врагами, положение Гришина-Алмазова было весьма затруднительным, с каковым он, естественно, примириться не мог. Отношения с французским командованием у него сильно обострились. К моменту большевистского переворота на Украине зона [оккупации] была значительно расширена — верет на 70-100 к северу и на восток до Николаева включительно. Союзные войска все прибывали и прибывали (главным образом греческие), и казалось, что французское командование имеет намерение не только занять Украину, но и вступить в непосредственную борьбу с большевиками. Однако оказалось, что если таковое намерение и было, то от него скоро пришлось отказаться. Против союзных войск большевики выдвинули свое лучшее оружие — пропаганду и агитацию.

Одесса в это время представляла собой буквально то же, что и Киев осенью 1918 года. Интеллигенция, бежавшая сюда от большевиков из обеих столиц, пополнилась еще той, которая выбралась после падения гетмана из Киева и других городов Украины. Значительное число безработных офицеров и разных темных дельцов, спекулянты всех сортов, старающиеся использовать момент в личных для себя выгодах, — все это переполнило Одессу, создав сильный квартирный и продовольственный кризис. Вместе с сим рабочие и низы населения, уже вкусившие отчасти большевизма в начале 1918 г., но еще не изжившие всех его тяжелых сторон, мечтали снова о большевистском режиме и представляли благодарную почву для пропаганды и агитации. Буржуазный слой города вместе с городской думой социалистического состава вечно будировал, все осуждал, местной власти не помогал и, со своей стороны, был лучшим проводником грядущего большевизма. Еврейское население Одессы также было настроено большевистски, разве что за исключением богатой буржуазии.

Таким образом, русские и союзные (главным образом греческие) войска удерживали боевой фронт против наступления красных, их [большевиков] агитационная работа внутри Одесского района шла во всю, разлагая не только русское население, но и французские войска, не занятые буквально ничем и по составу своему мало дисциплинированные.

Оккупационные французские войска вели себя в Одессе весьма разнузданно: солдаты проводили время в попойках, являясь с евреями и евреями, среди которых было немало большевистских агитаторов, знавших французский язык; пропаганда имела успех не только среди солдат, но даже среди офицеров. В результате к февралю началось брожение среди сухопутных солдат, а затем и среди матросов на почве утомления войной и желаниа возвратиться на родину. Были и такие, которые явно перешли на сторону большевиков, приняв всю их идеологию, как например, известный капитан Садуль. Между тем французские розыскные органы не имели возможности продуктивно бороться с большевистской пропагандой, как по незнанию местных условий, так и по неопытности своего личного состава, набранного наспех из строевого офицерства.

Большим бичом Одессы этого времени была уголовщина, дошедшая до чудовищных размеров. В январе — мае 1919 г. обыватель чувствовал себя в городе хуже, чем в лесу с разбойничьим станом. Грабили по квартирам ночью и среди белого дня — на улицах. Одесса всегда была одним из центров преступности, в это же время преступность достигла крайнего предела. Законные меры воздействия ни к чему не приводили, и градоначальнику генералу Маркову пришлось прибегать к исключительным мерам. Грабители, застигнутые на месте преступления, беспощадно расстреливались, а, кроме того, чинам сыскной полиции был отдан приказ заведомых грабителей и воров при встрече уничтожить, как собак. Эти меры оказались действенными, и спустя месяц преступность значительно сократилась, а обыватель мог вздохнуть. Особенно много хлопот полиции доставил в то время некий Мишка Япончик со своей шайкой, пользовавшийся в преступном мире большим влиянием и наводивший ужас своими грабительскими операциями на всех. Впоследствии, по сдаче Одессы, он занимал ответственный пост у большевиков и ими же за что-то был убит.

Русские розыскные политические органы боролись всеми мерами против большевистской работы, которая главным образом базировалась на рабочих организациях. Эти политические органы встречали полную поддержку в этом отношении от своих гражданских и военных властей, но должны были вечно бороться с заступничеством чинов городского управления с городским головой Брайкевичем во главе. Социалистический состав городской думы явно стоял на стороне рабочих, невольно помогая большевикам укреплять свое положение. Это, конечно, не мешало впоследствии Брайкевичу и другим гласным городской думы первыми бежать из Одессы при эвакуации ее французами. Между тем

организационная и агитационная работа большевиков в Одессе была очень интенсивна и, несмотря на ряд ликвидаций, произведенных в их рядах, не ослабевала, имея за собой новые кадры людей и благоприятное настроение масс. Много способствовала этому настроению спекуляция продуктами первой необходимости, страшно взвинтившая рыночные цены. Виновниками этого обстоятельства были старые спекулянты еще Великой войны, сахарозаводчики Хари, Гепнер, Златопольский и др., которые фактически были экономическими диктаторами Одессы того времени. Эта компания, вопреки протестам городской думы, наконец, была арестована военной контрразведкой, и материал, взятый у них по обыску, вполне подтвердил их зловредную деятельность.

К марту французское командование, по-видимому, решило совершенно отмежеваться от добровольческой армии и влияния ее главнокомандующего генерала Деникина на одесские дела, а потому приступило к созданию новой русской власти в Одессе, которая должна была действовать исключительно по указанию французского командования. Был приглашен в качестве отдельного главнокомандующего Одесским районом генерал-лейтенант Шварц, и при нем образован был Совет обороны как правительственный орган. Генералу Гришину-Алмазову и начальнику его штаба генералу Санникову, назначенному генералом Деникиным, предложено было немедленно, в течение 24 часов, покинуть Одесский район. Оба выехали первым пароходом в Новороссийск. Помощник Гришина-Алмазова по гражданской части А. И. Пилыц выехал туда еще раньше.

В Совет обороны вошли: Андро, Рутенберг, Ильяшенко, Брайкевич и еще несколько лиц. Хотя внутренними делами ведал г. Андро, но доминирующую роль в совете играл г. Рутенберг, старый социалист-революционер, тот самый, который в 1905 г. по постановлению партии убил небезызвестного Гапона. Рутенберг подавлял прочих членов Совета обороны своей наглостью, безапелляционностью своих решений и авторитетом своей партийности. Андро, бывший губерниальный староста (губернатор) Волынской губернии при гетмане, — очень ловкий, энергичный и честолюбивый, но не государственный человек, с оттенком авантюризма. В Киеве уверял, что он настоящий украинец, в Одессе — что чистокровный француз, потомок де Ланжерона, почему и называл себя Андро де Ланжерон. Остальные члены Совета обороны роли не играли. Председатель Совета генерал Шварц был весьма порядочный и честный человек, но слабовольный, поддающийся влиянию, прекрасный инженер, но не государственный деятель. Таково было

правительство, созданное французами, или вернее, начальником штаба французского оккупационного отряда полковником Фрейденбергом. Администрация осталась старая. Новое правительство дела не улучшило, а скорее затормозило, ибо все серьезные вопросы решались коллективно, что требовало известной проволочки. Французы же по-прежнему влияли на все решения.

Большевики продолжали делать свое дело, подготавливая в Одессе будущие органы своего управления на случай переворота. Работа их сосредотачивалась в рабочих профессиональных союзах, а Союз союзов в марте представлял собой будущий правящий Ревком. Произведенной мною ликвидацией в некоторых рабочих организациях были добыты документы, доказывающие это с очевидностью.

Для парализации внутренней работы большевиков обстоятельства требовали производства широкой ликвидации с изъятием всех важных работников, на чем я и настаивал во время доклада в Совете обороны, но Рутенберг почему-то отрицал такую необходимость и старался сколько возможно оттянуть ликвидацию. Поэтому Совет обороны постановил с ликвидацией не торопиться и выждать выяснения еще каких-то новых неизвестных обстоятельств. Станным является то обстоятельство, что Рутенберг, когда французское командование отдало приказ об эвакуации Одессы в 48 часов, настаивал, чтобы я ликвидировал все те рабочие организации, на ликвидацию которых он не соглашался раньше. Выполнить это требование уже не представлялось в тот момент возможным, так как все исполнительные органы уже были сняты со своих мест и готовились сами к эвакуации. Такая настойчивость Рутенберга, когда уже было очевидно, что Одессу придется бросать, была, по меньшей мере, странна и, по моему глубокому убеждению, провокационна.

Пропаганда среди французской армии прогрессировала, и результаты ее сказались как на фронте, так и в тылу. Ненадежность своих солдат французы скрывали, но все-таки было известно, что пехота отказывалась сражаться с большевиками, а на одном из французских крейсеров произошел форменный бунт с поднятием красного флага. Думаю, что это было главной причиной вдруг принятого французами решения эвакуировать Одесский район. Много по этому поводу ходило всевозможных комментариев: объясняли это и переменой общей французской политики, и подложной якобы телеграммой командующего французскими силами на востоке генерала Франше д'Эспере, но вернее всего, что истина заключалась в разложении французских оккупационных войск».

Олександр Музичко,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова

**ШЕВЧЕНКІВСЬКЕ СВЯТО В ОДЕСІ 1920 РОКУ:
ПЕРЕМОЖНИЙ АКОРД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

*Мали ми змогу пересвідчитися яка могутня є
національна свідомість у одеських українців.*

П. Голинський

*Так, це була подиву гідна постава українців
міста Одеси а разом з ними і відділів УГА.*

*І коли б весь український нарід все і всюди маніфестував
свою правдиву єдність так, як це ми бачили
в Одесі 30 літ тому, то будучність його була б запевнена.*

П. Прибитківський

На презентаційній інтернет-сторінці одеського сайту metogu. od. ua зазначено, що публікації на сторінках альманаху «Південний Захід Одесика» «помогут развеять множество мифов и стереотипов, подменяющих реальную историю». Одним з таких стійких та постійно інформаційно підживлюваних деструктивних міфів є уявлення про перманентну схильність українців до поразок та більш локальний міф про неукраїнськість Одеси за кількісними (малочисельність української громади) та якісними (відеутність української культури) параметрами. У більш чи менш радикальному варіантах ці міфи постійно циркулюють у масовій свідомості і ЗМІ України та Одеси, виправдовуючи низку малопривабливих для перспектив сучасних українців електоральних ініціатив. «Південний Захід. Одесика» зробив відчутний внесок у якщо не тотальне розвінчування, то суттєве підваження цих політехнічних віртуальних образів. Цей досвід був нещодавно

акумульований групою авторів альманаху, зокрема, й автора цих рядків, у фундаментальному науковому виданні «Чорноморська хвиля Української революції», в якому окреслено життєвий шлях провідників українського національного руху Одеси та Одещини 1917 – 1920 років.

Продовжуємо цю далеко не завершену і перспективну україноцентричну історіографічну традицію цією публікацією про маловідому, але непересічну історичну подію – відзначення в Одесі 59 річниці з дня смерті великого українського поета та художника Т. Г. Шевченка – єдине в історії Одеси, що супроводжувалося багатотисячними вуличними мітингами та демонстраціями та ще й за участі численних військових. До того ж це була взагалі наймасовіша громадська акція в історії Одеси XIX – перших десятиліть XX ст. Ця непересічність ілюструється вже хоча б тим фактом, що учасники цих подій залишили досить багато мемуарних згадок про свято, що є основним джерелом доповнення та коригування повідомлень тогочасної одеської преси.

Одеські радянські краєзнавці лише побіжно згадували про Шевченківське свято 1920 року як про масштабну подію, розглядаючи її виключно крізь призму успішної національної політики більшовиків [1;2]. На загальноукраїнському рівні чи не вперше про свято дуже лапідарно згадав провідний український геральдист та вексиллолог А. Гречило. Заперечуючи думку про взаємовиключність використання в якості української символіки синьо-жовтого та червоного прапорів, він згадав про одеські події як про приклад органічного та мирного поєднання обох цих прапорів в якості українських символів [3]. У 2001 р. львівські історики М. Литвин та К. Науменко у довідковій статті про генерал-майора В. М. Сокиру-Яхонтова згадали про те, що він очолював в Одесі у березні 1920 р. «велику військову маніфестацію під синьо-жовтими прапорами з нагоди Шевченківських свят» [4]. У 2006 р. одеські історики В. Савченко та А. Филипенко згадали про цю подію в контексті біографії В. Сокири-Яхонтова та загалом участі галичан в одеських подіях 1919 – 1920 років [5;6]. Попри ці згадки, Шевченківське свя-

то в Одесі 1920 р. залишається маловідомим і тим більше не усвідомленим як яскрава і важлива подія в історії України. Про це промовисто свідчить відсутність згадки про неї у ґрунтовному хронологічному довіднику «Україна: Хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1920», виданому у Києві Інститутом історії НАНУ у 2005 р.

Обставини відзначення Шевченківського свята 1920 р. в Одесі корінилися у попередній історії місцевого українського національного руху і, зокрема, циркулювання образу Т. Шевченка серед одеситів. Від середини ХІХ ст. в Одесі не переривалась міцна традиція відзначення ювілеїв Т. Шевченка, майже виключно дат його народження, що є одним з найяскравіших свідчень існування потужної української складової у культурі міста. У роки зміцнення право-консервативних рис у національній політиці Російської імперії шевченківські свята набули опозиційного забарвлення. У березні 1879 р. Шевченківські дні відзначила Одеська громада на чолі з популярним вчителем Л. Смоленським. Постаць Т. Шевченка об'єднувала не лише українців міста, але й інші ліберальні сили та пригнічені національності. Вистави за творами Т. Шевченка охоче демонстрували одеські театри. У 1878 р. єврейська громада збрала чималу суму коштів на побудову школи імені Т. Шевченка в Одесі. З новою силою святкові мотиви пролунали під час шевченківських днів у 1905 – 1906 роках, що були організовані Одеською «Просвітою». Постаць Т. Шевченка в ці революційні роки вперше пролунала в якості націотворчого образу поза межами салонів під час перших українських масових віч в Одесі, хоча ці заходи теж відбулися в приміщенні.

У роки постреволуційної реакції відзначення роковин Т. Шевченка знову перейшло на салонний рівень в Одеському Українському клубі. Напівпідпільний характер мало відзначення 100-ліття з дня народження Т. Шевченка у 1914 р., що були заборонені урядом. Однак це призвело до піднесення популяризації постаті Т. Шевченка в одеській пресі. Солідарність з українцями продемонстрували грузини, зокрема,

історик С. Аваліані та його співвітчизники з числа студентів університету, вірменські студенти, поляки. В інтерв'ю одеській газеті сіоніст М. Усишкін зазначив, що «євреї ценят Шевченка как борца за национальное самоопределение и чтят как чуткого поэта и беззаветного защитника интересов своего родного народа. Заслуживает внимания певец Украины и как деятель, чутко относящийся к доле других угнетенных национальностей» [7].

Початок Російської та Української революцій у лютому-березні 1917 р. символічно співпав з черговими Шевченківськими святами, що сповна використали провідники українського національного руху в Одесі під час проведення у березні двох велелюдних українських віч у залі гімназії під звуки національного гімну «Ще не вмерла Україна» та під синьо-жовтими прапорами. Перше з них винесло резолюцію про народне вшанування пам'яті Кобзаря. Не менш піднесено відбувся вечір пам'яті Т. Шевченка у квітні: «Над ложами реют национальные украинские знамена. В ложах, как и во всем театре, много сияющих взоров, молодых счастливых лиц. Пестрота национальных костюмов, родная речь, родная песня, тихие слезы радости в много выдавших на своем веку очах стариков и старух, доживших до лучших дней, чем-то было суждено великому украинскому Кобзарю, Тарасу Григорьевичу Шевченко» [8]. Подібне значення та перебіг мало Шевченківське свято і в інших містах Південної України, наприклад, Сімферополі, проведене зі згоди адмірала А. Колчака. З деяким запізненням свято Т. Шевченка знову відбулося в Одесі навесні 1918 р., що ознаменувало повернення української влади до міста. Цілий рік українські політики та діячі культури докладали великих зусиль задля поширення образу Т. Шевченка як націотворчого героя шляхом організації вистав, мітингів, видання книг та публікації численних статей. В. Буряк підкреслював успішність цих заходів: «Українізація на повном ходу... Цікаво, як саме змінилося відношення до українізації. Перше — ставилися з великим невдоволенням, як на яесьь глупство, як на виграшки фана-

тиків націоналізму та глузували. Потім, коли побачили, що українці рішучо домагаються цього, зачали гостро, непристойно лаяти та доносити певним од соціалізму (себто «благонадійним») про буржуазну затию. А далі... далі зачали поволі переводити в життя повну українізацію. Бо... життя не стоїть на місці і ставить усім свої вимоги. Зачали вивішувати прапори, купувати Шевченка (теж ознака патріотизму!) та вести діловодство в українській мові» [9]. На початку 1919 р. святкування відбулися вже в більш складній атмосфері послаблення політичних позицій українців в Одесі, чим сповна користувалися українофобські сили. Об'єктом кпинів з їх боку традиційно був Т. Шевченко та українська мова [10].

Однак, образ Т. Шевченка намагалися використати майже всі політичні сили Одеси. Про це свідчать заяви та публікації діячів російських соціал-демократів, більшовиків, одеської кадетської преси тощо. Щоправда, кожна сила надавала образу Т. Шевченка свого забарвлення. Найлівіші підкреслювали соціально-економічне звучання поезії Кобзаря, російськокультурні – російськомовність деяких його творів та значення для Росії. Національні українські діячі, хоча й віддавали належне образу Шевченка-революціонера, передусім вшановували його як провісника національної свободи.

Натомість до інших проявів української свідомості та патріотизму – пісень/гімнів «Ще не вмерла Україна», «Заповіту» та жовто-блакитного прапору (саме так здебільшого сучасники називали український національний прапор, хоча у питанні про порядок кольорів, попри низку законодавчих актів про запровадження синьо-жовтого прапору, на громадському рівні не було чіткої позиції) – ставлення було більш полярним. Праві та ультраліві сили вважали своїми «Боже царя храни» чи «Інтернаціонал», ліберальні – не переймалися цим питанням. Щодо прапору, то після короткочасного загравання з українською національною ідеєю шляхом запровадження наприкінці 1917 року в якості прапору Української радянської народної республіки червоного стягу з жовто-синім прапо-

ром у верхньому лівому куті, у 1919 році більшовики перетворили прапор на червоний з аббревіатурою назви республіки, облямованою золотою рамкою.

Однією з яскравих рис одеських шевченківських свят у 1918 – 1920 роках був їх потужний соборницький зміст, чому сприяло перебування в Одесі численних уродженців Західної України, здебільшого галичан – інтелігенції, вояків австро-угорської армії, колишніх полонених. Учасник шевченківського свята в одній з одеських гімназій зауважив, що «пісні галицьці, виконані одним галичанином, підкреслили тісний зв'язок, який завжди був і буде між нами й Галичиною» [11]. Особливо високу активність у поширенні націотворчого образу Т. Шевченка виявили В. Мурський та Е. Темницький. В. Мурський був серед організаторів літературного фонду ім. Т. Шевченка, видавцем збірки революційних пісень з нотами «Під України єднаймося прапор», в яку, зокрема, включив «Заповіт».

У несприятливі для українців часи правління А. Денікіна у середині 1919 – на початку 1920 р. вагому роль в подіях відіграли частини Української Галицької армії. Поява частин УГА в Одесі була зумовлена дуже контрверсійною подією: угодою галичан з А. Денікіним. Здебільшого негативна за наслідками для долі Української революції загалом, в історії одеських українців ця подія мала відчутний позитивний зміст. Підірвані сили місцевих українців отримали національно свідому, велику кількісно, озброєну та організовану силу, хоча багато хто з них потребував медичної допомоги від перенесеного тифу та поранень. В інтерв'ю в центральних одеських газетах галицькі офіцери наголошували на відданості ідеології соборної, незалежної України, таким чином виводячи себе поза рамки російської армії. Один з офіцерів наголошував на важливому для одеситів питанні: несприйнятті галичанами, в армії яких були євреї, антисемітизму [12-15].

Поряд з Лютеранським костелом у Лютеранському провулку майорів синьо-жовтий прапор та красувався тризуб на вивісці з надписом «Стаційна Команда УГА в Одесі» (згодом розмістила-

ся на Грецькій, 2) та на великій будівлі на розі вулиць Маразліївської на Переходовій Військовій Станиці. Не здавали своїх позицій і місцеві українці. У «Деннику начальної команди УГА» від 26 січня зазначалося: «Українці в Одесі доволно сильно zorganizовані, мають багато українських приватних шкіл. Вони і взагалі майже все населення Одеси — без різниці клас — бажає собі приходу Гал. Армії в Одесу, щоб запанував порядок і безпеченство. На будинку збірної станиці галицьких полонених, яка поміщається над самим морем, повіває довжезний синьо-жовтий хоругов з вишитим тризубом. Матерію на хоругов дарував один український купець в Одесі [в мемуарах П. Прибитківського йдеться про фірму — О. М.]. Українці в Одесі задумують зробити переворот в Одесі та перебрати в свої руки владу» [16. 261]. Українці Одеси гуртувалися в «Просвіті». Центром політичного життя був будинок контр-адмірала Чорноморського флоту Михайла Остроградського. У будинку був заснований комітет, до складу якого входили представники різних політичних угруповань, зокрема соціалістів-самостійників, соціал-демократів, правих соціалістів-революціонерів, соціалістів-федералістів [17]. До нього, зокрема, було залучено генерала В. Сокиру-Яхонтова з тим, щоб він посів посаду головнокомандуючого. Комітет планував перебрати владу в Одесі, опанувати Херсонщину, встановити зв'язки із західними країнами та урядом УНР. За допомогою українських комуністів-боротьбистів комітет встановив зв'язок із комуністичним підпіллям Одеси, до якого входили ліві есерборотьбисти. Цей комітет, у свою чергу, також намагався знайти зв'язок із галичанами. На декілька днів на початку лютого 1920 р. частина військ УГА на чолі з В. Сокирою-Яхонтовим отримала повну владу над містом. Однак 7 лютого 1920 р. частини Г. Котовського без проблем опанували містом. Галичани не бажали воювати за абсолютно чуже для них гасло «єдиної та неподільної Росії», обравши шлях союзу з більшовиками.

У лютому 1920 р. УГА була перейменована на Червону Українську Галицьку армію. Галичани охороняли все військовомайно, яке залишилося після відходу денікінців, та несли варто-

ву службу. Головою галицького командування — керівного органу Галицької армії в Одесі — був отаман Гарабач (Горбач), а В. Сокира-Яхонтов очолював окремий галицько-чорноморський полк у складі декількох куренів, сформований з колишніх вояків денікінської армії, що тільки формально належав до УГА, тому фактично він не був головою всіх одеських галицьких вояків.

Незабаром більшовики, не питаючи галицького командування, замінили варти своїми підрозділами, забороняли використовувати національний гімн, чого не забороняв галичанам навіть А. Денікін. Натомість з боку одеситів галичани відчували прихильність. Однак більшовицькі коменданти та комісари Одеси на початку свого правління ще не мали достатніх сил для встановлення тотальної влади і тому були змушені лавіювати. У перші місяці 1920 р. Одеса ще мало нагадувала комуністичне місто, про що маємо промовисті згадки представників різних політичних таборів. Так, В. Шульгин зі здивуванням писав про дозвіл більшовиків читати інтелігенції лекції на будь-які теми, навіть про «Орлеанську діву», богослужіння. Корінний одесит, український патріот М. Костирко писав: «у перші місяці московські більшовики виступали в Одесі під машкарою «лівої демократії»; вони потребували сил для ліквідації денікінців, для перемоги над українським військом, а також побоювались вибуху українських національних сил» [18. 103]. З ним перегукується П. Прибитківський: «Тактика більшовиків після заняття Одеси була цього роду, щоби в початках никликати у жителів Одеси якнайбільше довір'я до себе. Воно тим більше було вказаним поступати так обережно, бо й денікінці, які відплили тільки кілька кілометрів від берегів моря і стояли ще у повному воєнному виряді, могли поновити свій наступ на Одесу кожної хвили» [35. 19 квітня]. На той час вояк четвертої стрілецької галицької бригади В. Сосюра з великим здивуванням зрозумів, що опинився фактично у тих же за духом петлюрівських військах, які не приховували своєї ідеології [31. 182]. Один з галицьких стрільців згадував, що «ми в своїх розмовах досхочу критикували со-

весьську владу, не боялися якогось доносу та кари за це» [34].

Багато районів Одещини, де тривав український селянський повстанський рух, фактично не належали більшовикам. В місті діяла розгалужена агентура отаманів С. Заболотного, А. Гулія-Гуленко та ін. В Одесі продовжували діяти потужні центри української ідеології та культури: Одеська українська театральна студія імені М. Кропивницького, низка українських труп, Українська Національна бібліотека, діяли прибічники автокефалії Української церкви, серед яких особливо виділявся завідуючий згаданою бібліотекою ієромонах Микита (Олександр Андрійович Кожин) (1877 – 1937), друг знаменитого одеського українського архітектора Ф. Нестурха. Один з очільників УГА в Одесі П. Прибитківський резюмував: «Українці м. Одеси були тоді прекрасно зорганізовані, головню у філіях „Просвіти”. Не бракувало також й інших українських організацій». Він же наводить дуже важливі дані про те, що ще за часів режиму А. Денікіна командування УГА співпрацювало з «Просвітою», аби перевіряти на предмет відданості українській національній ідеї численних бажаючих вступити до лав УГА з числа українців – колишніх вояків денікінської армії [35, 20 квітня].

Найпринциповішим явищем була легальна діяльність в Одесі небільшовицьких лівих українських політичних партій – Одеського обласного комітету Української партії лівих соціалістів-революціонерів (боротьбістів) та обласного комітету Української партії комуністів-боротьбістів Херсонщини і Таврії. Обидві видавали в Одесі свої газети – «Борьба» та «Борьба». Особливо проукраїнські матеріали з'являлися на сторінках останньої. Так, у номері за 10 березня 1920 р. бачимо статтю Чугайстира «Січковий рух і Галицько-українська революція», в якій відверто глорифікувалися «Січ» та січове стрілецтво як взірць дисциплінованості та приклад для українського національного руху. «Не відступаючи від своєї комуністичної програми, а спираючись в першу чергу на комуністичних партійцях, большевики не окривали своєї «симпатії» й до т. зв. українських «боротьбістів», які в той час в Одесі були досить

модні і представляли досить значну силу... Хочачи отже підійти ближче до народних мас, большевики з отвертими руками приймали українських боротьбістів до співпраці. Зі своєї сторони й самі боротьбісти проявляли то тут то там свою власну ініціативу, головно, якщо мова йшла про справи національні», – згадував П. Прибитківський [35. 19 квітня].

Серед лідерів одеського осередку Української партії лівих соціалістів-революціонерів (боротьбістів) особливо виділяються постаті А. Ключка та двох уродженців Одещини – А. Миколока та В. Арнаутова – у 1920-1930-х роках провідних одеських функціонерів від освіти, зокрема, провідників політики «українізації». У 1920 р. найвагоміша роль належала А. Миколоку (1890 – 1938), за яким тягнувся «шлейф» помітного діяча Української революції в Одесі, який він, звичайно, потім намагався всіляко заховати. Аркадій Парфентійович Миколок народився у селі Криве Озеро Анап'ївського повіту Херсонської губернії, середню освіту отримав у другій Одеській чоловічій гімназії, був офіцером армії на фронті Великої війни, кавалером орденів і серед них – Георгіївського хреста [19. 74-79].

У червні 1918 р. він разом з А. Ключко виконував обов'язки секретаря Одеської української ради [20]. В контексті нашої теми важливо наголосити, що тоді ж А. Миколок вперше «засвітився» в якості одного з учасників шевченківського свята [21]. За свідченнями А. Ключка, яким в даному разі можна довіряти, «Миколок проводил большую работу по созданию националистических кадров, объединяя их в различные товарищества и организации. В 1918 году он организовал в гимназии «культурно-освітне товариство учнів М. Драгоманова», которое являлось фактически молодежной организацией партии Боротьбистов... Движение боротьбистов на Украине в тот период характеризовалось стремлением боротьбистов опереться в борьбе против КП(б)У на воинские галицийские (западно-украинские) части, находившиеся в Одессе. Я с Миколоком вел работу в этом направлении. Боротьбист Литвинцев был назначен комиссаром галицийских частей в Одессе» [32].

Саме в таких дуже неоднозначних умовах 9-10 березня 1920 р. в Одесі вперше пролунали повідомлення про підготовку до святкування Шевченківських роковин. Напевно, ідея вже традиційного святкування свята Шевченка, звичайно, з суто класовим забарвленням, могла існувати у більшовистських колах, однак у досить скромних аж ніяк не вуличних масштабах. Однак на початку березня керівництво УГА (на той момент вже ЧУГА), яке завжди приділяло велику увагу культивуванню національного образу Т. Шевченка, інших героїв та подій історії України як елементу військово-патріотичного виховання розіслало у всі частини спеціальний наказ про відзначення 9 березня роковин Т. Шевченка шляхом святкових демонстрацій, публічними промовами [22]. Про цей наказ одеситів поінформувала місцева «Боротьба» [23]. Змиритися з перспективою проведення заходу в Одесі за українським, високопатріотичним, націоналістичним сценарієм, тим більше в умовах перебування у місті значної кількості військ ЧУГА означало втратити політичну ініціативу, а можливо у підсумку – і саму владу. П. Прибитківський згадував: «Тоді треба було чимсь масам заімпонувати. Можна здогадуватись, що большевики пішли на цю пропозицію за підшептом отсих самих українських боротьбістів. От, мовляв, нехай бачать українські націоналісти і контрреволюціонери, як большевики уміють цінити великих людей України» [35, 20 квітня]. Про провідну участь боротьбістів свідчив у 1930-х роках і А. Ключко.

Однак, позаяк у ці роки була досить поширена підпільницька праця подвійних агентів, можна запропонувати і більш складну політичну гру. Одеські боротьбісти, зовні коригуючи свої дії з більшовиками, намагалися разом з галичанами вирвати з їх рук владу і навіть спровокувати народ на більш активні антибільшовицькі дії аж до повстання з метою повернення Одеси під українську владу. З цією метою вони прагнули вивести якомога більше народу на вулиці, зокрема, вояків. Навряд чи є вірною думка П. Прибитківського про загравання більшовиків з масами. Більш вірогідним виглядає їх ба-

жання не втратити хоча б певний контроль над ними в конґуренції з боротьбістами та галичанами. Не виключено, що під час перебігу свята комбінація могла змінитися внаслідок лавіювання, розгубленості чи просто зради певних осіб.

10 березня в одеських навчальних закладах було вшановано пам'ять Т. Шевченка, з'явилися повідомлення про оголошення неділі 14 березня днем відзначення 59 річниці з дня смерті великого поета, плани перейменування Олександрівського проспекту у проспект Т. Шевченка та встановлення там тимчасового бюсту-постаменту. П. Прибітківський згадував про рішення встановити пам'ятник поетові на місці вже на той час поваленої статуї Катерини II на Катерининській площі. Там само, за його спогадом, і відбулося саме святкування. Але в даному разі пам'ять зрадила мемуаристу, адже монумент Катерині II та її фаворитам було демонтовано лише у травні 1920 р. (рішення про демонтаж фігур як символу самодержавства було прийнято ще у середині 1917 року за участі провідних архітекторів Одеси Я. Пономаренка, Ю. Дмитренка та скульптора Б. Едуардса, власне, творців монументу. Отже, не такими вже й абсурдними, як це здається деяким краєзнавцям, виглядають аналогічні закиди на адресу ідеологів відновлення монументу).

На вулицях міста, перехрестях, площах та державних будинках з'явилися великі та імпозантні афіші, образи та транспаранти з цитатами з Шевченкових віршів. В газетах з'явилися статті на честь Т. Шевченка як борця за соціальне та національне визволення, видано збірник «Вінок Шевченкові» (надалі його досить безневинний зміст так налякав функціонерів, що сьогодні він відсутній у бібліотеках Одеси). У ці ж дні під час безпартійної робітничої конференції в Одесі Бредко запросив брати участь у святі «першого пролетарського поета, солов'я України – провозвісника свободи пригнічених», а В. Арнаутов проголосив вічну пам'ять поету [24].

Рішення про помпезне відзначення аж ніяк не круглої дати та ще й смерті з одного боку свідчить про наздоганяючу роль

більшовиків в організації шевченківських днів, а з іншого — бажання unikнути небажаного співпадіння з заходами, інспірованими наказом ЧУГА і загалом українською національною традицією. Також далася взнаки загальна схильність більшовицьких ідеологів до надання переваги відзначенню дат смерті.

Губревком асигнував одеському губернському комісаріату народної освіти на проведення свята Т. Шевченка 1. 170. 000 рублів [25, 76]. При губнаросвіті було створено комісію з організації свята на чолі з А. Миколоюком. Окрім численних вистав у театрах, виставок художників та інших камеральних заходів найбільш важливим було рішення про проведення велелюдної ходи та мітингів у центрі Одеси. Напевно більшовики погодилися на такий крок за ініціативи боротьбістів, бажаючи довести свою спражню народність.

Згідно оприлюдненої програми цього масштабного заходу двома основними центрами свята були призначені Соборна та Думська площі. На останній було встановлено тимчасовий пам'ятник Т. Шевченкові. Об 11. 30 на Соборній площі мали зібратися різні колони робітників та парткомів, що рухалися від 11. 00 з різних районів міста: Молдаванського та Залізничного районів від Привокзальної площі по Преображенській на Дерibasівську; Слобідського району від Сенної площі по Ніжинській та Карангозова (тепер Льва Толстого); від мосту Пересип по Нарішкінському узвозу (сьогодні — Маринеско), Софіївській, Преображенській на Дерibasівську. Від Соборної площі хода з прапорами та вінками від організацій та військових частин мала прямувати до пам'ятника на Думській площі по Дерibasівській, Катерининській вулицях, Миколаївському бульвару. О 12. 00 сюди ж прибували військові частини з місць розташування. У ході мали право брати участь учні старших класів. Свято завершувалося концертом та виступами партійних представників о 18. 00 в оперному та інших театрах [26]. Члени партій через пресу зобов'язувалися взяти участь у ході.

Різким дисонансом з цим величним планом виглядав додаток до нього: «Комісія Губнаробраза по устрою пражне-

ствами Т. Г. Шевченка настоящим доводит до сведения всех организаций, желающих принять участие в празднестве, что «жовтоблакитные» флаги не могут иметь места на пролетарском празднестве». У газеті комуністів-боротьбістів «Боротьба» за 14 березня цей наказ було пом'якшено лише до прохання до всіх, хто співчуває партії комуністів-боротьбістів, брати участь у ході тільки з червоними прапорами. Оприлюднення такого роду повідомлень мало неабияке провокативне значення і з точки зору доцільності для більшовиків було дуже сумнівним. Безумовно, вони недооцінили вплив українського націоналізму на маси і переоцінили свою здатність впливати на них.

Згідно повідомлень преси та мемуарів, вуличні заходи відбулися у призначений час за вказаним маршрутом, за участі величезних мас населення. Але щодо інших деталей маємо суттєві розбіжності, при чому навіть в провладній пресі (відповідний номер газети «Борьба» підозріло не зберігся єдиний з усього комплекту 1920 року, напевно, містячи якусь небажану для більшовиків інформацію).

Газета більшовиків «Вісті» згадувала про використання під час свята виключно червоних прапорів, але інша більшовицька газета хитро згадувала й про національні, не називаючи їх кольори [28; 29]. Обидві газети так само дипломатично писали про використання революційних та національних або революційних національних українських пісень та гімнів. Обидві більшовицькі газети не уточнювали постаті ораторів під час мітингу, лише згадували про їх виступи, що повністю відповідали ідеології більшовиків та підкреслювали роль партії у визволенні українців, не описували перебіг концертів у театрах, однаково наводили соціально-професійний склад учасників: робітничі організації, військові частини, партії.

Більш докладно та піднесено описала свято «Боротьба» [30]. Не заховавшись за визначення «військові», вона чітко зазначила участь у святі галицьких частин, що пройшли парадом з розкішними вінками, виконання оркестром поряд з «Інтернаціоналом» «Ще не вмерла Україна» (щоправда епітети «величній

натхненні звуки» застосовані лише до першого) та хором «Заповіту», що справило величезне враження. Газета приділила більш докладну увагу опису мітингу на Думській. Постамент з тимчасовим пам'ятником Т. Шевченкові було прикрито матерією з надписом «Пролетарі усіх країн єднайтеся», народ вітали представник Наросвіти Верін, губпарткому О. Трофімов та А. Миколок. Останній оголосив про сповнення надій Шевченка на звільнення українського народу і скінчив вибуком: «Хай живе радянська влада на Україні!». Не замовчала газета і виступ представника українських галицьких частин, який назвав Т. Шевченка «великим сином свого народу, в червоних піснях якого відбилися муки та страждання свого народу». Велику програму представили всі одеські театри, де «Заповіт», «Інтернаціонал», кантату «Б'ють пороги», оперу М. Аркаса «Катерина», «Невільник» М. Кропивницького, «Іван Гус», «Не спалося», «Назар Стодоля», «Причинна», «Нема батька нашого» виконували хористи, артисти та співаки Української драматичної студії, трупа під управлінням Г. Горського, Лукашевич, Петляш, Гриценко, Цесевич, Городиська, Мацієвська, Личко, Сулова, диригент Прибік, трупа під управлінням М. Альбіковського. Заходи на Пересипу організувала Українська «Просвіта» ім. Е. Темницького. Художній музей на Софіївській презентував виставку художників. У міському оперному театрі панував піднесений настрій, всі встали під звуки «Заповіту», з віршами виступив представник білоруської партії комуністів. Закінчився захід «Інтернаціоналом». Багато фактів навела «Боротьба», але ... повністю зігнорувала факт використання маніфестантами синьо-жовтого прапора. Згідно її опису, на площах майоріли лише червоний прапор комуністів-боротьбістів з художнім зображенням портрету Т. Шевченка та більшовицький прапор з гаслом «Комуністи — вперед!».

З відомостей преси важко зрозуміти, чому акція тривала на двох площах. Це прояснює мемуарист, вояк УГА, О. Бистренко, який єдиний згадує про факт богослужіння у соборі [33]. Це далеко не єдиний цінний факт, що міститься у свідченнях

учасникій подій 1920 р., що загалом подають значно більш складний образ подій. Всі свідки твердять про те, що свято викликало нечуване піднесення народу та відбулося за небаченої кількості осіб («непроглядні маси народу», «людське муравлище»). Втім, лише П. Прибитківський навів більш-менш конкретну цифру («стотисячні маси народу») та проілюстрував масовість ходи виразною деталлю: «Чоло походу вже уставилось біля пам'ятника Шевченка, а кінець очікував своєї черги ще на площі Собору» [35, 21 квітня]. Він же конкретизував, що хода тривала кілька годин. У цій масі народу галицьких вояків нараховувалося лише кілька сотень, частина з яких були ще в стані одужання. Мемуаристи сходяться на тому, що під час ходи та мітингів виникла вибухонебезпечна ситуація, що могла призвести до зіткнення між більшовиками та опозиційними силами. Найдраматичніше про це розповів М. Костирко: «На дахах довколишніх будинків появилися большевицькі кулемети. Січові Стрільці, на команду, загнали набої в рушниці, і всі чекали бою. На жаль, того не сталося, хоч перемога забезпечена. Уже пізніше я довідався від вояків, які були при кулеметах, що вони ніколи не виконали б наказу стріляти, навпаки — стали б по боці українських демонстрантів, бо вони до большевиків потрапили випадково» [18. 103-104].

Привід до цього напруження, на думку всіх мемуаристів, виник внаслідок провалу наказу на заборону використання синьо-жовтого прапору. Втім щодо ступені цього провалу є розходження, як і щодо власне кольору прапору, який одні мемуаристи називали жовто-блакитним, а інші — синьо-жовтим. М. Костирко, П. Голинський та П. Прибитківський писали про те, що більшість населення прийшло на парад з національними прапорами і лише подекуди майоріли червоні, що принесли тільки червоноармійці. О. Бистренко та М. Дем'янчук згадують про черезсмузжя червоних та жовто-блакитних прапорів у натовпі біля собору та 24 (О. Бистренко) або 26-29 (М. Дем'янчук) національних прапорів під час ходи до Думської площі. Лише О. Бистренко писав про те, що червоні

прапори принесли не лише червоноармійці чи представники комуністів, але й галичани. Можливо, малися на увазі вояки В. Сокири-Яхонтова. Втім, А. Ключко свідчив про те, що «на жовто-блакитних прапорах были навешаны также красные ленточки». Найбільш радикально висловився В. Сосюра: «Коли було Шевченківське свято, ми й галичани вийшли на майдан з морем жовто-блакитних знамен. Жодного червоного прапора не було». Втім, більш принципово те, що всі мемуаристи сходяться на тому, що національні прапори принесли далеко не лише галицькі вояки, але й численні українці Одеси, що склалися як з організованих, так і з неорганізованих груп. П. Прибитківський виразно згадував, що «понадто багато організацій і філій „Просвіти” виступили в похід із своїми прекрасними духовими оркестрами. Всіх українських організацій, які взяли участь в поході, була така велика кількість, що на правду годі було їх почислити. Українська Одеса відай сама не знала, яку велику силу вона собою представляла».

М. Костирко конкретизував соціальний склад українців: «У згаданому поході службовці й робітники деяких міських підприємств і установ показали себе стовідсотково українськими. З них, зокрема, треба згадати управління пошти і телеграфу, вагоно-будівельні і паротягоремонтні майстерні, залізничників взагалі, учительські громади, кооператорів, студентів і учнів середніх шкіл». Патріотичність цих верств він пояснював тим, що серед них найбільше працював ієромонах Микита. П. Голинський додавав ще одну верству — портових робітників, які принесли великий синьо-жовтий прапор з тризубом [36. 146].

Втім, прапори були лише проявом більш глибокого ідейно-світоглядного та національного розколу, що існував між українцями та більшовиками. Тому не менш дражливим було маніфестування української свідомості шляхом виконання «Заповіту» та «Ще не вмерла Україна», використання української мови, зашикування «Інтернаціоналу». Ці елементи подій проявилися у низці конфліктних епізодів.

Передусім всі українські мемуаристи згадують про найбільш

ключовий з них: візит на Соборну площу високого більшовицького чина, імовірно, заступника коменданта міста Розенберга, який декілька разів російською мовою різко наказав маніфестантам замінити національні прапори на червоні. В ці хвилини відбулося своєрідне протистояння влади та маси, що могло розв'язатися насильницьким шляхом. За М. Костирко з натовпу пролунали вигуки: «Геть з комуністичними ганчірками!».

Значно детальніше та виразніше про це пише П. Прибитківський: «Якийсь дивний настрій опанував всіх. Я самий, стоячи на переді сотні, почував, що мороз пройшов моїм тілом. Лють і сила духа в цей мент зіллялись в одно. Вони такі великі, такі міцні, що здібні протиставитись навіть найгрізнішим ударам. Настрій, що саме в цю хвилину витворився, був такий зворушуючий, а zarazом такий захоплюючий, що під його враженням і самий тов. Розенберг станув на позір і приложив руку до дашка шапки. Орхестри скінчили грати національний гімн. І знов чути: Позір! Спочинь! Прапори вирівнюються. Маси народу немов очаровані, стоять спокійно на місцях. Хвиля непевності. Невже буде протиакція? Але хвиля непевності урвалася. Тов. Розенберг ще раз встає на авто і знов повторяє той самий зазив. Та й цим разом йому у відповідь українські орхестри грають національний гімн. Маси не подаються. Завзяття росте. В цім моменті б'ється тільки одно українське серце. У всіх одно бажання, одна постанова: Ми не підемо на жадні уступки. Наших синьожовтих прапорів ніколи не замінимо на червоні. І хоч ви, наїзники, опанували хвилево наші землі, нашу Батьківщину, але наших сердець ви не опануєте ніколи і не відберете нам наших прапорів, що одинокі ведуть нас до волі, до правдивого самостійного життя. Дух нашого народу сильніший навіть від скали, від граніту, від сталі, тому й зайві ваші намагання... душу й тіло ми положим за нашу свободу... закінчують орхестри грати останні рядки національного гімну. Гідна і рішуча постава стотисячної маси українського народу переконала відай тов. Розенберга, бо сейчас після цього всіх до авто і від'їхав туди, звідки приїхав. Це був знак, що один дух всего народу

побідив» [35. 21 квітня]. Після цього, за виразом О. Бистренка, «величава хвиля» ходи минулася без інцидентів, хоча В. Сосюра згадує про те, що навколо їздили більшовики на грузовиках з кулеметами.

На чолі ходи йшов радянський оркестр або червоноармійці, за ними декілька куренів чорноморсько-галицької дивізії на чолі з В. Сокирою-Яхонтовим, «симпатичною, середнього росту людиною в гарній черкесці та з прекрасним вже сивіючим запорозьким вусом» (М. Дем'янчук), далі крокував півкуринь виздоровців галичан в англійським однострої та озброєнні і сотні виздоровців старшин УГА, за ними знову червоноармійці та оркестри (згідно опису М. Дем'янчука), а далі – різні культурно-освітні та професійні організації. М. Дем'янчуку особливо врізались у пам'ять «добірні та здорові хлопці» В. Сокири-Яхонтова, що пройшли Дерibasівською почесною ходою: «Як вдарив ритмом куринь об одеський брук, то здавалося що кам'яниці здригаються, а йшов курень рівнесько, мов якийсь гвардейський батальйон найкращої мирної армії».

Другий конфлікт виник вже під час проведення мітингу біля пам'янику Т. Шевченкові на Думській, навколо якого вишукувалися вояки ЧУГА. М. Костирко навіть зауважував, що тут знову «мало не прийшло до кровопролиття, що могло б закінчитися визволенням від окупантів». Українські школярі заглушили спроби співу «Інтернаціоналу», українці стягнули з трибуни більшовицьких промовців та А. Миколока, якого мало не побили. Щоправда, слід згадати свідчення А. Ключка, який твердив, що, завершуючи своє привітання до галицьких вояків А. Миколок вигукнув: «Хай живе Незалежна Радянська Самостійна Українська республіка!» І почув у відповідь «Слава!»» [32]. Натомість більше промовляли представники «Просвіти» та вояків.

О. Бистренко був особливо вражений співом «Заповіту» на музику К. Стеценка у виконанні хору «Просвіти», чому надав велике символічне значення: «Внизу шуміло Чорне, козацьке Море, якого клаптик видно було щілиною між мурами. Площа вкрита непроглядною масою святочно настроєно-

го, заслуханого народу. Одним злучені пієтизмом для поета недавно розділені непроходимим кордоном Наддністрянці і Наддніпрянці ось тут об'єднувалися духово та відаючи поклін борцеві за волю поневолених, кріпилися на боротьбу за ідеали пророка». За описом М. Дем'янчука, «тисячна маса слухала «Заповіт» з відкритими головами, в святочному зосередженні, а в низу клекотіло Чорне море... Могутні слова «Заповіту» відбивалися луною від оточуючих площу будинків, проривалися випадками вулиць в сторону Чорного моря, наче стелилися на його хвилях та рокотом грому неслись в широкий світ наче наказуючи – «кайдани порвіте, і вражою, злою кров'ю волю окропіте!» Мені тоді здавалося, що слова ці звернені не лише до нас – українців, а й до інших народів...»

Безумовно, враження значно посилювало те, що хор складався з сотні дітей, вбраних у білу одежу. Дівчатка були з розпущеним волоссям, з барвінковими віночками на головах. «Я не в силі описати цього вражіння, яке зробили на мене українські одеські діти своїм виступом. Вони прямо зачарували всіх. Зворушили вони, здавалось, навіть й самих наїзників. Їхні штики, кріси [рушниці], гармати в цю хвилину – це ніщо. Сила українського духа, от це міць, з якою наїзники мусіли в цім моменті числитись. І якщо большевики мали, може, на думці якусь провокацію супроти мас українського народу за відкинення їхнього зазиву, то бодай на час цього великого торжества вони мусіли з цього зрезигнувати. Так, це була подиву гідна постава українців міста Одеси а разом з ними і відділів УГА. І коли б весь український нарід все і всюди маніфестував свою правдиву єдність так, як це ми бачили в Одесі 30 літ тому, то будучність його була б запевнена», – зазначав П. Прибитківський. Гідним завершенням свята в центрі Одеси був марш галицьких вояків перед пам'ятником Т. Шевченко на Думській площі – віддання шани національному Пророку.

Заключним акордом свята був концерт в оперному театрі, що також не минувся без протистояння. Під завершення вистави хтось спробував затягнути «Інтернаціонал», однак зал

відповів йому багатосотголосим співом «Ще не вмерла Україна» — «гідно і достойно, як і слід на закінчення такого свята на українській землі», за виразом М. Дем'янчука. Отже, П. Голинський мав всі підстави підсумувати свято такими словами: «Мали ми змогу пересвідчитися, яка могутня є національна свідомість у одеських українців» [36. 147]. Подібні свята відбулися і в інших українських містах, зокрема, Бершаді і Балті, де вони звичайно мали менший розмах, але теж супроводжувалися протистоянням українців з більшовиками.

Відчувши безпорадність, у березні 1920 р. більшовицькі каральні органи посилилися чекістами з Москви, Харкова, Іваново-Вознесенська та Саратова та перейшли у рішучий наступ, тим більше, що невдовзі відбулося повстання однієї з галицьких частин у Тирасполі. Особливо цинічною була розправа в ніч з 27 на 28 квітня з галичанами, що чекали у вагонах потягу на товарній станції відправки з Одеси. Вночі транспорт оточив загін ЧК і обстріляв з кулеметів сплячих. Загибло від 20 до 60 осіб, зокрема, сестра милосердя. Фінальною крапкою у цих трагічних подіях був своєрідний комуністичний суботник 1 травня 1920 р., коли чекісти організували арешти галичан в пристосованій для них лікарні (Старопортофранківська, 36), в якій медперсонал складався теж з галичан. Показово, що одеські українці, зокрема, «Комітет українців», парафіяни церкви на вулиці Прохорівській всіляко допомогали галичанам уникнути репресій. Наприкінці травня — червня 1920 р. була репресована одеська українська еліта, зокрема, провідники українського національного руху старшого покоління П. Климович та К. Литвиненко, члени «Прогресу» [37]. Налякані подіями 1920 р., комуністи більше не вдавалися до масових вуличних акцій під час відзначення ювілеїв Т. Шевченка, повернувши їх до аудиторій. На зміну прийшли демонстрації з приводу комуністичних свят, під час яких ентузіазм мас вже чітко контролювався згори.

Отже, 14 березня 1920 р. в Одесі відбулась одна з найяскравіших та переламних подій в історії не лише міста, але й

України загалом. День Соборності 22 січня 1919 р. в Одесі посправжньому відбувся саме навесні 1920 р. Залишається велике поле для альтернативної історії — роздумів про те, що відбулося б, якщо б більшовики не застосували чергового разу тактику «крок назад, два кроки уперед». З більшістю місцевих провідників українців вони змогли розправитися лише за допомогою зовнішніх сил. Одеське Шевченківське свято 1920 р. змушує скоригувати усталені уявлення про соціальну базу Української революції в Одесі, її періодизацію, специфіку національної структури та історичної пам'яті тогочасних одеситів у бік увиразнення українських рис. Невірною є думка А. Гречила про те, що свято продемонструвало можливість органічного поєднання різновекторних ідеологічних та національних символів. Навпаки, як і у 1920 р., будь-які подібні спроби приречені на провал, лише іспірюючи громадянське та національне протистояння. Немає жодних підстав розглядати одеську подію виключно як наслідок діяльності галичан. Вона мала цілком місцевий ґрунт, адже стала наслідком діяльності українських політиків та інтелігенції в Одесі, яка виявилась дуже ваговою, продовженням багатолітньої місцевої традиції. Акцію уможливила співпраця між різними українськими політичними та культурницькими організаціями, об'єднаних спільним базисним національним світоглядом, мовою і ворогом. Навіть попри політичну поразку, українські сили змогли деформувати політику більшовиків, що були змушені піти на значні поступки українцям в національній політиці. Результатом стала «українізація» 1920-х років. Таким чином, попри подальші далеко не завжди сприятливі епізоди в житті одеських українців, вважаємо події 14 березня 1920 р. гідним переможним акордом Української революції в Одесі.

Література:

1. Сівацька-Земцева М. В перші радянські роки // Чорноморська комуна. — 1967. — 10 березня.
2. Зленко Г. В буремному двадцатому році // Чорноморська ко-

муна. – 1982. – 14 квітня.

3. Гречило А. До питання про національний прапор // Пам'ятки України. – 1989. – № 4. – С. 44-48.

4. Довідник з історії України у 3 т. / Укл. І. Підкова, Р. Шуст. – Львів, 2001 (<http://history.franko.lviv.ua/dovidnyk.htm>).

5. Филипенко А. Українська галицька армія і «Одеська трагедія» // Південний Захід. Одесика. – Одеса, 2006. – С. 80-90;

6. Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны. – Харьков-Москва, 2000.

7. Одесский листок. – 1914. – 26 февраля.

8. Одесский листок – 1917. – 17 апреля.

9. Вільне життя. – 1918. – 5 травня.

10. Дейнека М. [М. Слабченко] Тарас Шевченко і міський обиватель // Нові шляхи. – 1919. – 11 березня.

11. Вільне життя. – 1918. – 3 липня.

12. Галичане в Одессе // Одесские новости. – 1920. – 21 января.

13. Роль галичан // Одесские новости. – 1920. – 22 января.

14. Галичане и украинцы // Одесский листок. – 1920. – 25 января.

15. Одесский листок. – 1919. – 26 октября.

16. Денник начальної команди УГА. – Нью-Йорк, 1974. – 325 с.

17. Мошинський В. Одеський період // Визвольний шлях. – 1969. – Кн. VII. – С. 702-721.

18. Костирко М. Згадки про ієромонаха отця Микиту // Визвольний шлях. – 1967. – Кн. I. – С. 99 – 107.

19. Марочко В., Гьотц Х. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). – К., 2003. – 302 с.

20. Вільне життя. – 1918. – 8 червня.

21. Свято Шевченка // Вільне життя. – 1918. – 22 червня.

22. Футулуйчук В. Українська Галицька армія: військово-патріотичне виховання та вишкіл (1918-1920 рр.). – Донецьк:, 2000 (<http://www.irekw.internetdsl.pl/ugapatr.html>).

23. Юра. З Галицького життя // Боротьба. – 1920. – 12 березня.

24. Борьба. – 1920. – 9 марта.

25. ДАОО. – Ф. Р-2106. – Оп. 1. – Спр. 89.

26. Вісті/Известия. – 1920. – 14 березня/марта.

27. Борьба. – 1920. – 14 марта.

28. Вісті / Известия. – 1920. – 16 березня/марта.

29. Большевик. – 1920. – 16 марта.

30. Боротьба. – 1920. – 14 березня.
31. Сосюра В. **Третя рота.** – К., 1988.
32. Смирнов В. А. Расстрел по поводу суффикса «Унк» (По материалам архивно-следственного дела №9439-П доцента Укрпедина Бойко Владимира Ивановича) (<http://forum.memorial.ru/?Action=ShowThread&ThreadID=4342>).
33. Бистренко О. Шевченківське свято в Одесі 1920 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч. 9 – С. 2.
34. Дем'янчук М. Жовтоблакітні прапори в Одесі // Свобода. – 1952. – 16 травня.
35. Прибитківський П. УГА в Одесі і роковини Шевченка // Свобода. – 1950. – 18, 19, 20, 21 квітня.
36. Голинський П. Останні дні УГА // Календар «Червоної Калини». – Львів, 1932. – С. 142 – 155.
37. Петровський Е. П. Одеська «Просвіта» в 1918-1920 роках (за матеріалами архіву УСБУ в Одеській області)// Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. – Одеса, 2007. – С. 292-300.

Вадим Золотарьов (Харків),

кандидат технічних наук,

доцент Харківського державного

технічного університету радіоелектроніки

Олег Бажан (Київ),

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник інституту

історії України НАН України

**СЕКРЕТАР ОДЕСЬКОЇ ПІДПІЛЬНОЇ
КОНТРОЗВІДКИ: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТУ
КОМІСАРА ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ 3-ГО РАНГУ
С. І. ЗАПАДНОГО**

Одним з малодосліджених епізодів революційних перетворень та громадянської війни в Одесі є діяльність підпільної більшовицької контррозвідки у 1918 – 1919 рр. [1]. Принагідно слід зазначити, що написати повноцінну історію радянських спецслужб початкового періоду існування на Одещині досить складно через відсутність відповідної джерельної бази, оскільки за словами її колишнього шефа І. Е. Южного-Горенюка всі «матеріали обласної контррозвідки зберігалися в окремії вогнетривкій шафі в Одеській Губчека під відповідальністю колишнього секретаря обласної контррозвідки Сені... В дні висадки денікінського десанту (23 серпня 1919 р.) всі ці документи погрузили у вагон останнього потягу, який втікав від білих зі станції. У потяг потрапив снаряд, загинуло кілька чоловік, загорівся вагон, де і знаходилися документи. Палаючий вагон відчепили, а потяг втік» [2]. Разом з тим на сьогодні можливо відтворити біографії деяких співробітників Одеської губчека. Серед них життєпис контррозвідника Сені, який за іронією долі і не вберіг архів Одеської губчека.

Семен Ізраїльович Кессельман народився в 1899 р. у Одесі в родині ремісника-шмуклера. Під час російсько-японської війни батько був мобілізований до армії, а мати померла. Старшого

брата Авраама віддали до сирітського будинку ім. А. М. Троцького, молодшого брата Михайла та сестру Цилю забрала бабця, а Семен пішов до дядька, де за їжу допомагав родичу у шмуклерській справі (виробляв бахрому, китиці, кісті). Після повернення батька з війни поступив до приватного училища Рейзерова, а після його закриття у 1907 р. перевівся до першого єврейського казенного училища, яке і закінчив у 1913 р. Після цього деякий час працював у батька, а потім пішов працювати хлопчиком і конторником в одеському торговому будинку “Пайкіс і К°”, де і пропрацював до кінця 1917 р. Пізніше відзначав, що «з моменту вступу до контори живу на гроші, які сам заробив» [3] і що «за професію шмуклер, працював 5 років [4]». Після Лютневої революції 1917 р. Семен захопився революційними ідеями, у липні вступив десятником до червоногвардійської сотні Харченка, у жовтні став більшовиком. Навесні 1918 р. у складі одеського батальйону ім. Леніна він полишає Одесу та вирушає на Донбас. Під м. Барвенково Харківської губернії був поранений у бою з німцями та гайдамаками та кілька місяців лікувався в шпиталях Ростова, Саратова.

Після одужання перебрався до Москви, а звідти, за власним зізнанням, «разом з тт. Бліером і Бейнінсоном направляюся на підпільну роботу до Одеси, де і працею з липня — серпня 1918 р. до квітня 1919 р. секретарем контррозвідки та оперативного штабу з тт. Ласточкиним, Онищенком, Соколовською, Клименком» [5].

Один з одеських підпільників Д. Ройтблат у своїх спогадах пише, що С. І. Кессельман разом з Ю. Л. Кравом (Янішевським) були одними з організаторів підпільної контррозвідки, для чого вони влаштували організаційні збори, що відбулися у Трикутному провулку, в крамниці, що містилася навпроти заводу А. Рубіна. Після створення контррозвідки С. І. Кессельман став її секретарем [6].

Втім в особистих документах він по різному писав про свою підпільну молодість — або «член президії, секретар розвідки та контррозвідки Одеського підпільного комітету РКП(б)» [7]

або «секретар оперативного штабу та командир взводу» [8]. В Одесі він спочатку працював просто як «Сеня», а потім отримав прізвисько Западний, яке і стало згодом його прізвищем. Сталося це так. У серпні 1918 р. в Одесі з'явився Б. С. Юзефович, який спочатку очолив контррозвідку підпільного обкому партії і став працювати під прізвиськом «Северний». Його наступник — Горенюк — взяв собі прізвисько «Южний». Коли ж про це дізнався С. І. Кессельман, то став іменуватися «Западним», а його рідний брат Авраам, який вже йменувався Арнольдом, взяв собі псевдо «Восточний» [9].

Восточний виявився незрівняним майстром підробки будь-яких почерків і підписів та був залучений Южним — Горенюком до роботи у паспортному бюро обласної контррозвідки, де виготовив безліч фальшивих документів [10]. Стосовно ж конкретних дій Западного, то відомо лише, що він інколи «зустрічав і відправляв працівників, що прибули з ЦК партії» [11] та оберігав підпільні міську та обласну партійні конференції [12]. Відзначали також, що Сеня добре знав французьку мову і мав кілька зустрічей з Ж. Лябурб [13]. Відомо також, що під час евакуації інтервентів з Одеси саме «товариш Сеня» вів переговори з командиром Білоруського національного полку полковником Бемом про невтручання цього військового підрозділу у бойові дії. Умови були виконані. Білоруський полк виконував вказівки начальника штабу ревкому «товариша Павла» (Кримова), забезпечив охорону кількох об'єктів і ніс патрульну службу. Правда згодом (у травні 1919 р.) полк підняв повстання проти радянської влади, був оточений батальйоном Одеської губ. ЧК і обеззброєний. Полковник Бем був заарештований і за вироком Колегії Одеської губ. ЧК розстріляний [14].

В Одеській губ. ЧК на той час одну з провідних ролей відігравав С. І. Западний, який згодом писав, що «після зайняття радянськими військами Одеси губкомом направляюся для організації ЧК, в якій спочатку працюю членом Колегії та секретарем, а згодом секретарем і заступником завідувача секретно-оперативним відділом» [15]. В ЧК працювали і рідні

брати Семена – Михайло, під справжнім прізвищем Кессельман і Арнольд, який вже замість Восточного став Арнольдом Аркадійовичем Арнольдовим і саме під цим прізвищем увійшов в історію радянської держбезпеки [16].

Після звільнення Одеси від інтервентів С. І. Западний у квітні 1919 р. вступає до Одеської ЧК, де працює секретарем секретно-оперативного відділу (СОВ), секретарем і членом Колегії губернської ЧК. У складі Південної групи військ Й. Е. Якіра пробивався на з'єднання з головними силами Червоної армії. Під час цього легендарного рейду був розвідником 45-ї та 58-ї стрілецьких дивізій, співробітником Особливого відділу Південної групи.

З жовтня С. І. Западний секретар Секретно-оперативної частини (СОЧ) Московської ЧК. Потім за згодою ЦК РКП(б)У та ЦК РКП(б) він переходить до Реєстраційного управління, яке займалося розвідувальною роботою, та планувався на роль червоного резидента в окупованій денікінцями Україні [17]. Працювати мав під виглядом мандрівного куплетиста. Його напарник Станевський пізніше згадував у збірнику «Десятилетие Харьковской организации ЛКСМУ», що «Сенька Западний стояв на ліжку та під мій акомпанемент вчив похабні пісні «Хаїм жарить на трамбоні», «Яблучко» та інші» [18]. Втім співати денікінцям куплети Западному не довелося, бо за власним зізнанням «через деякі суперечки з начальником реєстраційного управління поїздка моя не відбулася і я по відрядженню ЦК РКП(б) направляюся до Житомира в губернську ЧК» [19].

На Волинь він виїздить у складі бригади В. А. Балицького та бере участь у створенні у Житомирі губернської ЧК замість існуючої слідчої комісії. Відзначимо, що після здобуття Житомира військами Української Галицької армії, за наказом командувача 2-м корпусом полковника А. Вольфа 23 серпня 1919 р. розпочався огляд будівлі губ. ЧК, яка знаходилася в садбі по вул. Іларіонівській [20]. У подвір'ї було виявлено 62 трупи [21], отже не дивно, що після захоплення червоними губернського центру Волинський губревком, пам'ятаючи про ту лиху

славу, яку залишили по собі чекісти у населення, побоювся навіть називати нові органи надзвичайної репресії іменем ЧК. Новий каральний орган дістав назву «Слідком» (Слідча комісія) і діяв він як відділ ревкому. Як відзначалося у тогочасному чекістському документі: «Волинський Слідком виявився не тільки у вищому ступені слабким органом боротьби, але до того ж, завдяки своїй слабкості не користувався ніяким авторитетом. З приїздом тов. Балицького з групою співробітників Слідком був корінним чином реорганізований і перейменований з ЧК з відповідними відділами. Протягом місяця робота його настільки просунулася вперед, що з'явилась можливість виділити групу для організації Губчека у звільненому червоними військами Києві» [22]. Кілька місяців працював С. І. Западний заступником завідувача секретно-оперативним відділом (СОВ) Київської губ. ЧК і потім неодноразово згадувався як один із «організаторів ДПУ на Київщині» [23].

20 березня 1920 р. С. І. Западний був призначений завідувачем СОВ та заступником голови Волинської губ. ЧК. Польську окупацію Житомира С. І. Западний пересидів у Катеринославі на посаді заступника завідувача СОВ районної транспортної ЧК, а потім повернувся на посаду заступника голови Волинської губ. ЧК. Він безпосередньо керує всією оперативною роботою в губернії. За офіційними даними того року Волинська губ. ЧК заарештувала 988 чоловік, з яких: 523 – звільнила, 103 – розстріляла, 77 – відправила до концтабору [24]. У Житомирі була викрита місцева комендатура «П. О. В.» – польська організація військова, до якої входило 60 чоловік, 37 з яких проводили активну роботу. Крім зброї та боєприпасів у польських агентів були знайдені відомості про роботу партійних і радянських органів. Були заарештовані відомі повстанські отамани як Ковальчук, Антонюк, Яковенко, Бобчик-Поліщук (працював у транспортній ЧК), Царюк [25]. Разом з тим у діяльності волинських чекістів було багато різноманітних моментів, які не афішувались. Наприклад, про те, що під час польського наступу співробітники Во-

линської губ. ЧК разом із співробітниками Особливого відділу XII-ї армії проводили масові арешти заручників [26].

У наступному році найбільш резонансною справою, проведеною волинськими чекістами, була ліквідація анархістської спілки молоді, члени якої збиралися провести низку терактів проти партійних і радянських робітників. Анархісти мали зброю, вибухівку та грошові кошти [27]. 17 липня 1921 р. С. І. Западний був призначений тимчасово виконуючим обов'язки голови Волинської губ. ЧК, 31 липня був офіційно затверджений на цій посаді, але вже 5 серпня він здав справи та відбув до Харкова у ВУЧК.

У Харкові він пробув трохи більше місяця і 14 вересня став членом Колегії Запорізької губ. ЧК. Запорізька губернія була охоплена махновським рухом. Місцеві чекісти доповідали у Харків про те, що «50% селянства Запорізької губернії були пов'язані з махновськими бандами». Для виправлення становища активно запрацювали чекістські надзвичайні трійки, яким згідно до постанови РНК УСРР від 19 травня 1921 р. надавалося право розстрілу на місці. Лише з 15 вересня по 5 листопада 1921 р. в Запорізькому повіті розстріляли 191 і арештували 57 чоловік, в Бердянському — розстріляли 13 і 237 взяли заручниками, в Мелітопольському — стратили 57 та кинули за ґрати 52 особи [28] .

5 листопада 1921 р. С. І. Западний був відкликаний до Харкова і 21 числа того ж місяця був призначений завідувачем СОВ і членом Колегії Харківської губ. ЧК. В службовій від 26 квітня 1922 р. характеристиці відзначалося: «Тов. Западний. Член Колегії, нач. СОВ. Старий досвідчений, бойовий чекіст з великою ініціативою, працездатністю та енергією. Чудово орієнтується в розробці слідчого матеріалу. Політично розвинений. Має організаційні та організаторські здібності. Цілком відповідає своєму призначенню».

Втім зберігаються в його справі й інші документи. 18 листопада 1921 р. голова Волинської губ. ЧК М. М. Буров звернувся до ВУЧК з проханням отримати від С. І. Западного

додаткові свідчення по справі спекулянта Юхима Сегала. Під час розгляду справи Сегала на Колегії Волинської Западний не зумів відповісти на запитання про його соціальне походження, стверджуючи що той дрібний торговець. Не зуміли відповісти на це запитання і слідчі Іваницький та Еркес, які пропонували підсудного розстріляти. Вирішення долі спекулянта відклали. Коли ж з'ясувалося, що Ю. Сегал є робітником, то Колегія доручила своєму члену — завідуючому губернським відділом юстиції Вікторову отримати від Западного пояснення, «на що останній спочатку пообіцяв, а потім категорично відмовився, що ясно характеризує тов. Западного як члена Колегії та водночас виявляє ту його неухважність, яку він виявляє до життя людей. Виходячи з цього Колегія Волгубчека просить ВУЧК затребувати свідчення по справі тов. Западного по справі Сегала, і надалі виносить побажання не призначати його на відповідальні посади, щоб помилково не вирішувати долі людей, оскільки міра покарання, враховуючи їхнє соціальне походження, має бути зовсім інша» [29].

На цій посаді він пропрацював трохи більше року, а 25 листопада 1922 р. очолив Харківський місцевий відділ ДПУ. Про особливості організації цього територіального підрозділу Семен Ізраїльович згодом писав:

«Структура Харківського відділу ДПУ на відміну від колишнього губернського відділу полягає в тому, що перший у господарському відношенні обслуговується господарським апаратом ДПУ УСРР і скасуванням посади начальника СОЧ, оскільки адміністративна і секретно-оперативна робота зосереджена у начальника Харківського відділу, який є єдиною особою, яка охоплює всю роботу відділу та керуючий таким. Тов. Ромейко — член КП(б)У з 1918 р. — начальник Контррозвідвального відділку є моїм заступником. Вважаю за необхідне відзначити ще одну особу, яка за родом важливості очолюваної ним роботи — начальник Секретного відділку (боротьба з антирадянськими партіями) є моїм найближчим помічником, це тов. Райський — член КП(б)У з 1921 р. » [30].

26 січня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши доповідь голови ДПУ УСРР В. М. Манцева «про роботу ДПУ по боротьбі з антирадянськими партіями», ухвалила рішення, в якому підтвердило «лінію роботи ДПУ у відношенні меншовиків, есерів і анархістів, членів УКП і лівих есерів», наказало «взяти рішучу лінію на внутрішній їхній розклад», і запропонувало «тов. Манцеву підсилити роботу по боротьбі з монархістами та шпигунством». Крім того керівник республіканського ДПУ мав «разом з керівниками відповідних установ провести розвантаження останніх від небажаних елементів» та організувати два концтабори. Закінчувалася ця постанова грізним висновком «визнати за необхідне посилення репресій проти контрреволюційних організацій» [31].

Ця постанова і стала визначальною у роботі харківських чекістів протягом року, а для ще більшої координації дій з центральним апаратом 12 жовтня 1924 р. С. І. Западний був призначений заступником начальника секретного відділу ДПУ УСРР за сумісництвом. З того дня довгі 6 років Харківським територіальним відділом будуть за сумісництвом керувати відповідальні працівники ДПУ УСРР. У ті роки в усьому Радянському Союзі столичні відділи ДПУ діяли в тіні республіканських відомств, а Московський губернський відділ взагалі був розформований і його функції виконувало ОДПУ СРСР. Робота Семена Ізраїльовича у Харкові дістала високу оцінку керівництва – у 1923 р. він був нагороджений знаком «Почесний працівник ВЧК-ДПУ» за № 148, почесною зброєю від ВУЦВК і ДПУ, золотим годинником від Харківського губвиконкому в день святкування 5-ї річниці існування ЧК – ДПУ 10 лютого 1923 р. (саме в лютому відзначали кілька років своє професійне свято українські чекісти).

Втім, два посадові крісла С. І. Западний обіймав недовго. 1 січня 1924 р. він був зарахований до особливого резерву, а 29 січня 1924 р. призначений помічником начальника Київського губвідділу ДПУ. Це призначення, на нашу думку, сталося тому, що начальник Київського губвідділу ДПУ Г. М. Іва-

нов, хоча і був досвідченим керівником, але в Україні працював всього півроку [32] та не знав місцевої специфіки, особливо у роботі з політичними партіями. У цьому йому мав допомогти С. І. Западний, який по приїзду на береги Дніпра відразу включився у підготовку процесу над так званим «Київським центром дії», до якого зарахували 18 представників старої інтелігенції. Вирок київського губернського суду, який 8 квітня засудив на смерть 4 чоловіки, викликав хвилю обурення в світі. Ноту протесту надіслав навіть голова ради міністрів Франції Р. Пуанкаре, [33] міністр іноземних справ Бельгії Є. Вандервельде [34]. Кінець кінцем смертний вирок замінили на 10 років суворої ізоляції, а решті заарештованим термін ув'язнення був скорочений [35].

У січні 1925 р. у Києві відбувся ще один показовий процес над 12 колишніми учасниками українських визвольних змагань, який за задумом Г. М. Іванова та С. І. Западного мав показати «крах петлюрівської ідеології». Суд пройшов суворо за задумом організаторів. Підсудні, з якими чекісти сумлінно працювали майже 1,5 року, кляли український буржуазний націоналізм і врятували собі життя [36].

Г. М. Іванов був задоволений роботою свого заступника: «Тов. Западний досвідчений чекіст, секретник. Самостійно керує роботою. Добрий агентурист, має ініціативу. Молодий. Має авторитет серед співробітників. Цілком відповідає посаді нач. СОЧ. Характеристика тов. Западного більше відома ДПУ УСРР, ніж мені, оскільки працюю з ним недавно».

Ця характеристика, та інші оперативні справи ще вище підняли авторитет С. І. Западного у чекістських і партійних колах, і коли Г. М. Іванов від'їхав до Москви, Семен Ізраїльович 12 грудня 1925 р. очолив Київський окружний відділ ДПУ. Одним із головних напрямків його роботи була агентурна розробка академіка М. С. Грушевського. Він особисто займався видатним істориком: керував створенням навколо нього мережі інформаторів, посилював через агентуру ворожнечу між М. С. Грушевським та С. О. Єфремовим с А. Кримсь-

ким [37]. Після різких виступів проти А. Кримського голови Укрнауки Ю. Озерського, начальник Київського окрвідділу ДПУ викликав до себе останнього та наказав йому не чіпати А. Кримського. Той послухав і свої атаки припинив [38].

Під пильним наглядом київських чекістів була не лише українська інтелігенція, але і церква. На те була партійна воля. Так 25 лютого 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У дозволило відкрити у Києві «церковно-обновленський учбовий заклад... під суворим контролем ДПУ» [39].

За згодою С. І. Западного народилася і футбольна команда київського «Динамо», ініціаторами створення якої були київські чекісти – помічник начальника окрвідділу ДПУ С. А. Бармінський та помічник начальника відділку М. Г. Ханніков, які самі грали у футбол на першість міста [40]. Правда ветерани київського «Динамо» згодом називали Семена Ізраїльовича «солдафоном до мозку кісток», який зовсім не цікавився футболом [41].

Важко сказати, чим заслужив таку характеристику наш герой. Його риси вдачі нам з'ясувати не вдалося. Серед більшості своїх колег він вирізнявся не лише безумовним оперативним талантом, але й знанням мов. Крім російської, яку вважав за рідну, єврейської та української знав французьку з німецькою. Мав він великий авторитет і в партійних, і в радянських колах. Ось одна з атестацій, підписана В. А. Балицьким у 1928 р. : «Старий чекіст, добрий секретник, роботу знає та любить. Керує всіма галузями чекістської роботи. Політично розвинений добре. Має за собою цілу низку великих розробок, вмiє створити апарат і ним керувати. Нагороджений знаком почесного чекіста. Посаді цілком відповідає. Після призначення його начальником окружного відділу робота пішла на поліпшення».

Під час святкування десятої річниці органів ЧК – ДПУ у грудні 1927 р. газета «Известия» повідомляла, що Київський окружний виконком і міська рада звернулися з вітальним листом до голови ДПУ України В. А. Балицького та «старого чекіста» С. І. Западного. Київська влада видала подарунки

всім старим чекістам і від імені місцевого пролетаріату надіслала до ОДПУ СРСР і ДПУ УСРР у подарунок сталеві мечі «як символ караючого меча пролетарської диктатури» [42]. На честь цього ювілею начальник Київського окрвідділу ДПУ отримав почесну зброю від ВУЦВК [43] золотий годинник від київського окрвиконкому.

В ніч на 8 лютого 1928 р. у Києві було заарештовано групу «більшовиків-ленінців» чисельністю 9 чоловік. Не маючи конкретних звинувачень, чекісти вдалися до провокації та показали одному із заарештованих фальшивий документ, але номер не пройшов. Опозиціонери написали протест С. І. Западному. Протест він прийняв і пообіцяв розібратися, але через декілька днів відповів, що «речовий доказ» випадково направлено в Москву. Тоді арештовані написали заяву до прокуратури, що подібний інцидент змушує думати про наявність якихось прагнень в ДПУ підвести нас, більшовицько-ленінську групу, під 54 статтю Кримінального кодексу... Рішучо й беззастережно підтримуючи ДПУ як орган боротьби проти контрреволюції, ми... висловлюємо найбільш різкий, категоричний протест проти залучення ДПУ для розпалювання внутрішньопартійних суперечок. Офіційне звернення завершилося тим, що більшовицько-ленінську групу вислали до Сибіру [44].

28 липня 1928 р. С. І. Западний був призначений начальником Обліково-повідомного управління (російською – Учетно-осведомительное управление) ДПУ УСРР і став своєрідними «очима і вухами» комуністичного режиму. У Харкові він відіграє помітну роль у партійному житті центрального апарату ДПУ УСРР, обирався членом бюро парткому та парторгом комсомольської організації [45]. Секретарем бюро комуністичного осередку на той час УСРР працював начальник Інформаційного відділу Г. С. Люшков (його прізвище ми називаємо недаремно). У партколективі було 238 членів та 63 кандидати у члени ВКП(б).

10 січня 1930 р. С. І. Западний був призначений начальником Секретно-оперативного управління (СОУ) повпредства ОДПУ по Далеко-Східному краю (ДСК). Нам невідомо, з чиєї

волі відбув до Хабаровська С. І. Западний. Можливо, щойно призначений повпредом ОДПУ по ДСК Т. Д. Дерібас, який шість років очолював секретний відділ ОДПУ СРСР, оцінив його здібності та покликав з собою. Можливо, він чимось прогнівив В. А. Балицького і той вирішив у своєму стилі випровадити невгодного чекіста з України. Можливо, що це рішення прийняв хтось на Луб'янці. Як би там не було, але для самого Семена Ізраїловича це було, безперечно, підвищенням по службі та проявом високої довіри з боку московського керівництва. Велетенський Далеко-Східний край, до складу якого входили Амурська, Зейська, Камчатська, Нижньоамурська, Приморська, Сахалінська та Хабаровська області, а також Єврейська автономна область, Коряцький і Чукотський національні округи, [46] за розмірами та за оперативно-тактичним значенням був одним із найважливіших адміністративно-територіальних одиниць СРСР.

З собою на Далекий Схід С. І. Западний забрав не лише дев'ятнадцятирічну дружину Олену Костянтинівну Грундіну з сином Юрієм, якому не було ще і року, а й свою команду чекістів (Н. М. Райський, С. А. Бармінський та інші). Втім не встиг він як слід ознайомитися з роботою підлеглих йому секретного, контррозвідувального, особливого, оперативного, іноземного та інформаційного відділів, як на нього чекало нове призначення – 31 січня 1931 р. він став заступником повпреда ОДПУ по ДСК замість І. К. Даниловського.

З тих пір С. І. Западний був правцею Т. Д. Дерібаса у всіх справах. При них удосконалювалася та зміцнювалася прикордонна служба Далекого Сходу, була організована «гідна відсіч японській розвідці та бандам колишніх білогвардійців». Не даремно 14 лютого 1936 р. на честь 15-ї роковини прикордонної охорони НКВС СРСР начальник УНКВС по ДСК комісар державної безпеки 1-го рангу Т. Д. Дерібас був нагороджений орденом Леніна, а перший заступник начальника УНКВС по ДСК (він же начальник УНКВС по Хабаровській області) комісар державної безпеки 3-го рангу С. І. Западний

— орденом Червоного Прапора [47]. Слід відзначити, що цю почесну нагороду Семен Ізраїльович отримав з четвертої спроби. У 1923 р. клопотання про його нагородження орденом Червоного Прапора порушував Харківський губернський виконком, у 1927 р. — Київський окружний виконком та міська рада, у 1930 р. — ДПУ УСРР. Правда, 20 грудня 1932 р. на честь двадцятиріччя органів держбезпеки його заслуги оцінили другим знаком «Почесний робітник ВЧК-ДПУ».

Але не лише славетними справами увійшли в історію Далекого Сходу Т. Д. Дерібас і С. І. Западний. Обидва вони були причетними до масових порушень соціалістичної законності, у наслідку яких постраждали тисячі ні в чому не винних людей. Достатньо назвати справи про міфічну повстанську організацію в Єврейській автономній області або змову камчатських сепаратистів. Саме Т. Д. Дерібас і С. І. Западний очолювали роботу лихої пам'яті трійки при повпредстві ОДПУ — крайовому УНКВС, за рішенням якої тисячі людей були засуджені на смерть, кинуті до спецпоселень і концтаборів, або вислані з краю [48].

Саме начальник далекосхідного УНКВС та його перший заступник завдали перших ударів по прихованим ворогам партії, підписавши не один десяток постанов на арешт «за причетність до троцькізму». Але у краї обходилося поки що без гучних процесів. Заарештований начальник «Дальлісу» П. Г. Гербек категорично заперечував свою приналежність до «троцькістської організації». Ні від кого із заарештованих не вдалося отримати свідчень про наявність у краї організаційних зв'язків з «московським центром» або про функціонування антирадянських угруповань.

Отже не дивно, що 23 квітня 1937 р. з Москви прибула спеціальна слідча бригада на чолі з начальником 3-го (контрольовального) відділу ГУДБ НКВС СРСР комісаром державної безпеки 2-го рангу Л. Г. Мироновим [49] для «виявлення і розгрому шпигунсько-шкідницьких троцькістських та інших груп на залізницях і в армії» [50]. Заступником Л. Г. Миронова був помічник начальника 1-го відділу (охорони)

ГУДБ НКВС СРСР старший майор державної безпеки А. А. Арнольдов (Кессельман) – рідний брат С. І. Западного.

Брат поселився на квартирі С. І. Западного та пояснив йому конкретне завдання бригади: «У Москві є відомості, що Дерібас і ти не вірите у справи (по організованому троцькізму – авт.), тому і бригада послана, щоб показати вам, що робиться у краї». На оперативній нараді А. А. Арнольдов обізвав далекосхідних чекістів «тайговиками» і звинуватив в тому, що вони не вміють працювати в нових умовах. Т. Д. Дерібас досить критично віднісся до приїзду високих московських гостей, але, розуміючи вимоги часу, заявив на нараді підлеглим: «Зараз за провали роботи не знімають, а садять до в'язниці. Сяду я, сядете і ви» [51].

Сідати ніхто не хотів і у краї розпочалися масові арешти, в основному серед військових. Так лише в одній з чисельних телеграм до Москви Л. Г. Миронов рапортував про арешт 11 осіб начальницького складу РСЧА та повідомляв, що «арешт інших готуємо» [52]. Втім розгорнутися московському гостю не дали, невдовзі його відкликали на Луб'янку та заарештували. Керівництво оперативною групою перейшло до А. А. Арнольдова. Відбув до Москви і Т. Д. Дерібас. Нової посади для нього поки ще не знайшли і відправили разом із першим заступником наркома внутрішніх справ СРСР комкором М. П. Фриновським в Україну з інспекційною перевіркою [53].

3 червня до Хабаровська прилетів новий начальник крайового УНКВС комісар державної безпеки 1-го рангу В. А. Балицький «для підсилення чекістської роботи» в регіоні [54]. За його наказом наступного дня С. І. Западний заарештував свого особистого друга – голову крайвиконкому Г. М. Крутова, [55] з яким відразу почав працювати начальник 4-го (секретно-політичного) відділу УНКВС капітан державної безпеки С. М. Сидоров. Але перші допити не тільки не дали потрібних результатів, але і викликали у Сидорова сумніви у правомірності самого арешту. В. А. Балицького такий хід справ не влаштував і він доручив розібратися з Г. М. Крутовим А.

А. Арнольдову.

Останній застосовував свій метод допитів, своєрідне «ноу-хау». Він говорив підслідним, що насправді вони є умовно заарештованими, і за завданням ЦК ВКП(б) і особисто т. Єжова повинні допомогти викрити троцькістів. Чекіст пояснював, що це завдання ЦК аналогічно тим партійним наказам, які отримують комуністи для проникнення у закордонні фашистські організації [56]. Провокація вдалася і вже після першого допиту Г. М. Крутов став давати розгорнуті свідчення про існування в краї «право-троцькістської змови». Подібна трансформація відбулася після зустрічі з А. А. Арнольдовим і з П. Г. Гербеком, який перед цим кілька місяців категорично заперечував свою вину. Захоплений В. А. Балицький за таку результативність назвав Арнольдова «чародійником».

19 червня В. А. Балицький несподівано був знятий з посади та відкликаний до Москви, а на місце повернувся Т. Д. Дерібас. Ознайомившись з протоколами допиту Г. М. Крутова, які йому приніс А. А. Арнольдов, він заявив: «Ви бажаєте розгромити всю парторганізацію та лишити ДСК без робітників. Це не Крутов дає свідчення. Це свідчення Арнольдова». І додав, що доти, доки свідчення Крутова не будуть підтвержені іншими особами, протоколи його допитів до Москви він посилати не стане, та нові арешти не дозволить. Але Арнольдова вже було не зупинити. Потаємно від Т. Д. Дерібаса та С. І. Западного він з нарочним відправив на ім'я керівництва НКВС СРСР протоколи допитів та жалобу на начальника крайового УНКВС та його першого заступника, які чинили опір викриттю право-троцькістської змови [57].

Зараз важко сказати, що спонукало А. А. Арнольдова доносити на свого брата. Можливо, він свято вірив в існуванні на Далекому Сході троцькістської організації, а себе вважав її першовідкривачем. Можливо просто намагався таким чином врятувати своє життя та довести М. І. Єжову свою відданість справі Леніна-Сталіна. В Москві на той час було кинуте за ґрати та розстріляно чимало людей з найближчого оточення колишнього

наркома внутрішніх справ СРСР Г. Г. Ягоди, на честь якого свого часу Арнольдов склав багато похвальних віршів [58].

В серпні до Хабаровська прибув новий начальник УНКВС ДСК комісар державної безпеки 3-го рангу Г. С. Люшков. Про свої перші кроки на Далекому сході він звітував наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову так: «Підозріла вся поведінка Дерібаса. По моєму приїзді, незважаючи на домовленість по телефону про особисту зустріч, попередньо послав на вокзал Західного, довго не з'являвся в управлінні. Як встановлено, виглядав на суміжній сходовій клітці, що робиться в кабінеті Західного, де я проводив операцію» [59].

На нашу думку ці слова Люшкова можна трактувати так: відразу після зустрічі на залізничному вокзалі із Західним, вони поїхали до УНКВС, де Семен Ізраїльович і був заарештований у своєму службовому кабінеті. Як би там не було, але офіційна дата арешту Західного – 8 серпня 1937 р. Того ж дня кинули за ґрати і його дружину Олену Костянтинівну. Наступного дня взяли начальника 5-го (особливого) відділу УНКВС ДСК старшого майора державної безпеки С. А. Бармінського, 12 серпня – Т. Д. Дерібаса, а ще через кілька днів заарештували і «учасника змови у центральному апараті НКВС СРСР» А. А. Арнольдова [60].

Т. Д. Дерібаса та А. А. Арнольдова відправили до Москви, а інших далекосхідних чекістів лишили в Хабаровську, де їх почали інтенсивно допитувати. Одним із перших зламався С. А. Бармінський, який вже 10 серпня написав «щиросердну заяву» про свою активну участь у крайовій право-троцькістській організації, до якої входили колишній перший секретар крайкому ВКП(б) Л. Й. Лаврентьев, Т. Д. Дерібас, С. І. Західний та інші, і що «по лінії особливого відділу він провів низку шкідницьких підривних заходів, які сприяли зриву та послабленню боротьби особливих органів із ворогами». На подальших допитах він показав, що «працюючи в Київському окрвідділі ДПУ, під впливом Західного у нього з'явилася невіра у лінію партії, що переросла в антирадянські настрої», і

що після переїзду на Далекий Схід «за завданням Дерібаса та Західного він став проводити зрадницьку роботу. Зокрема через Західного установив зв'язок з німецьким консульством у Владивостоці, куди передавав таємні дані про частини Окремої Червонопрапорної Далекосхідної армії» [61].

12 жовтня на засіданні пленуму ЦК ВКП(б) Й. М. Сталін повідомив присутніх, що «Дерібас — японським шпигуном виявився» [62]. Після такого визначення «батьки народів» повинні були стати «японськими шпигунами» та «учасниками право-троцькістської змови» і більшість далекосхідних чекістів. З лютого 1938 р. Й. В. Сталін, Л. М. Каганович, В. М. Молотов і К. Є. Ворошилов дали свою згоду на засудження за 1-ю категорією ста двадцяти сімох колишніх співробітників УНКВС Далекосхідного краю, серед яких були і С. І. Західний-Кесельман, О. К. Західна-Грундіна, С. А. Бармінський [63].

Через два дні виїзна сесія військової колегії Верховного суду засудила С. І. Західного за статтями 58 — 1 «б», 58 — 8, 58-11 Кримінального кодексу РРФСР на смерть. Того ж дня, 5 лютого 1938 р., він був страчений у Хабаровську. Згодом розстріляли С. А. Бармінського, О. К. Західну, Т. Д. Дерібаса, А. А. Арнольдова.

Постановою Президії Верховного суду СРСР від 28 квітня 1980 р. справа по звинуваченню С. І. Західного в «право-троцькістській японській шпигунській організації» була припинена за відсутністю складу злочину. Він був посмертно реабілітований, але його прізвище майже не згадувалося в численних роботах з історії органів радянської держбезпеки.

Література:

1. Див. Сідоров Підпільна ЧК в Одесі в 1918 — 1919 рр. Із передісторії ЧК на Україні // Літопис Револуції. — 1928 — № 4. — С. 123-133; Голіченко В. Д. Вартові револуції — К., 1966. — С. 80. ; Зинько Ф. З. Кое-что из истории Одесской ЧК. — Одеса, 1998. — С. 10 — 11.

Шкляев И. Н. История Одесской губЧК. 1917 — 1922 гг. — Одеса, 2002. — С. 34-41;

2. Горенюк И. Э. Воспоминания о Иване Федоровиче Смирнове /

/ Державний архів Одеської області. – Ф. 13. – Оп. 3. – Спр. 355. – Арк. 6-7

3. Автобіографія С. І. Западного від 20 травня 1923 р. – особистий архів В. Золотарьова.

4. Державний архів Одеської області . – Ф. 15. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 8.

5. Автобіографія С. І. Западного від 20 травня 1923 р. – особистий архів В. Золотарьова.

6. Сідоров. Підпільна ЧК в Одесі в 1918 – 1919 рр. Із передісторії ЧК на Україні // Літопис Революції. – 1928 – № 4. – С. 123

7. Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. – М., 1999. – С. 202.

8. ЦДАВОВУ. – Ф. 288. – Оп. 7. – Спр. 561. – Арк. 4.

9. Горенюк И. Э. Воспоминания о Иване Федоровиче Смирнове / / Державний архів Одеської області. – Ф. 13. – Оп. 3. – Спр. 355. – Арк. . 36 – 37.

10. Там само. – Арк. 56.

11. Там само. – Арк. 62.

12. Там само. – Арк. 71-73.

13. Там само. – Арк. 78.

14. Там само. – Арк. 177.

15. Автобіографія С. І. Западного від 20 травня 1923 р.

16. Буяков А. М. Ведомственные награды ОГПУ-НКВД: 1932 – 1940 гг. – Владивосток, 2008. – С. 302.

17. Автобіографія С. І. Западного від 20 травня 1923 р.

18. Зуб Э. Новости с культурного фронта // Пятница. – Харьков, 2008. – 7 ноября.

19. Автобіографія С. І. Западного від 20 травня 1923 р.

20. Громадянин. – Житомир, 1919. – 28 серпня.

21. Громадянин. – Житомир, 1919. – 13 вересня.

22. Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. – Харків, 1920. – С. 4.

23. Известия. – 1927. – 18 декабря.

24. Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. – С. 38.

25. Там само. – С. 20.

26. ДА УСБУ ХО. – Спр. 010175. – Арк. 20.

27. Документи трагічної історії України (1917 – 1927 рр.) – К., 1999. – С. 413.

28. Ченцов В. Чекист запасу НКВС // Відроджена пам'ять. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 387.
29. К характеристике бывшего члена Коллегии Волгубчека тов. Западного. – Ксерокопія. – Особистий архів В. Золотарьова.
30. ДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 857. – Арк. . 23.
31. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 40. – Арк. 11-11 зв.
32. ЦДАВОВУ. – Ф. 1. – Оп. 11. – Спр. 897. – Арк. 1-4.
33. Більшовик. – 1924. – 9 квітня.
34. Більшовик. – 1924. – 15 квітня.
35. Більшовик. – 1924. – 18 травня.
36. Правда. – 1925. – 30 января.
37. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. – С. 39, 42, 57, 70.
38. Там само. – С. 199.
39. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 2. – Арк. 77.
40. Мирский В. И., Семибратский Б. А. Атакующая вершины. – К., 1980. – С. 9.
41. Кузьмин Г. Е. «Динамо», которое Вы не знаете // Киевские новости. – 1992. – № 38.
42. Известия. – 1927. – 18 декабря.
43. Пролетарий. – 1927. – 28 декабря.
44. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. – Київ, 1999. – С. 367 – 368.
45. ДАХО. – Ф. 15. – Оп. 2. – Спр. 27. – Арк. 8.
46. Советский энциклопедический словарь. – М., 1980. – с. 361
47. Известия. – 1936. – 15 февраля.
48. Николаев С. Выстрелы в спину // Дальний Восток. – 1991. – № 3. – С. 143.
49. Николаев С. Выстрелы в спину // Дальний Восток. – 1991. – № 2. – С. 140.
50. Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. – С. 301.
51. Николаев С. Выстрелы в спину // Дальний Восток. – 1991. – № 2. – С. 140.
52. Волкогонов Д. А. Троцкий. Политический портрет. – Кн. 2. – М. ; 1992. – С. 252.
53. Николаев С. Выстрелы в спину // Дальний Восток. – 1991. – № 2. – С. 140.
54. ДА УВС ХО. – Колекція документів. – Наказ НКВС СРСР № 159 від 11 травня 1937 р.

55. Сутурин А. С. Дело краевого масштаба. – Хабаровск, 1991. – С. 20.
56. О масштабах репрессий в Красной Армии в предвоенные годы // Военно-исторический журнал. –1993. – № 3. – С. 31
57. Николаев С. Выстрелы в спину // Дальний Восток. – 1991. – № 2. – С. 140 – 141.
58. Шрейдер М. П. НКВД изнутри. Записки чекиста. – С. 9.
59. Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД 1937 – 1938. – М.,МФД,2004. – С. 30
60. Николаев С. Выстрелы в спину // Дальний Восток. – 1991. – № 2. – С. 140 – 142.
61. ДА СБУ. – Спр. 47838 ФП. – Арк. 318-319.
62. Сталинское политбюро в 30-е годы. Сборник документов. – М.,1995. – С. 157.
63. Сталинские расстрельные списки. – Компакт-диск международного общества «Мемориал». – М., 2002.

*Микола Михайлуца,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри українознавства
та іноземних мов Одеського
національного морського університету*

**«УЛЬТРА-ПРАВОСЛАВНІ ОПОЗИЦОНЕРИ»
НА ОДЕЩИНІ (30-ТІ РОКИ ХХ СТ.)**

Історії більшовицького терору і тоталітарно-репресивній сутності сталінського режиму, який використовував терор як один із головних інструментів у реалізації соціальних експериментів першої половини ХХ століття, присвячено (спершу, на заході, а згодом і в межах країн пострадянського простору) десятки тисяч праць дослідників. Однак, з нашої точки зору, наріжними методологічними орієнтирами у розумінні цього періоду історії є ідеї, висловлені у працях філософів-теоретиків різних поколінь — М. Бердяєва, С. Мельгунова, А. Уїюмова та інших. Так, С. Мельгунов назвав більшовицький терор «системою, що знайшла своїх ідеологів; це система планомірного проведення в життя насильства, це такий відкритий апофеоз вбивства як знаряддя влади, до якого не доходила ще ніколи жодна влада в світі» [1. 6]. Сучасний одеський філософ А. Уїюмов, продовжуючи концепт попередників, стверджує, що «саме наявність системи робить терор найбільш жахливим», а «концептом терору як системи є фізичне знищення представників ворожих класів» [2. 795].

Панорамне бачення тоталітаризму та аналіз феномену і моделі радянського політичного терору, й, зокрема, його більшовицького різновиду в Україні подають праці таких дослідників як І. Андрухів, І. Білас, С. Білоконь, В. Вашкевич, Д. Веденєєв, Т. Вронська, І. Винниченко, В. Даниленко, Г. Касьянов, А. Киридон, С. Кульчицький, В. Нікольський, В. Ченцов, Ю. Шаповал та інші.

Важливим чинником, що легітимізував лиховісний механізм

репресій в Україні, став юридичний. Правові засади масових репресій, на думку переважної більшості науковців, насамперед, полягали у створенні жорстокої системи карного і карно-процесуального законодавства. При цьому слід зважати на те, що правові засади, як і організаційні, не існували в чистому вигляді. Вони, на думку В. Вашкевича та П. Фірова, «були глибоко політизовані в межах, нав'язаних у той час суспільству пануючою системою низки хибних і шкідливих ідеологічних поглядів» [3. 4]. Ці засади терору більшовиків, на наш погляд, дозволяють зрозуміти його антицерковний сегмент, способи нищення носіїв іншої філософії і, поряд з тим, технології формування атеїстичного світогляду в радянському суспільстві.

У цьому протистоянні державно-ідеологічних функціонерів, з одного боку, і частки суспільства, яку презентували віруючі зі своєю практичною філософією, з другого боку, окремою історичною новелою виглядає розгром органами ДПУ-НКВС послідовників патріарха Тихона, об'єднаних під спільною назвою «Істинно-православна Церква» (далі – ІПЦ), осередки якої були розповсюджені не тільки у межах Росії, але й на Півдні України, а її прихильники в середині 30-х рр. відчули на собі шалений пресинг з боку репресивних дій радянських спецслужб.

Чи не найпершим інформацію про репресоване духовенство та вірних ІПЦ на Одещині, хоча й стисло, опублікував ще 1994 р. В. Войналович [4. 78-80]. Відкриття для загалу «чесного імені» істинно-православних Одещини, репресованих у 30-ті рр. минулого століття, було здійснено й нами у кількох новелах і працях [5], які вибудовано на джерельній базі архівно-слідчих справ. Останні роки у масштабах УСРР і півдня республіки організацію руху “істинно-православних” та фабрикацію судових процесів над прихильниками ІПЦ упродовж 1931-1935 рр. докорінно досліджує О. Тригуб, присвятивши цій проблемі окремий розділ монографії «Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922-1939)» [6].

У запропонованій читачеві статті, маємо наміри реконструювати (наскільки це можливо) ще один невідомий епізод з

історії пасивного спротиву православних віруючих радянській владі та органам ДПУ. Мова йтиме про невеличку за кількістю учасників “групу ППЦ”, яка існувала на Одещині у середині 30-х рр. ХХ ст.

Упродовж 1930-1931 рр. органами ОДПУ була зрежисована і ліквідована ніби «Всесоюзна контрреволюційна підпільна організація церковників», яка й отримала у слідчих кабінетах назву «ППЦ». Тоді ж були ліквідовані Ленінградський та Московський центри цієї організації, яку очолювали митрополит Йосиф (Петрових), архієпископ Димитрій (Любимов) та інші. Загалом же були зруйновані майже всі групи розгалуженої по СРСР мережі організації ППЦ і разом з її прихильниками підпадо під арешти понад 1200 учасників [7. 69].

Будучи, на думку сценаристів справи, вкрай непримиренними щодо радянської влади, «церковники ППЦ» об’єднувалися на відверто виражених промонархічних поглядах, на відмові услякого спілкування з просергіївським єпископатом, який заявив про свою лояльність до більшовицької влади. Серед прихильників ППЦ у депешних протоколах і слідчих постановках опинилися звичайно ж найреакційніші соціальні елементи з чернецтва, «бродячих» попів, «кулаків», так званих «колишніх людей» тощо.

На території Одеської області у 1931-1932 рр. також були викриті і ліквідовані групи ППЦ, і перш за все у містах Одесі, Первомайську і Херсоні. В останньому знаходилася керівна група, яку очолював єпископ Прокопій (Тітов) і священник І. Скадовський. Обое, будучи у засланні, «не поривали зв’язків із залишками контрреволюційних організацій» і весь час намагалися відновити контакти і свою релігійну діяльність. 1934 р. частина висланого духовенства повернулася і наприкінці року знову відродилися осередки ППЦ у Одесі, Херсоні, Миколаєві, Первомайську, Кіровограді та інших містах.

Розкручуючи зв’язки з херсонським угрупованням “правих монархічних церковників”, у 1934-1935 рр. Одеським обласним управлінням НКВС було «викрито» контрреволюційну групу ППЦ [7. 97], очолювану безпарлафійальним священником

Георгієм Миколайовичем Трьохбратьським.

Історична довідка.

Трьохбратьський Георгій Миколайович, народився 1883 р. у м. Одесі у родині священика. Українець. Закінчив у 1905 р. Одеську духовну семінарію. Рукопокладений у сан священика 1905 р. Здійснював пастирське служіння до 1922 р. у різних селах Одеської області – Познавка, Василівка, Гор’єве, Гвоздавка II. Вперше був арештований і перебував під слідством у 1924 р. Останнім місцем проживання пастиря було село Ясинове II, звідки його 23 грудня 1934 р. й було заарештовано, а 9 квітня 1935 р. особливою нарадою при НКВС СРСР за ст. 54-10 і 56-21 КК УСРР засуджено до п’яти років ВТТ.

Отець Георгій, спільно з активними учасниками цієї «підпільної» групи – колишньою вчителькою Пирек Олександрю Францевною та монашкою Ходанович Марією Георгіївною, серед населення міста й околиць сіл (переважно серед колгоспників) вербували нових прихильників істинного православ’я.

Історична довідка.

Пирек Олександра Францевна, народилася 1900 р. у м. Одесі. Чешка. Закінчила гімназію. Колишня шкільна вчителька. На час арешту ніде не працювала, давала приватні уроки “Закону Божого”. 9 квітня 1935 р. особливою нарадою при НКВС СРСР за ст. 54-10 і 56-21 КК УСРР засуджена до трьох років заслання.

Ходанович Марія Георгіївна, народилася 1887 р. у м. Одесі. Росіянка. Отримала середню освіту. Була монашкою Благовіщенського монастиря. За антирадянську діяльність у 1931 р. за ст. 54-10 КК УСРР була засуджена до трьох років заслання. 9 квітня 1935 р. особливою нарадою при НКВС СРСР за ст. 54-10 КК УСРР засуджена до трьох років заслання.

Через монашку Ходанович М. Г., до якої шанобливо ставилися істинно-православні, завдячуючи її грамотності, група підтримувала хоча й не тісні стосунки з Херсонським осередком ІПЦ. Між іншим, тут вбачаються нами певні протиріччя

поміж православними антисергіянцями півдня УСРР щодо оцінки церковного життя в СРСР, державно-церковних відносин, вирішення богословських питань тощо. Вибудовані на різних підходах ставлення, як до самого митрополита Сергія (Страгородського), так і позиціонування до радянської держави і її установ, різного роду суперечки лише підтверджують тезу про відсутність в СРСР єдиного центру, одного церковного ідеолога і в ІПЦ, і серед просергіївської частини РПЦ. Так само й серед одесько-херсонських груп не було взаєморозуміння. Монашка Ходанович М. Г. застерігала своїх прихильниць-черниць від помилок, й закликала не визнавати проповідників ІПЦ на Херсонщині — ієромонаха Афанасія Сторчеуса та священника Іллю Токовилю, які, на її думку, «поряд з іншими представниками духовенства мають гріхи» [7. 65, 66]. На запитання слідчого «Які ж саме гріхи має сергіївське духовенство?», підслідні адепти «Істинно-православної церкви» заявляли:

«Гріхи всієї Церкви, яка в тій, чи іншій мірі спілкується з владою, гріхи сергіївського духовенства полягають у тому, що воно визнало митрополита Сергія, а відтак, і його беззаконня, які виражаються у лояльності до радянської влади, попри скликання собору єпископів і його рішення з приводу спілкування духовних осіб з радянською владою. Істинно-православні ж, як духовні особи, не мають визнавати радянську владу без рішення собору єпископів».

За словами Трехбратаського, переважна більшість віруючих, попри те, що вони відносилися до різних релігійних общин, однак після відвідування зібрань і бесід про суть істинного православ'я, багато хто, через певний час успадкував наші переконання. Група цих осіб являла собою кружок православних, які переважно читали акафісти. У питаннях побутового життя священник у своїх бесідах наголошував на тому, щоби віруючі не відвідували зібрань єретиків, не служили у радянських державних установах. Пояснював віруючим, що «радянська влада є провісником диявола і веде світ до загибелі». Пастир трактував, що усе існування світу ділиться на сім періодів, і нинішній період (30-ті

рр.) є п'ятим, після якого почнуться два коротких періоди — з всесвітньою революцією, і низкою нещасть: голод, засуха, безводдя та інше, після чого настане кінець світу [7. 27 зв].

Відповідаючи на запитання слідчого про його політичні переконання, Трехбратьський зазначив: «У політику я не втручаюся, і нею не цікавлюся. Хоча тут же наголосив, що до світогляду радянської влади ставиться негативно. Ідеолог групи висловлював свою прихильність до феократичного ладу, тобто до такої системи управління, яка керується Богом через його обранців, відкидаючи обранців від народу¹. Певною мірою погляди групи ППЦ, що презентувалися на їхніх зібраннях, збігалися з поширеними і пропагованими на той час ідеями секти драконівців. Вільно розтлумачуючи суть виразу «червоний дракон», отець Георгій на допиті 29 грудня 1934 р. наголошував на тому, що в Росії існує радянська влада і коли у Китаї теж буде встановлено радянську владу, тоді й переможе «червоний дракон», прийде антихрист і наступить кончина світу [7. 28].

Щоби викликати невдоволення серед віруючого населення проповідники у своїх бесідах наголошували, що «радянська влада послана віруючим як покарання і є провісником антихриста, а радянський уряд є колективно царюючим антихристом, а звідси, усі заходи влади є справою сатани» [7. 71]. На зборах членів групи та співчуваючих, під час таємних індивідуальних розмов, що переважно проводилися на квартирах, релігійними активістами читалися релігійні книги, а під час проповідей зачитувалися вірші переважно християнського змісту, траплялося, однак, і неприхованого антирадянського спрямування, зокрема й вірш «Церковний дзвін» [7. 30 — 32], який ми подаємо повністю, лише адаптувавши до написання сучасною російською мовою:

* * *

“Умолк церковный звон над Русью Православной,
Разбиты вдребезги ее колокола...
Девять сотен лет под гул их чудный, славный
Молилась Богу русская душа.

Припомните, величественно стройный
Воскресный благовест, печальный
Перезвон за упокой души, преставившейся к Богу,
Или «Пасхальный» радостный трезвон, -
Как разнородны эти звуки были
По чувствам, отдававшимся в сердцах!
Но про одно они нам говорили:
Про мир иной, про жизнь на небесах!
Туда на высоту они с собою звали
В плотских страстях отяжелевший дух;
От суеты земной на время отрывали,
И чем-то чудным душу наполняли
Гармонией святой, лаская слух.
Какие чудные лирические строки
Поэтам навевал церковный звон,
И на чужбине, как привет с далекой,
Но милой родины звучал в их сердце он,
Да, русская душа любила звон церковный
И целое искусство создала.
Святые лавры, как чудесно, стройно
Умели петь твои колокола!
Какою несравненной музыкой
Звенели в Святую ночь колокола Москвы!
Но вот замолкло все... Россия онемела,
И воют над ней фабричные гудки!
Пример единственный из жизни всего мира;
Мы, дети, собственной дерзкою рукой
(Чтобы о Боге нам она не говорила),
Мы вырвали язык у Матери родной!
Никто не оградил ее от гнусного насилья,
Никто от дерзостной руки не защитил...
Из мощной, смелой стала ты трусливою Россия,
Враг обманул тебя, и дух в тебе растлил.
Молчали почти все, как мертвецы немые
Иль жалкие рабы с цепями на руках

В то время, как святыни дорогие
И храмы Божии разрушали нам во прах.
Что ждет тебя, несчастная Россия,
В раскол и сатанизм погрязшая страна?
Иль будешь бушевать еще, как страшная стихия,
Выравнивая путь противника Христа?
16 лет назад ты отрелась от Бога,
И трудишься в поту на сатану.
И за твой адский труд имеешь ты в итоге
Расстрелы, голод, холод, моры и тюрьму,
Разврат, грабеж, убийства и безбожье,
Уж превзошли Гоморру и Содом!
И, может, с неба выпадет огонь и серый дождик
На этот адский сумасшедший дом.
(Далее читать стоя!)
Но ты “Святая Русь”, Апостольской Единой
Соборной Церкви, до конца веков,
Покуда не станет страшный день Христов,
Пребудешь Ты неодолимой!
И в глубине души Твоей, как в Китеже незримом,
Не смолкнет до веку-веков
Святой призыв колоколов!”

Приналежність до групи ІІЦ її члени змушені були визнати беззаперечно, як, власне, й те, що на їхніх квартирах проводилися нелегальні збори, антирадянські бесіди й читання віршів. Для останніх, переписаних з дореволюційних видань, були властиві суто духовно-релігійний зміст та життєписи вірних Христа. У зошиті колишньої вчительки О. Ф. Пирек звертають на себе гарно виписані від руки поетичні твори: вірш «Старець», молитовний вірш монаха-відлюдника єгипетської пустині «Райська пташка», віршоване звернення до Людини, написане ще 17 червня 1906 р. ченцем Віталієм зі Святої гори Афон, вірш Олексія Плещева «Предание» (кінця ХІХ ст.), приурочений до дня Святого Георгія (23 квітня) та

ін. Саме ці вірші й листи релігійного і особистого характеру були вилучені слідчими із числа речових доказів антирадянщини групи ПЩ. Залученим до справи був лише контрреволюційний вірш «Церковный звон», поданий нами вище.

Постановою від 2 квітня 1935 р. сталінські інквізитори завершили слідчу справу на обвинувачуваних Трехбратаського Г. М., Пирек О. Ф., Ходанович М. Г., які перебували під арештом в Одеському спецкорпусі ще з кінця грудня 1934 року. Спочатку справу священика Георгія Трехбратаського та інших було направлено до розгляду СПО УДБ НКВС УРСР, а республіканський оперуповноважений 16 лютого 1935 р., відповідно до постанови ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р., прийняв рішення справу за її характером направити на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР. Слідчий клопотав про засудження членів групи ПЩ до різних термінів адміністративної висилки у віддалені місця терміном від трьох до п'яти років.

Особливою нарадою при НКВС СРСР від 9 квітня 1935 р. члени цієї групи були засуджені за статтею 54-10 і 56-21 КК УРСР до ув'язнення у виправно-трудовах таборах: до 5 років ВТТ був засуджений «ідеолог» групи Г. М. Трьохбратаський, а монашки-антисергіянки — до трьох років таборів [7. 81 — 83].

Подальшу долю цих людей прослідкувати не вдалося можливості. Ймовірно все вони відчували на собі увесь трагізм кінця 30-х рр. ХХ століття...

У цій короткій історико-меморіальній новелі, на перший погляд, простежується спроба реконструювати й повернути до життя долі лише трьох істинно віруючих християн, які, начебто, постраждали від сталінського режиму. Однак, думається, мова має йти про сентенції виведеної на основі конструкції вибудованої, рухаючись від малого до великого, а саме треба казати не скільки про трьох осіб, як про трьох людей, помножених на десятки мільйонів, які пережили такий самий жах, або стали жертвами тиранії.

Література:

1. Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918-1923. - М., 1990. - С. 6.
2. Уёмов А. И. Красный террор как система // Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади: іст. -мемор. вид. [у 4 т.] / [уклад. : Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов]. - Одеса, 2005. Т. 3. - С. 795.
3. Вашкевич В. М. Політико-правові засади масових політичних репресій в Україні в 20-х - на початку 50-х років / В. М. Вашкевич, П. Т. Фіров // Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1920-50-ті роки: збірник / [авт. -упоряд. : В. М. Вашкевич (гол. ред. кол.), В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк та ін.]. - Київ-Миколаїв: "Реабілітовані історією", 2000. - С. 4.
4. Войналович В. А. Справа "Істинно-православної церкви" на Одещині // Одесі - 200 : матеріали міжнар. наук. -теорет. конф. : [у 2 т.]. Т. 1. - Одеса, 1994. - С. 78-80.
5. Михайлуца М. І. НКВС, «справа» ІПЦ та професор В. П. Філатов (на матеріалах архіву УСБУ в Одеській області) // Інтелігенція і влада. Зб. наук. праць. — Одеса, 2002. — Вип. 1 (2). — Ч. II. — С. 45-48; Його ж. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939-1945). - Одеса, 2008. - С. 79- 81.
6. Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922-1939 рр.). — Миколаїв, 2009.
7. ДАОО. — Ф. П. — Спр. 9504 [Трьохбратський Г. М., Пирек О. Ф., Ходанович М. Г.].

*Олександр Музичко,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова*

***ЛИСТ ЯЛТИНЦЯ К. ВОЙТЕНКА ДО ОДЕСИТА
М. КОМАРОВА – МАТЕРІАЛ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ БАЗИ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ***

До найбільш принципово важливих проблем у дослідженні історії українського національного руху (як втім і будь-якого іншого історичного явища) належить встановлення його соціальної бази, тобто кола основних ідеологів, практичних діячів та просто симпатиків. Здебільшого увага істориків зосереджена на біографії велетнів, від діяльності яких залишилося багато матеріалів, що згодом перетворилися на історичні джерела. Значно менше щастить «мовчазній більшості», особам, що склали сіру масу, лише іноді «засвічуючись» в національних справах. Яскравий приклад – «темні» селяни та міщани, читачі знаменитого твору миколаївця М. Аркаса «Історія України-Русі». Сам автор та його друзі дуже тішилися з того факту, що ця маса, для якої власне і був призначений популярний твір, надзвичайно ним зацікавилася, сприйняла іскру національної свідомості. Але чи багато ми знаємо конкретних імен та прізвищ цих читачів, їхні конкретні враження? Відповідь є очевидною.

Лише іноді крізь призму біографій, джерельних комплексів, до нас прориваються «голоси» тих, заради «пробудження» яких і працювали провідники національних рухів, зокрема, українського. Прикладом такого «голосу» є лист мешканця Ялти кінця XIX – початку XX ст. К. Войтенка до одного з найвідоміших провідників українського національного руху в Одесі, юриста, бібліографа, історика, літературознавця, друга Лесі Українки,

Михайла Федоровича Комарова (1844 – 1913). Лист зберігається у матеріалах фонду М. Комарова у Відділі рідкісних видань та рукописів Одеської національної бібліотеки, що містить зібрання листів до фондоутворювача – одне з найбільших серед особових архівних, бібліотечних та музейних фондів України. У 1920-х роках син М. Комарова Богдан упорядковував та опрацьовував матеріали архіву та бібліотеки батька разом з низкою українських одеських істориків та літературознавців, членів Одеського наукового товариства при ВУАН та Одеського бібліографічного товариства, серед яких особливо слід відзначити О. Рябініна-Скляревського. На той час листування налічувало близько 1000 листів від 214 кореспондентів за 1880-1913 роки. За підрахунками В. Лазурського, їх археографічне видання мало б не менше як 35 аркушів [1]. Завдання оприлюднення листів взяв на себе провідний одеський історик Михайло Слабченко зі своїми учнями. У 1928 р. він повідомляв про заплановане видання архіву М. Комарова у 8 томах [2, 152]. Однак не судилося. Листи таких корифеїв як Ф. Вовк, Є. Чикаленко та багатьох інших ще чекають на ґрунтовне археографічне видання. Щоправда, суто археографічна цінність листів може бути поставлена під сумнів, адже ще у 1920-х роках більшість з них була передрукована на друкарській машинці і тепер історикам доступні лише списки з оригіналів. Таким чином, ми змушені довіряти сумлінності попереднього покоління одеських істориків, яка, втім, перебувала на дуже високому рівні.

Джерелознавчу цінність проте мають далеко не лише листи титанів. Наприклад, в дослідника історичної пам'яті українців, загалом історіографічного процесу, викликає інтерес лист маловідомого Омеляна Онуфрієвича Василенка з Варшави від 10 червня 1901 р. Дякуючи за надіслану йому працю М. Комарова про козацького отамана А. Головатого, В. Василенко висловлював свої рефлексії від її читання: «Ви надихнули мене повітрям широкого степу, колишньої козацької волі, але разом з тим, розбудили і тяжкі та сумні спогади про минувщину ... Про сучасні болі України... і говорити нічого: вони

звісні всьому світові ... Книжка «Оповідання про Антона Головатого» написана так талановито, з таким знанням нашої минувщини і так відповідає психологічним умовам та розумовим вимогам нашого народу, таким понятним для українця всякого стану язиком, що застається лишень побажати, щоб вона побачила як найбільше света, розійшлася по всіх селах, та хуторах широкої України-Руси» [3, 19]. Таким чином, маємо відгук про історичні студії непрофесійного історика М. Комарова, які, як і трохи пізніше іншого аматора М. Аркаса, справили неабиякий вплив на простих людей.

Типологічно близьким до цього листа є недатований лист до М. Комарова з Ялти від К. Войтенка. Припускаємо, що лист був написаний наприкінці 1890-х — на самому початку ХХ ст. З орфографії, стилістики та змісту листа очевидно, що його автор належав до пересічної маси ледве грамотних осіб, що проте переймався самоосвітою та вічними і високими питаннями національного розвитку. Саме з цієї верстви вийшли пізніше читачі праці М. Аркаса та газети «Рада». Про останніх вже у 1910 р. А. Ніковський виразно писав до Є. Чикаленка, зауважуючи, що ідею про підтримку «Ради» дуже близько до серця сприймає середня, напівінтелігентна публіка, зокрема, одеський «сентиментальний ковбасник» К. Литвиненко: «Цей завзятий крамар зо всіма покушцями розмовляє по-українському — і його постійні покушці (воєнні, чиновники і т. ін.) з цим миряться. Вивіски має українські. Коли інтелігенція на подільські українські школи давала по 1 карбованцю, він давав 20. Грає на бандурі (препогано, але інструмент поважає). Грамотний не дуже, але пурист в мові такий, що навіть «Українську граматику» Кримського силкується читати. Скуповує багато краму з губернії, а своїх поставщиків наvertsає до українства. До нього навіть з Ананьєва звертаються крамарі в українських справах і Кость Литвиненко їм професор. Кобзар Потапенко (зараз він у Києві) жив у нього — він йому допомагав. Був членом Ради Одеської «Просвіти». По вдачі — справжній крамар, а в українстві — активна, ідейна людина.

Українство для нього – душевний відпочинок від ковбасної справи...» [4, 53-55].

В особі К. Войтенка маємо подібну людину. Зміст листа свідчить про його знайомство з азами історії України, яку він навіть силкувався сприймати в історіософському річизні. Бачимо тут своєрідний сплав з слов'янофільства кирило-мефодіївців, ідеї Галицького П'ємонту та протонаціоналізму. К. Войтенко повністю сприйняв ідею соборності України, що була однією з провідних постулатів ідеологів українства. Самокритична оцінка автором українців перегукується з тими оцінками, які висловлював пізніше один зі стовпів українства Є. Чикаленко і, думається, цілком відповідала їй, на жаль, відповідає їй досі, дійсності. Найоригінальнішим місцем листа є роздуми про українську пресу. В подібному дусі згодом велися дискусії між видавцями та читачами газети «Рада», низки одеських видань. Ідея про необхідність поширення української ідеї шляхом заснування російськомовної української преси була реалізована наприкінці 1890-х років шляхом видання одеською громадою часопису «По морю и по суше», на початку ХХ ст. – газети «Народное дело», а у 1918 р. – газети «Молодая Україна» та «Одесская мысль» В. Піснячевським. Активно одеські українці використовували сторінки та шпальти ліберальної періодики, «Отечественные записки», «Южные записки», «Одесские новости» и «Одесский листок». Не виключено, що певний вплив на генезу цієї справи міг мати скромний голос К. Войтенка. У 1905 р. була реалізована й інша пропозиція К. Войтенка – заснувати український клуб. Спочатку такою організацією в Одесі стала не тільки «Просвіта», а у 1910 р. власне й Одеський Український клуб.

Таким чином, матеріали, подібні до листа, що нижче публікується у повному вигляді, дозвояють поглибити наші уявлення про поширення українського національного руху на півдні сучасної України та й України загалом. І схоже на те, що ми ще й досі, перебуваючи в полоні модних схем та догм у стилі Б. Андерсена, М. Гроха, значно применшуємо темпи та успіхи ук-

раїнського національного руху, часто розглядаємо його лише по лінії згори — вниз, а не знизу — вгору, витискуємо його на якійсь містично-теоретичний рівень, замість з'ясування конкретики, тоді як доцільно ці лінії та підходи органічно поєднувати.

Архівний документ представляє собою лист аркушу на А4 з текстом, що надрукований на друкарській машинці. Головною особливістю орфографії тексту є послідовне використання російської літери «ы» замість українських «і» та «и». Позаяк цінність листа для нас полягає в історичній, а не у мовній площині, ми дозволили собі скрізь привести цю особливість з нормами українського правопису. Втім, інші особливості стилістики та орфографії листа збережено.

Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної бібліотеки. — Ф. М. Комарова. — Спр. 28/2. — Арк. 23-26.

Шановний Добродію!

Мені здається, що Ви щирий Українець, і по сему я хочу з Вами погумунити по щирости. Вибачайте, що турбую Вас: я самотній на світі і тільки таким робом і одводю собі душу, що поговорю хоть письменно то з тим, то з іншим добродієм.

Я хочу сказати Вам ось що: Ми, Українці, часто винуватем Москалів в їх неправдах до нас, то наврядь чи Москалі так вже винуваті в нашій наційній лихій годині, — вся наша біда в нас самих і більше ні від кого. Довгі віка батрачиства збили нас з пантелику, зробили каліками нездатними, до самотійного господарства і відси вся наша біда: зжились ми так з своїм лакейським становищем, що нам уже і розстатися з ним не хочеться. Звісно ярипенем трохи, борсаїмся, ну хіба ж і самий вірний лакей не бурчить щось під ніс, сповняюче приказ пана? Кінь і той шуле вуха, а все таки жде поки не надінуть на нього хомут. Так ми, а не инше. Немає у нас ні великої любові до родини ні завзяття, — живемо собі, бо можна кой-яко жити... Були ми данниками Татар, були — Литви, Польщі, чом же не возить на собі Москаля — таке наше назначення... Ми наче создані для того, щоб усилювать інчі народи своїм їднанням. Україна — вилічений, чим раз більш

ростущий кусок глини, із якого виливаються: Москалями — москалі, а Поляками — поляки; все що виходе із маси народу робиться або Москалем, або Поляком, тільки не українцем. Чуб у гору підіймайться, як подумаєш про таке страшне зьявище — гине народ!.. Він і не Москалем, і не Поляком робиться а кат знає чим — калікою — пошихачем, годним хіба тільки для того, щоб розумить те, що приказує пан.

Підгодовують нас мякиною, а декого і від столу, і ми ради старатися... Стида немає — «поганому виду немає стиду». Ні, у нас є і патриоти — щось буркоім під ніс... Пишуть книжки на рідній мові, тільки стидяться говорить по своєму між людьми. І виходе: Ви, мужики, говоріть по мужичому, а ми — пани будем хоть і по панському, бо нам же треба чим нібудь відрізнятися від вас дурнів... А мужик всіда лаяв панів і всіда ішов за ними слідом, сам не замічаючи того, і тепер він іде і не зупиниш його ніякими книжечками... І патріотизм у нас дурний якійсь не щирій. Мурчимо собі під ніс. Забити памороки — неясно в нашій голові те, чога нам треба, і ми не знаєм з якого краю починать, і що робить. Так і в Росії так і в Австрії. Самих близьких і вірних пролазок ніхто не шукає, робиться все так — аби як — граються у патріотизма. Київляни і Херсонці шукають перед правительством, щоб видавать газети, і непременно, на українській мові. Наче не знають того, що їм не дозволять і що читать тих газет нікому буде. А російських газет у нас немає в руках «патріотів», їх видають поляки, жида, німці, та хіба ще наші перевертни, а патриоти ні ... Як можна? Ми не хочем бути нечистими, коли не на своїй мові, то не на чій. А я впевнений, що якби в деяких городах України були російські газети, але з українським напрямом, то вони більше робили би добра, аніж другі які способи.

Одно тільки те, що вони знайомили б нашу інтелігенцію з рідною нам Галицією, котру вона зовсім не знає, сприяло б розвитку любові до рідного краю. Нехай би таки газетки із дня в день подавали всяки вісті із Львова і поміщали всякі замітки життя-буття нашого люду в Австрії, а теж критичні

розбірки на нові книжечки на українській мові. Та що й казати, така газета нам нужна і нужна – а ми, розумні люди, не хочем цього робить. Чужі ж люди користуються таким опуском і роблять те, що нам далеко не до смаку – читаєш газету і кривися, бо що не слово про нас, то брехня.

Пора б нам порозумнішати, пора! До яких пор нас будуть калічить морально сусіди, скручуючі наші душі на свій лад? Так жити нільзя, так ми пропадимо. Мужик не розуміє пана, пан мужика, – якийсь гармидер получається не гучний, але страшний... Галиція повинна спасти Україну, а Україна – Слов'янські народи. В слов'янськiм ділі Україна – стовп, на котром тільки і може збудуватися жаданна слов'янська федерація. І самобутність нужна всім, тільки сего ні хто не розуміє: вони повинні дати при федерації слов'ян – те рівновісся, котре должно бути між ними і Росією: вони умалють Росію і не дасть їй вельми панувати над другими народами. Погибне Україна і Слов'янам капут: дві величєнні пащі відкриються на їх, одна німецька, друга Російська, і як там вони не будуть пручаться, все таки одні за другими будуть проковтнуті пащами. Слов'яни повинні це знати і якомога спасти Україну, маючи на виду федеративне єднання. Всі учєні слов'янського мира повинні зблизитися між собою і працювати по одному напрямі. Чом би, наприклад, не скластись всєслов'янській депутації в Петербурзі і не вимовить дещо для України перед правительством?.. Школи нам нужні з українською мовою, особливо в селах – бо калічєтьєся народ – деморалізуєтьєся; от хай би слов'яни заявили про це нашому градоначальству. А чи нільзя б нам устроювати українських клубів, де б інтелігенція наша могла їднатися духовно і де б мова наша ріднилась з панами?.. Треба нам щось думати. Перш же всего нам треба мати Російски газети з Українським напрямом. Отсе я тільки і хотів Вам сказати, шановний Добродію. Хотілось би вислати в яку Галицьку газету, та не умію писати як слід – мало учився. Хотів би я і Ваші знати думки про дещо і був би вдячний, якби мені черкнули.

Ялта, до востребованія К. Войтенко

Література:

1. Лазурський В. Ф. Архів М. Ф. Комарова // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. — Ч. 2-3. — Одеса, 1929. — С. 150-151.

2. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952) / Упор. В. Заруба. — Дніпропетровськ, 2004. — 348 с.

3. Відділ рідкісних видань та рукописів Одеської національної бібліотеки. — Фонд М. Комарова. — Спр. 28/2 (Листи авторів з прізвищами, що почитнаються на «в-д. »).

4. Чикаленко Є., Ніковський А. Листування. 1908-1921 роки / Упорядн. : Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. — К., 2010.

*Ігор Гулянович,
аспірант кафедри історії України
Одеського національного університету
ім. І. І. Мечникова*

***ВІРМЕНСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ МІСТ ПІВДЕННО-
ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.***

Після втрати власної держави значна кількість активного вірменського населення (кушці, ремісники) покинула рідні місця та переселилася до інших земель. На території Західної України значні вірменські колонії склалися у Львові та Кам'янець-Подільському та інших містах. Південно-західна частина України в період середньовіччя раннього модерного часу перебувала у складі Молдавського князівства, а згодом — Османської імперії (Оттоманської Порти). Найбільшими містами, де жили вірмени, були Аккерман, Ізмаїл і Клія. Але військово-політична ситуація, що склалася в кінці ХVІІІ ст. не дала можливість сталого розвитку вірменських громад і вони змушені були покинути насиджені місця через побоювання помсти османських чиновників за військові невдачі. Частина з них оселилася в вірменських колоніях на Дністрі — Григоріополь і Нові Дубоссари. Але нова російсько-турецька війна знов дозволила їм повернутися.

Історіографія комплексних праць, присвячених історії вірменських громад в Україні, відсутня, але аналіз джерел і літератури щодо цієї проблеми подано у роботі Я. Р. Дашкевича [1]. Поряд з цим є окремі дослідження щодо історії вірменського населення окремих міста: праці Д. А. Давтяна [2] і Л. Х. Калустяна [3] про історію вірменського населення Одеси, В. Місюка [4] про розвиток вірменської громади в Аккермані. Серед узагальнюючих праць виділимо дослідження дореволюційного історика А. О. Скальковського [5], радянських науковців В. С. Зеленчука [6] і А. Х. Тораманяна [7], українського історика О. А. Бачинської [8, 9, 10], молдавських дослідників Д. Поштаренку [11], В. М. Томульця

[12] та ін. Серед краєзнавчих досліджень виділимо публікацію краєзнавця Я. Козиря [13].

Під час російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. міста Південної Бессарабії (Буджак) залишила значна кількість вірменського населення: Ізмаїл залишило 320 сімей (802 чол. і 850 жін.), Аккерман – 142 сім'ї (444 чол. і 408 жін.), Кілію полишило 120 сімей (329 чол. і 350 жін.) [14. 126]. Після завершення військових дій (за даними, поданими І. Г. Кіргоаге) вірменського населення в Аккермані і Кілії на початок 1806 р. взагалі не було [15. 37 – 38]. Але коли розпочалася війна 1806 – 1812 рр. і російська армія змогла швидко захопити Буджак, в 1808 р. в Аккермані провели перепис населення, за яким було зафіксовано 131 вірменську родину (38% від загальної кількості мешканців). Більшість з них (117 родин або 89,3%) називали себе корінними жителями міста [9. 71], решта – з Молдавського князівства чи з-за Дунаю. На 1818 р. в Аккермані проживало 600 вірмен або 12,9% від кількості населення міста [11. 47]. На 1828 р. вірмен проживало 704 особи (382 чол. і 322 жін.), включно 39 (18 чол. і 21 жін.) представників духовництва (7,2%) [16. 112 – 113]. В 1844 – 1845 рр. кількість вірмен у місті скоротилася до 692 осіб (4,4%) (5 осіб проживало в посаді Турлак поблизу міста) [11. 49]. На 1849 р. в Аккермані мешкало 767 вірмена (вірмено-григоріанського віросповідання) [17. 25зв.], а в 1862 р. – 922 особи, незначна кількість вірмен (4-5 осіб) проживала в посадах Шабо і Папушой [18. 81].

В Бессарабії міщанське населення було об'єднане у специфічні громади за соціальним і етнічним принципом. Вірмени міста утворили вірменську міщанську громаду, що займалася релігійним життям своїх членів, виконувала добротинні, фіскальні і юридичні функції. Російська влада, намагаючись уніфікувати життя мешканців Бессарабії, передавала правові і фіскальні повноваження міській владі, а громада займалась релігійними проблемами і допомогою незможним членам [6. 220 – 221]. Допомагало збереженню вірменській громаді і те, що в релігійному відно-

шенні вона відрізнялася від християнського населення міста. Імперській уряд у 1830 р. затвердив вірмено-григоріанську Нахічеванську и Бессарабську єпархію з центром в Кишиневі, до якої також відносились вірменські церкви С. -Петербурга, Москви, Новоросійська, Облaсті війська Донського [6. 222 – 223].

В Аккермані діяла церква Успіння Божої матері (побудована у ХІІІ ст.), яка являла собою «невеличкий будиночок з хрестом, що опустився в землю» [19. 414]. Поруч знаходилася приходська школа, де на 1838 р. працював один учитель, що навчав 65 учнів [20. 137]. На кінець 1840-х рр. у школі навчалося 60 хлопців [21. 346]. В 1861 р. в школі працювало два вчителі і навчалося 50 хлопців [22. 74]. Довкола церкви розташовувалася значна кількість будинків, де проживали вірмени, що утворювало «вірменську махалу» – місце компактного проживання тієї чи іншої етнічної або соціальної групи. В Аккермані в цей час існували «малоросійська», «грецька» та ін. «махали». На міській землі знаходилося 7 виноградних і фруктових садів, що належали архієпископу бессарабських вірмен [16. 115].

В основному вірмени займалися торгівлею і ремеслами. Наприклад, начальник контрольних митниць Н. В. Байков в березні 1813 р. писав про вірмен і євреїв з Аккерману, що займаються торгівлею та «...оселилися, скориставшись вигідними умовами розташування». Вони займалися зовнішньою торгівлею, і возили «... різні вироби на продаж в Одесу та Херсонську губернію» [23. 82]. Вірмени не витримали жорсткої конкуренції з боку євреїв, росіян, молдован і греків, і змушені були займатися дрібною чи роздрібною торгівлею.

Ще одним великим містом Буджака був Ізмаїл, де на 1808 р. проживало 29 родин вірмен (2,1% від загальної кількості). Переважна більшість вірмен прийшла на проживання до Ізмаїлу із селищ і міст правого берегу Дунаю, інші – були постійними жителями Ізмаїла [9. 151, 154]. В цей період Ізмаїл став перевалочним пунктом для вірмен, які втікали з турецьких володінь. На 1812 р. в фортеці Ізмаїл мешкало 63 родини (9%) [5. 389]. У новоствореному форштадті (передмісті), а вже з

1812 р. місті біля Ізмаїльської фортеці – Тучкові, для вірмен було виділено місце для «Вірменської площі», де мали б бути поставлені лавки для торгівлі, але через брак грошей цього не було зроблено [24. 9]. На 1818 р. там проживало 272 особи (4%) [8. 157], котрі були об'єднані у вірменську громаду, яка володіла 62 будинками, кав'ярнею, магазином (складом), 37 лавками [6. 220]. В Тучкові на 1828 р. проживало 267 осіб (147 чол. і 120 жін.) вірмен міщанського стану (2,9%), також в місті проживало 12 (6 чол. і 6 жін.) представників вірменського духовництва [16. 375]. В 1844 – 1845 рр. кількість етнічної групи становила 290 осіб (1,6%) [11. 49], а в 1852 р. загальна кількість вірмен складала вже 315 осіб [12. 173].

Для своїх духовних потреб громада використовувала молитовний будинок, згодом була збудована церква на честь Св. Георгія. Довкола храму утворилися дві вулиці, де в основному проживали місцеві вірмени, – Верхньо– і Нижньовірменські, що складала «вірменську махалу».

На 1820 р. вірмени становили 2,9% від загальної кількості осіб, що торгували у фортеці Ізмаїл і передмісті Тучков [25. 293]. На 1852 р. там проживало 60 осіб (34 чол. і 26 жін.) [12. 173], що займалися торгівлею.

Одним із значних міст цього регіону була Кілія. В османський період в місті існувала значна вірменська громада. Відомий дослідник М. Шлапак припустила вірогідність існування на кінець XVIII ст. у Кілії вірменської церкви [26. 428]. За матеріалами «Опису Кілії» (1808 р.) вірменські родини на території міста не мешкали [10. 68 – 85]. За іншими відомостями на 1809 р. в місті мешкали 4 вірменські родини [6. 223]. В статистичних матеріалах 1828 р. [16. 118] вірменське населення відсутнє, але на грудень 1832 р., згідно з рапортом кілійського поліцмейстера Папазова, в місті проживало 77 вірмен (43 жін. і 34 чол.) [27. 42зв.] або 2,1% від загальної кількості населення, а серед купців міста було 25 вірмен (з урахуванням з членів родин – 5,6% від загальної кількості купців) [27. 77зв. -78]. За статистичним вимірами в 1844 – 1845 рр. вірменського

населення в місті знов не зафіксовано [11. 49]. Лише на 1852 р. в документах згадано про трьох вірмен [28. 121].

Третім містом в Придунав'ї було Рені, яке в османський період розвивалось як містечко, де більшість мешканців займалося рибальством. Але коли Буджак відійшов до складу Російської імперії, на території цього населеного пункту ледь не з'явилась вірменська колонія. Запропонував цю ідею Манук-бей Мірзоян, етнічний вірменин, який в період османського панування був драгоманом (замісником міністра зовнішніх справ) і міністром фінансів Оттоманської Порти. Він приймав активну участь в підготовці Бухарестського мирного договору 1812 р., після цього турецька влада звинуватила його у зраді. Манук-бей залишився жити в тій частині Молдови, котра відійшла до Російської імперії. В своїй пропозиції (1817 р.) Манук-бей писав, що місце для нового міста, яке найбільш придатне для «...швидкого приросту і джерелам надійного добробуту, була б течія річок Дунай і Прут на місці Томарова чи Рені» [29. Ззв]. Замість видатків на побудову міста Манук-бей пропонував надати йому 35 тис. десятин землі і звільнити від надання підвод і постою для армії. Формально колишній міністр фінансів Османської імперії був власником земель довкола міста — 9 (21) червня 1812 р. він викупив їх у буковинського монастиря [29. Ззв].

За проектом Манук-бея, місто в адміністративному плані мало би підкорятися Бессарабському губернатору, мешканці мали би право на заснування магістрату зі всіма чиновниками, які за статусом були державними урядовцями. Цей орган пропонувався як суд I-ої інстанції для розгляду карних та господарських справ; влада магістрату поширювалася би на 35 тис. десятин землі і на всі поселення, що на них розташовувались. Планувалося, що порт Рені отримувє економічні пільги (купці — право вільної торгівлі у межах імперії, місто — звільнення від подушного податку, рекрутського набору, підвозу припасів і постою для військових частин та ін.). Також в місті мала б бути свобода богослужіння для християн та рівні можливості на отримання місць в міському управлінні [29. 6 — бзв, 7].

У свою чергу Манук-бей був готовий прийняти на себе на 5 років певні зобов'язання для сприяння розвитку новоствореного поселення: побудувати одну грецьку і одну вірменську церкви і поселити 50 родин відповідного віросповідання; заснувати два училища при грецькій і вірменській церквах, а після 5 років надати цим церквам прибуток по 200 червонців кожній. Він планував спорудити міську ратушу, де б розміщувалася поліція, суд та інші органи влади; платити заробітну платню урядовцям міського магістрату, відшкодовувати канцелярські витрати тощо; подарувати колоністам землю, на яку вони переселятимуться, забудувати простір, який оточував міську площу, а також велику і дві другорядні вулиці, що вели до порту і карантину двоповерховими кам'яницями, спорудити церкви у селах і мечеть для мусульман, якщо їм буде дозволено жити у місті. У якості населення, яке мало б заселити місто розглядалося вірменське, грецьке, молдавське та ін. [29. 9зв. — 10зв. — 11зв.]. Манук-бей брав на себе зобов'язання забезпечити місто Рені будівельним лісом, який належав йому в поселенні Гіндчешти (Хинчешти) Орхеївського цинуту. Манук-бей встиг створити вірменську колонію у власному маєтку Гіндчешти [29. 4зв.].

Цей проект Манук-бея не зустрів особливого захоплення серед владних структур Російської імперії. Статс-секретар граф І. А. Каподістрія скептично віднісся до цих починань, сумніваючись «...чи має особиста вигода Манук-бея забезпечити успіх цього починання» [29. 39].

Після смерті Манук-бея цей проект занепав і його нащадками не розглядався. В статистичних вимірах першої половини XIX ст. вірменське населення в Рені не було зафіксоване.

Одеса, за своїм соціально-економічним розвитком, була найбільшим і найбагатшим містом регіону, до якого переїздили значні маси населення, в тому числі і вірмени. В основному вони походили з Григоріополя. Перші григоріопольські вірмени переїхали до Одеси на початку XIX ст. Вони займалися торгівлею, були перукарями тощо. Селилися в південній

частині міста [3. 11]. Одеська громада вірмен впродовж 1820 – 1840-х рр. боролася за право збудувати власну церкву, але, через адміністративні перепони отримала таку можливість лише в 1844 р. Церква була названа на честь Св. Григорія Провісителя і розташовувалася на розі вул. Єкатерининської та Базарної [2. 50]. В 1853 р. при церкві було споруджено будинок для притчу. При церкві, завдяки моральній та фінансовій підтримці С. Д. Холайджаглу, в 1846 р. (за іншими даними в 1849 р.) була відкрита ще й приходська церква [2. 56 – 57].

В Одесі в кінці 1840-х рр. жили 4 родини вірмен-католиків, які приїхали до міста з Подільської губернії і Османської імперії [30. 375]. В подальших статистичних вимірах ця релігійна громада не була врахована і доля її не відома. Загальна кількість вірменського населення (вірмено-григоріанського віросповідання) в Одесі на 1859 р. становила 628 осіб (325 чол. і 303 жін.) [31. 148].

Історія вірменської громади Очакова мало відома. На кінець XVIII ст. вірменська «махала» налічувала 45 дворів, одну церкву [32. 141] та знаходилася на території міста за гарнізоном. Якщо в перші роки перебування міста у складі Російської імперії вірменське населення залишалось у Очакові, то у першій половині XIX ст. більшість підприємливих жителів поїхали з міста.

В османський період історії Овідіополя (тоді він мав назву Аджидере) в місті мешкала вірменська громада, окремі з її представників «володіли тут значними майстернями з вичинки шкір» [33. 142]. В квітні 1792 р. Катеринославський губернатор В. В. Каховський доповідав Катерині II, описуючи вигідне місцезнаходження міста: «...зручність для переселення греків та вірменів з Румелії ...» [33. 146]. Але далі рядка в листі можливість переселення вірмен не пройшла, російська влада переорієнтувалася на інші проекти, а Овідіополь перетворився на заштатне місто.

Вірменські громади в містах Південно-Західної України, попри давню історію свого існування, в першій половині XIX ст. плідно розвивалися лише в Аккермані, Ізмаїлі та Одесі.

Поряд з цим, в кількісному відношенні їхня вага постійно зменшувалася через притік до міста населення з сіл Бессарабської області, Херсонської губернії та суміжних територій.

Література:

1. Дашкевич Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV-XIX веков (историографический очерк). – Ереван, 1962.

2. Давтян Д. А. История храма Св. Григория Просветителя Армянской Апостольской церкви в Одессе. – Одесса, 2004.

3. Калустьян Л. Х. Армянская диаспора Одессы: Очерк истории армянской общины г. Одессы. – Одесса, 1999.

4. Мисюк В. Армянская диаспора Аккермана // Советское Приднестровье (Белгород-Днестровский). – 1996. – № 73 (8175). – 4 сентября.

5. Скальковский А. А. Измаильское градоначальство в 1847 году / Журнал Министерства внутренних дел. – СПб., 1849. – Ч. 25. – С. 374 – 422.

6. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. : (Этнографические и социально-демографические процессы). – Кишинев, 1979.

7. Торамаян А. Х. Армяне и памятники армянской культуры на территории Молдавии XIV-XIX вв. в источниках и литературе // Jantabava}k • aoav ravde} (Историко-філологічний журнал). – Єреван, 1972. – № 2. – С. 193-212.

8. Бачинська О. А. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. : (Заселення й економічне освоєння). – Одеса, 2002.

9. Бачинська О. А. Етносоціальний склад і шляхи міграцій населення Придунайського регіону кінця XVIII – початку XIX ст. (на прикладі міста-фортеці Ізмаїл) // Надчорномор'я у IX ст. до н. е. – на початку XIX ст. : студії з історії та археології. – К., 2008. – С. 149-156.

10. Бачинська О. А., Прігарін О. А. Етнокультурна характеристика населення міст Нижнього Подунав'я на початку XIX ст. : За матеріалами «Опису Кілії» 1808 р. // Південна Україна XVIII-XIX століття // Записки наук. -дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1997. – С. 68-85.

11. Poetarencu D. Populația urbană a Basarabiei on perioada 1850-

1918. Tezr de doctor on domeniul istoriei. – Chieinru, 2010.

12. Tomuleю V. Instituirea administraoiei speciale a oracului Ismail ei rolul ei on evoluoia burgheziei comerciale (1830-1853) // Tyragetia, s. n. – Chieinru, 2010. – Vol. IV [XIX]. – № 2. – h. 163-176.

13. Козырь Я. Армяне в Бессарабии // Курьер недели (Измаил). – 2010. – № 33, 35, 41. – 24, 30 апреля, 22 мая.

14. Белова Є. Приднання Буго-Дністровського Межириччя до Російської імперії в документах // Чорноморська минувшина. – Одеса, 2010. – Вип. 5. – С. 123-132.

15. Киртоагэ И. Г. Численность и этнический состав населения городов Бендеры, Килия и Аккерман в XVIII – начале XIX века // Известия Академии наук Молдавской ССР. Серия общественных наук. – Кишинев, 1977. – № 1. – С. 34-42.

16. [Корнилович С. И.] Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой, или Буджака, с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производившей по высочайшему повелению размежевание земель оной на участки с 1822 по 1828-й год. – Аккерман, 1899.

17. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 35.

18. Население области в 1862 году по национальностям // Записки бессарабского статистического комитета. – Кишинев, 1864. – Т. 1. – С. 91.

19. Афанасьев-Чужбинский А. С. Собрание сочинений. – Т. VIII: Поездка в Южную Россию. Очерки Днестра. – СПб., 1893.

20. Ведомость о числе учащихся и учащих в Новороссийском края и Бессарабской области // Новороссийский календарь на 1839. – Одесса, 1838. – С. 135-140.

21. Ляликов Ф. Исторический и статистический взгляды на успехи умственного образования в Новороссийском крае // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1848. – Т. 2. – С. 330-356.

22. Об учебных заведениях ведомства министерства Народного Просвещения дирекции училищ Бессарабской области, за 1861 г. // Памятная книжка Бессарабской области на 1862 год. – Кишинев, 1862. – С. 74-77.

23. Томулец В. М. Торгові зв'язки Бессарабії з Україною в 1812-1830 рр. // УІЖ. – 1987. – № 6. – С. 78-85.

24. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 214 за 1832 р. – Спр. 15.

25. Мунтян М. П. Экономическое развитие пореформенной Бесса-

рабии // Ученые записки Кишиневского государственного университета им. В. И. Ленина. — Т. 119. — Кишинев, 1971. — С. 4-385.

26. Шлапак М. Е. Килийская каменная крепость // *Stratum plus*. — Кишинев, 2005-2009. — № 6. — С. 421-429.

27. Комунальна установа «Ізмаїльський архів». — Ф. 56. — Оп. 1. — Спр. 152.

28. Абакумова-Забунова Н. В. Русское население городов Бессарабии XIX в. — Кишинев, 2006.

29. ДАОО. — Ф. 1. — Оп. 214 за 1817 р. — Спр. 2.

30. Скальковский А. А. Армяне-католики в Новороссийском крае // *Новороссийский календарь на 1850*. — Одесса, 1849. — С. 375-378.

31. ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 60.

32. Серета А. Г. Силистренско-Очаковскіяят еялет през XVIII — нач. на XIX в. : административно-териториално устройство, селища и население в Северозападното Причерноморие. — София, 2009.

33. Аргатюк С. С., Сапожников І. В. Минувшина багряних степів: Нариси з історії Овідіопольського району. — Одеса, 2007.

*Тамара Биханова,
краєзнавець*

***ПРОФЕСОР МИКОЛА ЧАЙКОВСЬКИЙ:
«ЗАРАЗ МІЙ ДІМ ТУТ, У СОНЯЧНИЙ ОДЕСІ...»***

Сьогодні, коли я пишу ці рядки, – 18 вересня 2011 р. 82 роки тому, 18 вересня 1929 р. на Одеський залізничний вокзал прибув потяг з Галичини та на перон вийшла звичайна родина: тато, мати та двоє дітей. Так сталося, що їх ніхто не зустрів. Сам Микола Андрійович Чайковський (а саме його сім'я прибула до Одеси) на той час вже мав за плечима досвід педагогічної діяльності та де кілька наукових публікацій. Перед тим, як приїхати до Одеси, учителював у Львові, Тернополі, Равві Руській, очолював приватні гімназії Явора та Рогатина. Студював він математику в Празькому та Львівському університетах та вже захистив докторську дисертацію у Відні. Так чому доктор математичних наук разом з сім'єю переїхав до Одеси? Бо, як згодом розповідала його донька Катерина Миколаївна Чайковська, багато хто зі знайомих та родичів відмовляли його від цього переїзду, при цьому запитували: «Як можна кидатися у це більшовицьке пекло?» [1].

Перш, ніж відповісти на це питання, пропоную пригадати перші кроки радянської влади у галузі розвитку української науки. З одного боку вийшли дві постанови: «Постанова Всеукраїнському комітету сприяння вченим» – постанова про українізацію. В СРСР не вистачало фахівців, чимало вчених або загинуло під час громадянської війни, або виїхало за кордон. До того ж Ленін вказував, що «Будь-яка куховарка може правити країною, якщо її навчити». А от вчителів та вчених на той час як раз і не вистачало. По всій країні утворювалися так звані «робфаки» – робочі факультети, які теж потребували вчителів та науковців. Тому влада і стала запрошувати

науковців з-за кордону. Для виконання постанови партії про українізацію більшовицької України запрошували фахівців з Галичини (яка на той час належала Польщі), які володіли українською науковою термінологією.

По-друге, наприкінці 1920-х рр. ще не мали місця ті репресії проти вчених та і всього народу, які почалися незабаром. Саме на той час мала місце одна подія, котра, мабуть, вплинула на остаточне рішення М. Чайковського прийняти запрошення до Одеського Інституту народної освіти. У 1922 р. з Одеського порту вийшов за кордон так званий «філософський корабель». Більш ніж 40 вчених зі всієї радянської України, не згідних з новими законами, були на цьому кораблі вигнанні з країни. Вони були фахівцями у різних галузях, але більшість з них (17 чоловік) викладало філософію — тому і корабель отримав таку назву. Під загрозою смерті їм було заборонено повертатися до Радянського Союзу. Майже всі ці вчені у майбутньому здобули світову славу. Таким чином: якщо б не сподобалося в Радянській Україні, М. Чайковській мав надію повернутися додому.

З іншого боку, як пригадувала його донька, навіть коли Микола Андрійович зайняв посаду директора приватної гімназії спочатку в Яворі, а згодом і у Рогатині, матеріальне становище дійшло до того, що він не міг утримувати родину. Про наукову роботу за таких умов годі було мріяти. А коли він працював у Львівському таємному українському університеті, остаточно усвідомив, що польська влада не дасть вільного національного розвитку науці. Як М. Чайковський ставився до рідної мови говорить той факт, що перша робота, яку він видав вже в Одесі, мала назву «Українська математична наукова бібліографія». У цій праці він зробив огляд-бібліографію усіх математичних статей, надрукованих українською мовою з 1894 до 1929 рр. як у самій Україні, так і в еміграції, а «...також всі праці чужими мовами, що появилися на українській етнографічній території коштом державних в УСРР, або українських громадських організацій» [2]. Він звернув увагу, що до

Жовтневої революції «...маємо тільки невеличку кількість математичних праць на Галичині. На російській Україні не появилось нічого — ні до 1905 року, коли в загалі українське слово було в кайданах, ні після тих пільг, що принесла перша революція... А з 1917 року до 1929 року було видано 617 праць, з них українською мовою -396, російською -137 і 87 іншими мовами...Усіх авторів, що брали участь в цих видання, є 140. До 1917 року — 46 праць українською мовою» [2].

У щоденнику Миколи Андрійовича знаходимо рядки, в котрих він сам відповідає на запитання: «Чому переїхав до Одеси?» Отже читаємо його відповідь: «Що мене змусило емігрувати до Радянського Союзу? Цього не розповіси одним словом, не опишеш в одному листі. Бажання працювати для свого народу може спонукати людину на неймовірні кроки. Там, дома, я не мав можливості працювати для народу. У мене її відняли...» [3].

М. Чайковський був не перший з галичан, хто повірив в те, що «...в радянській Україні... вимальовувалися чудові перспективи для розвитку науки. Дехто з галичан повірив у таку можливість; їхні подальші плани були пов'язані саме з великою Україною» [1]. М. Чайковський кілька років листувався з різними людьми з Одеси та інших міст Радянської України, висловлював своє бажання переїхати до Одеси. На весні 1929 р. в Одеському інституті народної освіти вмирає професор Шатуновський та звільняється посада викладача математики. Миколу Андрійовича повідомили про вільну вакансію та про те, що «...ради бачити мене на тій роботі, тому я подав заяву на цю посаду...» [4].

Академік Михайло Пилипович Кравчук (він теж переїхав з Галичини, але раніше) за згодою наркома освіти УСРР М. О. Скрипника надіслав М. Чайковському запрошення на цю посаду. Але, я гадаю, що М. Чайковський все ж таки мав сумніння щодо переїзду, бо перш ніж остаточно прийняти рішення, він ще навесні 1929 р. сам їде до Одеси. Як кажуть «на оглядини». Тут він зустрічався та розмовляв з викладачами, вченими, заприятелювавши з деякими з них. Ректор Інсти-

туту Народної Освіти О. Внуков пообіцяв надати сім'ї М. Чайковського квартиру.

18 вересня 1929 р. Микола Андрійович вийшов з потягу в Одесі разом з дружиною Наталією Ілларіонівною, з донькою і сином, але їх ніхто не зустрів. Він приймає рішення самотужки добиратися до 10-ї станції Великого Фонтану, де на той час на дачі мешкав відомий діяч культури Богдан Михайлович Комаров (цю дачу Богдан Михайлович купив у 1907 р. і, під час перебування у Одесі, саме на цій дачі зупинялася Леся Українка). Племінниця Комарова була дружиною викладача математики Тиміша Михайловича Василичина, який теж приїхав до Одеси з Галичини. Саме Тиміш Михайлович повинен був зустріти сім'ю Чайковського на вокзалі... Але вже коли Микола Андрійович приїхав до Комарова, його повідомили, що саме у той день заарештували Т. М. Василичина (незабаром його відпустили і він здружився з Миколою Андрійовичем).

У протоколі допиту М. Чайковського читаємо такі рядки відносно М. Василичина: «Ми розмовляли дуже багато на різні теми... Він мав симпатії в педагогічних колах та тішився авторитетом серед студентів» (справа № 1068). Донька М. Чайковського, Катерина, у своїх спогадах розповідала, що батько спочатку, після перших вражень, вирішив негайно повернутися до Галичини, але ...повертатися було вже нікуди, бо все їх майно приїхало разом з ними. Отже вони залишилися в Одесі. Богдан Михайлович допоміг улаштувати сім'ю Чайковських до санаторію на Люстдорфі, де на той час директором був галичанин — лікар Сенчина. В цьому санаторії сім'я мешкала до кінця вересня, тобто до закінчення сезону відпусків та закриття самого санаторію. Після цього сім'я була вимушена переїхати до одеського Будинку Колгоспника. Але там вони мешкали недовго, бо М. Чайковському, як професору, надали окрему трикімнатну квартиру за адресою: вул. Розумовського, 2/4. кв. 95.

Символічно, що на табличці кризь нову назву вулиці проглядає стара. Сьогодні в одній із сусідніх квартир цього будин-

ку мешкає відомий одеський красзнавець Валерій Петрович Нетребський, який надавав мені допомогу при написанні цієї статті. В своїй книжці «Аура Молдаванки» Валерій Петрович так описує цю вулицю: «Розумовську вулицю, до недавнього часу іменували Орджонікідзе, її можна вважати найстарішою вулицею Одеси. У крайній мірі, в її нижній частині проходила стара Бендерська дорога» [5].

Заняття в Інституті Народної Освіти почалися з 1 жовтня. У 1929 р. інститут мав два факультети: професійної освіти (Профос) та соціального виховання – (Соцвих). Перший готував учителів для повних середніх шкіл, другий – для семирічок. К. Чайковська згадувала, що «Деканом Профоса був Петро Йосипович Потапов, Соцвиху – Роман Михайлович Волков... Крім того працювали ще два національні факультети: німецький та єврейський» [1]. Катерина Миколаївна називає ім'я декана Профоса – Петро Йосипович Потапов, завдяки якому згодом було створено Одеський педагогічний інститут. 90-річна Наталя Михайлівна Пашковська колись вчилася на Профосі і згадує, що коли вона там вчилася, завідувачем кафедри був Георгій Йосипович Потапенко, котрий був театралом, біологом, директором університетського ботанічного саду, під час війни – директором Будинку Вчених. Після війни він був репресований за співдружність з румунською окупаційною владою.

Кафедрою математики завідував Іван Юрійович Тимченко, колишній приват-доцент Новоросійського (Одеського) університету, нащадок давнього запорозького роду. Катерина Миколаївна так згадує цю людину: «Іван Юрійович мав глибоку та всебічну освіту... був великим знавцем історії математики. Сердечна, життєрадісна людина, він до Чайковського ставився вельми дружньо, допоміг йому зорієнтуватися у складних умовах нового середовища» [1].

Катерина Миколаївна так згадує батьківське життя в Одесі: «Батьку було 42 роки... в перспективі була цікава та жадана робота у вузі Великої України... Батько багато пра-

цював. Читав лекції на українській мові, а на німецькому факультеті – на німецькій мові...» [3]. А от як сам М. Чайковський розповідав про нове життя: «Тепер мій дім тут, у сонячній Одесі, у державному університеті, де вільно звучить наша мова, де студенти й професора – свояки мені та брати. Як тут добре, як вільно – і у фізичному, і у духовному розумінні слова... Я був другим (після Т. М. Василичина – автор), хто читав математику по-українськи» [3].

Наукове життя не тільки в університеті, але й у самій Одесі було бурхливим. У 1923 р. в Одесі був відкритий перший у історії країни Будинок Вчених. Ця подія відбулася завдяки «Постанові про Всеукраїнський комітет сприяння вченим» (31. 10. 1921). За роки існування в ньому діяло більш ніж 60 наукових суспільств, секцій, семінарів, клубів, якими керувало біля 140 видатних вчених Одеси. Одна із секцій мала назву «Наукова механіко-математична» – якщо враховувати, що саме в той час, завдяки зусиллям Миколи Андрійовича, створюється новий фізико-хімічно-математичний інститут, то можна допустити, що і в цій секції він, як мінімум, брав участь. Це підтверджують і його спогади: «Адміністрація ІНО (Інститут народного виховання – авт.) утворила мені добри умови, як у бити, так і для роботи. Я відразу ж включився в громадське життя і за весь час мого перебування в Одесі працював по професійній лінії: у Місткому інституті, у Бюро селекції наукових робіт, у правлінні Комітету зі сприяння вченим (у Будинку Вчених – авт.) Я починав вивчати класиків Марксисту – Ленінізму, але це мені давалося туго...» (Справа № 1068. Автобіографія) [4].

Крім того він займався наукою. За ці три роки в Одесі він видав, крім вже згадуваної «Української математичної наукової бібліографії», ще статті: «До теорії дискримінанти алгебраїчного рівняння», «Про счислення множин раціональних чисел» та ін., приймав участь у республіканській комісії з розробки українського термінологічно-фразеологічного математичного словника, готував до видання роботи до матема-

тичного розділу Української Радянської Енциклопедії.

В тих самих спогадах, написаних власноруч дрібним, чітким почерком в перші дні арешту читаємо і такі рядки: «Мені не легко приходилося...з роботою такою дуже відмінною від західно-європейської академічної роботи... Я від самого початку постановив собі бути дуже обережним і на зовні вести себе як надзвичайний радянський громадянин; зразки такої поведінки я незабаром побачив на своїх знайомих...». І трохи далі: «У всіх моїх листах до Галичини я на всякі способи розхвалював тутешні відносини в дуже ентузіазному тоні...» [4].

Невже ж він таки був незадоволений своєю роботою в Радянській Україні? Якщо так, то вряд чи він став сприяти переїзду до Одеси своїх знайомих вчителів та учнів з Галичини: «Я був цілком задоволений моєю новою роботою та новим середовищем... і радий був залучити на Радянську Україну деяких моїх знайомих, котрі під Польщею тільки прозябали, а тут могли вчитися та й працювати» [4].

Здавалося, що все в житті М. Чайковського налагодилося і в побуті, і на роботі. До 1931 р. М. Чайковський вже має 31 наукову та 24 науково-популярні роботи (в тому числі і про шкідливість алкоголізму). Дома він нібито казав своїй родині про свою працю в ІНО: «Зі мною носилися, як баба зі ступою...»[4]. Але вже до 1933 р. його працездатність уповільнюється через перевантаження громадською працю. За 1932 р. він надрукував лише 2 статті «До теорії дискримінанта алгебраїчного рівняння» та «Про зчисленність множини раціональних чисел» у «Журналу математичного циклу ВУАН» за 1932 р. та разом з В. Кучером опублікував переклад з німецької статті «Початок диференційного та інтегрального числення» професора Г. Ковалевського. За цей рік він також підготував переклад з німецької I тому підручника Ф. Клейна «Елементарної математики з точки зору вищої», працював над атласом кривих, але... Не так сталося, як бажалося...

20 березня 1933 р. Микола Андрійович вийшов із дому до

роботи і не повернувся... Цього дня його було заарештовано біля Наукової бібліотеці ім. Мечникова... Перші сторінки Справи № 1068 — допиті його учнів та товаришів були датовані ще 10 грудня 1932 р. Зараз, коли читаєш ці сторінки та сторінки допиту М. Чайковського, виникає запитання: чому науковців так наполегливо змушували признатися в контрреволюційній діяльності? Він кілька разів задавав слідчому запитання, в чому його обвинувачують, але неодмінно чув відповідь, що сам винен знати та й сам винен зізнатися у своїй діяльності.

З одного боку з контрреволюцією в країні було вже майже покінчено. А з іншого, партія вже виховала ціле покоління «полум'яних бійців революції» полуписьменних, а то і зовсім неписьменних, які тільки то й могли, що воювати «за правое дело». До того ж за всі негаразди в економіці (в тому числі і голод) потрібно було знайти винних. Але ж «полум'яний боєць революції», та ще при владі, не міг бути винним, а от вчені з-за кордону, тим паче з польської Галичини, — це вже інша справа! — от де ворог народу! По статистиці саме на 1933 — 1934 рр. припав пік переслідування вчених в Україні.

Протокол, що був складений при обшуку, був написаний олівцем на товстому, жовтому папері «Лосєвим» (посада Лосєва ніде не вказана — авт.). Перекладати на українську мову не хочу, бо цікава сама стилістика цього документа. Отже: «Протокол абыска. При обыске изъяли чемодан принадлежащий Чайковскому, хранившийся у гр. Тимченко. Баранова II кв. I. В чемодане кроме одежды не оказалось изъято ничево небыло. Изъята одна пишущая машинка принадлежащая гр-ну Чайковскому, для доставление в отдел ГПУ» [4].

Невже ж чемодан з одягом та пишуча машинка були підставою до порушення справи? Не тільки. До справи напочатку підшити сторінки допитів Іванченко Ю. І., Винницького Т., Мануляка В. Г., Західного М. М. та ін. З протоколу допиту (вірніше тільки однієї сторінки з допиту) від 10. 12. 1932 р. Ю. Іванченко — учня М. Чайковського, спадає на думку, що винен професор лише в тому, що запросив продовжити навчання та

допоміг улаштуватися в Одесі своєму колишньому учню з гімназії в Рогатині (Галичина). Юліан Іванченко також зізнається у тому, що він був активним діячем український націоналістичній організації «Пласт» та членом Української Військової Організації («УВО»). З цього протоколу дізнаємося, що доктор Сенчина також допомагав улаштуватися студентам з Галичини. Коли Юліан приїхав до Чайковського, то передав йому від якогось родича 30 рублів, мабуть, борг за розпродане майно при від'їзді з Галичини. Але цей факт згодом перевернули як плату за якусь шпигунську послугу. Увесь допит крутиться навколо організації «УВО». Під кінець допиту Ю. Іванченко «зізнався», що професор М. Чайковський довірив йому вести націоналістичну пропаганду серед інститутської молоді [4].

На наступній сторінці допиту показання Тараса Винницького від 28. 02. 1933 р. відкривають перед нами Миколу Андрійовича як патріота України: «У бесіді з Чайковським він казав: «Сучасне й майбутнє України, вся наша орієнтація на ту-тешню Україну. Сама Галичина існувати не може, а поляки самостійності їй не дадуть, так як вони винні укріпити свої кордони від більшовиків, як що тут буде самостійна Українська держава, хоча б то під протекторатом третьої держави, то поляки винні будуть уступити та буде відроджена єдина Україна... зараз сіли на роботу... виховувати свою власну інтелігенцію, як керівників і у потрібний момент підняти голос в праві на існування». Нібито ці слова вірні, але у протоколі допиту самого М. Чайковського про Т. Винницького читаємо: «Винницького (Кюнца) в Тернополі я не знав, а знав його сім'ю...» [4]. Теж саме і з показами Західного та Вовка. Так як же Микола Андрійович міг довіряти свої думки людям, котрих він не знав? В інших протоколах є такі ж самі невідповідності. Але і в цих допитах і інших всі відзначали, яку велику наукову та громадську роботу проводив Микола Андрійович в Одесі.

На жаль і самого М. Чайковського змусили давати показання і проти знайомих та й проти самого себе. Для цього його викликали на допити (як він згодом сам підрахував) 169

разів, заарештовували його дружину, та показали її свідчення проти чоловіка... Через деякий час М. Чайковський сам здивувався цьому факту: «До сіх пір не можу зрозуміти як Шперлінгу (слідчий, що допитував його дружину – авт.) вдалося так штучно «состряпати» цю провокацію, бо жінка, крім своєї біографії нічого не писала» [4]. Пізніше, у своїй апеляції він згадував ці допити так: «Нарешті я побачив безглуздя мого запирання та я почав писати свої «признання». В мені прокинулася письменницька жилка, я почав вигадувати якийсь кримінальний роман, вигадував всілякі епізоди та сцени, вигадував якісь прізвища нібито моїх агентів» [4].

На одному з таких допитів керівником Української Військової Організації М. Чайковський назвав себе. Від своїх показань М. Чайковський відмовлявся чотири рази, але в справі існує лише одна відмова. Ці відмови не врятували – його судили заочно і осудили на 10 років... 10 років таборів на півночі, потім – «вільне» поселення у Томську, Семипалатинську, Уральську... І звідусіль йдуть листи від Миколи Андрійовича с проханням про перегляд його справи... Раз за разом перечитують справу, яку склав слідчий Толкачов. І кожен раз приходять довгоочікувані відповіді, але кожен раз там таке безвихідне слово «відмовити», «відмовити», «відмовити»...

Але М. Чайковський вирішив будь чого добитися перегляду справи, для цього він у 1956 р. пише ще одного листа до прокурора, де з математичною точністю доводить абсурдність всієї цієї справи. Мабуть той факт, що слідчий Толкачов, який так наполегливо «допоміг» професору М. Чайковському зізнатися у злочинності своєї діяльності, через деякий час був страчений як «ворог народу», теж зіграв на користь Миколи Андрійовича. 29 жовтня 1956 р. у справі № 1068 за 1933 р. був підшитий ще один документ: «Постанову трійки при Колегії ГПУ УСССР від 14 листопада 1933 року в відношенні Чайковського відмінити її справу проти нього зупинити за необґрунтованістю обвинувачень. Військовий прокурор Одеського військового округу гене-

рал-майор Попов». Нарешті Микола Чайковський повернувся до Львову, в Одесі він більше не був...

Дякую усім, хто допоміг мені у написанні цієї статті: Нетребському Валерію Петровичу, Ніточко Івану Івановичу, Жековій Світлані Дмитрівні, Потапенко Світлані Георгіївні, Матвеєвої Світлані Георгіївні.

Література:

1. Чайковська К. М. Одеські сторінки життя мого батька // Одеський Університет. – 1994. – 3 лютого.
2. Чайковський М. Українська математична наукова бібліографія (1894 – 1929). – Одеса, 1931.
3. Малинова Г. Л. Из-под покрыва тайны. – Одесса, 2002.
4. Державний архів Одеської області. – Ф. Р-8065. – Оп. 1. – Спр. № 1068 (1933).
5. Нетребский В. П. Аура Молдаванки. – Одесса, 2009.

*ОДЕССА НАШЕГО ПОКОЛЕНИЯ
ДОКУМЕНТЫ ЭПОХИ*

*Леонид Кучеренко,
журналист*

*ИЗ ВОСПОМИНАНИЙ:
ТАК НАЧИНАЛИСЬ «ЧЕРЕМУШКИ»*

До конца 50-х-середины 60-х годов одесситы в массе своей жили либо в коммуналках либо в неповторимых одесских двориках. И те и другие были неоднократно воспеты в книгах, фильмах, анекдотах и даже опереттах. Они создавали неповторимый одесский колорит, но одно дело любоваться этим со стороны, совсем другое — так жить. Тесноту и неудобства от постоянного близкого общения даже с очень хорошими людьми рано или поздно надо было решать. И взялся за это в масштабе всего СССР главный реформатор всей страны Никита Сергеевич Хрущев. Слегка отдохнув от покорения Целины и кукурузации всей страны, он взялся за широкомасштабное жилищное строительство «с южных гор до северных морей».

Повсеместно стали возникать однотипные районы из однотипных домов, сразу же метко окрещенных «хрущовками» или «хрущобами». Районы получили название «Черемушки». Связано это было с модным тогда одноименным кинофильмом-опереттой на музыку Дмитрия Шостаковича. В этих домах не было ни технического этажа, ни лифтов, ни мусоропроводов, ни нормальной звукоизоляции. Главной особенностью стали пресловутые совмещенные санузлы, сразу же ставшие мишенью юмористов и куплетистов. Правда, через десятилетия смешки потихоньку утихли, а одинокие и малосемейные жильцы более «молодых» домов стали в целях увеличения жилплощади перестраивать отдельные санузлы в совмещенные.

В Одессе, впрочем, как и в Москве, первые «хрущовки» в 1959 году стали строить в юго-западной части города, на месте

военных полигонов, находившихся на 1-й станции Черноморской (ныне Люстдорфской) дороги. Предназначались они сначала в основном для работников одесского порта и офицеров Одесского военного округа. Срок их службы первоначально предполагался в 25-50 лет, они уже пережили свой срок, позднее специалисты продлили максимально возможный срок их службы до 150 лет, при условии надлежащего ухода за сооружениями. Кстати, во время землетрясения в Армении 1988 года именно «хрущовки» разрушались намного меньше так называемых «сейсмостойчивых» зданий, построенных гораздо позднее.

Место было выбрано не случайно — ничего не надо было специально сносить. Это загородное степное место еще в XIX веке предназначалось для выпаса скота, а позднее использовалось как стрельбищное поле для многочисленных военных частей, расквартированных в Одессе, а также как место расстрела приговоренных как до революции, так и перед войной и в войну. Сначала строили вдоль трамвайной линии, позднее эти дома местные жители называли «старый массив», в отличие от «нового массива» от улицы Новоселов (ныне Академика Филатова) до 25-й Чапаевский дивизии. Потом появился военный городок на третьей станции Черноморской дороги, ограниченный улицами Летчиков (ныне Валентины Терешковой) и Аэродромной (ныне Космонавта Комарова), заканчивающейся первой на «Черемушках» школой № 33 и заводом «Промсвязь», называемой местными жителями просто «Радиозавод». Не было ни парка Горького, ни Варненской, на месте которой стоял завод ЖБИ. По вечерам именно здесь любили развлекаться дети, катавшиеся на гигантском (для них) транспортере и прятавшиеся в пирамидах из железобетонных колец диаметром метра полтора.

Мы играли в индейцев и разведчиков. Единственным очагом культуры для жителей «Черемушек» был кинотеатр «Вымпел», достать билеты в который было весьма непросто, особенно в выходные дни. Походы в кино тогда были праздником, но мы находили и другие развлечения. Там, где сейчас находится перекресток Космонавтов и Академика Филатова, размещалось

огромное озеро, по которому мы, дети, сражались на собственноручно сколоченных плотках, осваивая технику абордажа, представляя себя пиратами и конкистадорами.

Самым модным спортом, кроме футбола, был велосипедный. Благо дорог было немного, мы ездили на Судоремонтный поселок, за «озеро», а потом и к институту Таирова, это уже было целое путешествие с привалом на уровне современных оптовых рынков. Вместо нечетной стороны улицы Летчиков было кукурузное поле, где мы занимались мелким воровством. После початков молочной и молочно-восковой спелости начал бунтовать кишечник, но это нас не останавливало.

Тогдашний Массив окружали дома частного и участного сектора, вокруг которых росли плодовые деревья. Как прекрасны были украденные черешня, виноград и абрикосы! И не беда, что мамы покупали нам фрукты — похищенные были всегда намного вкуснее! А уж шелковица была лакомством все лето, мы ходили с черными губами и пятнами на одежде. Так что витаминов и адреналина нам хватало. Совершенно потрясающий сад рос возле 33 школы, мы все работали там на уроках ботаники, зоологии, биологии и анатомии. Мы белили стволы, собирали гусениц, пололи сорняки между деревьями.

В середине 60-х застроилась четная сторона улицы Валентины Терешковой, появились Варненская, Академика Филатова, Генерала Петрова и Космонавтов. Побежали первые «черемушкинские» троллейбусы — 9, 10 и 11. Появилось новое слово «кооператив». Первое время купить такую квартиру можно было без очереди — у большинства просто не было таких тогда сумасшедших денег, другие просто ждали получения государственной. Я лично знал женщину, таким образом надеявшуюся дождаться «шаровой» квартиры из рук доброго и справедливого Государства. Когда она потом подсчитала, сколько потратила на съем квартиры за 10 лет, то поняла, что лучше бы купила кооператив.

На Варненской таких домов было много, жили там семьи моряков. По сравнению с военными семьями они жили лучше

материально, а самое главное — эти дети приносили в школу совершенно невероятные вещи — жвачку и шариковые ручки. Иметь их считалось шиком, а учителя запрещали ими писать, считая, что мы портим почерк. Самыми ходовыми были четырехцветные ручки, у некоторых были даже толстые 16-цветные, ими было неудобно писать, зато это было «высшим пилотажем»! Приближалась эпоха джинс, для многих из нас таких же недоступных, как позднее дубленки и первые видеоманифоны. Район рос и расширялся. Появились улицы Гайдара и Якира. Застроилась нечетная сторона Кордонной (ныне Маршала Малиновского). Появился парк Космонавтов (так изначально называли будущий парк Горького), а в нем две приманки для подростков — летний кинотеатр (в просторечии «Сарай») и шашлычная «Свисток» (не знаю, было ли у нее официальное название) с замечательными шашлыками по 36 копеек за половину шампура.

Потом в 1969 году в честь 100-летия «Буревестника революции» парк переименовали в его честь и торжественно заложили первый камень его будущего памятника. Правда, потом, после открытия кинотеатра «Москва», камень тихо и незаметно перенесли на противоположную сторону кинотеатра. Может, я ошибаюсь, но молодежь и подростки тогда меньше курили и выпивали. А уж о водке и речи не было. Помню, как мы распили на пятерых бутылку «Вермута» на Варненской за будкой с газированной водой и все пятеро были пьяными. Долго повторять эксперимент не хотелось. Мы ходили в кафе «Лотос» на Генерала Петрова и наслаждались мороженым из металлических вазочек, пирожными и разнообразными соками. Заканчивались веселые и беззаботные для нас шестидесятые.

Впереди была большая жизнь с ее проблемами. Вместе с нами рос и город. Появились многоэтажки на поселках Котовского и Таирова. Помню шок от «кляушки». Мы ее обходили со всех сторон и считали ее целым городом. Наш район все равно был тихим и патриархальным, что сейчас просто кажется невероятным. Не было игровых автоматов, много-

численных баров и «наливаек» (их тогда можно было посчитать по пальцам), движение было вялым и не мешающим пешеходам. Мы тогда никуда не торопились. Это время уже не вернешь, но интересно, когда же жили правильней — тогда или сейчас? И как будут жить следующие поколения нашего замечательного города, наших несравненных, любимых и патриархальных «Черемушек»?

Дмитрий Урсу,

профессор ОНУ имени И. И. Мечникова,

доктор исторических наук

АПОЛОГИЯ ОТРИЦАНИЯ ИЛИ ПОИСКИ ИСТИНЫ

*(рецензия на монографию: Левченко В. В. Історія
Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.):*

позитивний досвід невдалого експерименту.

– Одеса: ТЕС, 2010. – 428 с.).

В центре внимания автора монографии – история Одесского института народного образования (1920–1930) – приемника Новороссийского университета и одного из предшественников Одесского государственного университета, что особенно вызывает интерес в канун 150-летия Одесского национального университета имени И. И. Мечникова, первого и ведущего вуза на юге Украины.

В книге сделана удачная попытка систематического изложения истории крупнейшего высшего учебного заведения в Одессе в контексте послереволюционной трансформации системы высшего образования Украины. Основное внимание обращено на выявление тенденций реформы высшей школы через призму изменения политической системы в стране, отношения власти к высшей школе и проводимых мероприятий по украинизации образования.

Научное исследование данной проблематики продиктовано актуальностью изучения на современном этапе исторического опыта тенденций реформирования системы высшего образования в 1920–30-е гг. Многие характерные черты и линии, которые имели концептуальные основания, наметились ещё в дореволюционный период, но с политическими перипетиями 1920-х гг. получили гипертрофированный результат. Исследовать историю становления и развития высшей школы в те годы не-

обходимо не только с целью изучения конкретно выделенного вуза, но и воссоздания наиболее полной целостной истории человеческой культуры, общественно-педагогической мысли.

Монография, публикуемая на основе успешно защищенной кандидатской диссертации, является большим научным трудом, написанным в результате многолетней, кропотливой работы в архивах и библиотеках. Достаточно отметить обширность использованной автором научной литературы — несколько сот источников, в том числе: документы из двадцати пяти фондов центральных и областных архивов (С. 411–412). Такой гигантский перечень литературы доводилось видеть не часто, хотя за годы научной практики приходилось рецензировать сотни кандидатских и докторских диссертаций. Можно сделать вывод, что В. В. Левченко, тщательно изучив исследуемую проблему, ввёл в научный оборот большой массив неопубликованных материалов, что делает его исследование научно достоверным. А ввод новых фактических сведений позволяет говорить о новизне работы, её практической значимости для исторической науки. Кроме того автор проштудировал довольно немногочисленную специальную литературу по теме, так как предшественников, по правде говоря, у него было не так много, да и писали они фрагментарно и без документальных источников. Эти книги и статьи и были подвергнуты критическому анализу и выявлены те вопросы, которые прежде или вовсе не изучались, или же затрагивались «по касательной».

В результате системного анализа всего спектра данных В. В. Левченко сформулировал логичную и отвечающую требованиям практически всех специальных наук, теорию, которая описывает десятилетнюю историю Одесского института народного образования. Выводы и обобщения подтверждаются работами других учёных и не вступают в противоречие ни с одним спектром источников. Это, в свою очередь, свидетельствует о правильности и взвешенности выработанной автором теории.

В монографии все необходимые структурные элементы налицо: введение с постановкой проблемы, целью и задачами

исследования, пять разделов, в которых подробно продемонстрирована история Одесского института народного образования, его организационная структура, формирование контингента студентов и преподавательского состава, учебная и научная деятельность. Показана нестабильность учебных планов и программ, «зуд» реорганизаций и псевдореформаторства в ломке учебного процесса, противоречивые последствия украинизации. Изложение всех аспектов деятельности института гармонично характеризуется вкраплениями биографических фактов его персонажей. Пристальное внимание автора к «человеческому фактору» — положительная черта данной монографии. Иллюстративный материал и приложения в виде таблиц и схем (С. 283–393) являются органическим дополнением монографии и её украшением. В данном виде работа имеет законченный вид и новаторский, творческий подход.

Следует отметить, что В. В. Левченко много внимания уделяет практическому применению полученных результатов в монографическом исследовании, подтверждением чего являются 75 публикаций, как в украинских, так и российских научных изданиях (С. 413–419).

В своих выводах В. В. Левченко справедливо отмечает, что история деятельности Одесского института народного образования — это история постоянной борьбы вуза за право на существование и развитие, а его успехи были достигнуты объединёнными усилиями преподавателей и студентов. И если учебные программы вуза в первый период его деятельности (1921–1923) незначительно уступали предшественнику — Новороссийскому университету, то в дальнейшем сильно отличались от университетского уровня подготовки специалистов высшей квалификации. Автор также отмечает, что большая часть преподавателей института негативно относилась к проведению политики украинизации, в связи с чем вуз оставался преимущественно русскоязычным. Несмотря на эти серьёзные трудности, Одесский институт народного образования является одной из самых ярких страниц истории высшей школы не

только в Одессе, но и в целом в Украине.

При всех позитивных аспектах монографии, хотелось бы указать на некоторые замечания, которые сводятся к следующему — уточнению общей концепции проблемы. Необходимо было сконцентрировать внимание на то, что объективной предпосылкой ломки высшей школы и ликвидации университетов был революционный, катастрофический переход от элитарной модели к массовой, с её демократизацией и пролетаризацией. Эти радикальные изменения не могли не привести к резкому падению интеллектуальных и профессиональных стандартов, к узкому практицизму и делячеству, иначе говоря, к дефундаментализации. Это была не реконструкция, а деконструкция (разрушение) на основе нигилистического отрицания традиций классического университета, коим являлся предшественник Одесского института народного образования — Новороссийский университет. «Ликвидаторы» (инициаторы радикальных реформ высшей школы УССР) — Г. Ф. Гринько, Я. П. Ряпшо и Е. Н. Щепкин — руководствовались левыми, «пролеткультовскими», псевдоноваторскими идеями, вследствие чего десятилетний опыт внедрения советской украинской модели высшей школы окончился полным крахом.

Поэтому, на наш взгляд, апология, идеализация истории Одесского института народного образования — недопустима. Действительно, в вузе работали видные учёные, некоторые его выпускники впоследствии прославились, — это верно. Но не благодаря реформе Гринько-Ряпшо, а вопреки ей. Этот вывод автор удачно акцентировал в подзаголовке к своему труду: «Позитивный опыт неудачного эксперимента». Стало быть, перед читателем предстаёт не апология отрицания, а убедительная картина восстановленного исторического прошлого.

Наши пожелания, которые всегда может дать специалист работе такого масштаба, подлежат, безусловно, дополнительному изучению. Что, однако, на рецензируемую работу В. В. Левченко никакой негативной тени не может бросить. В целом монография В. В. Левченко представляет самостоятель-

ную законченную работу и является ощутимым вкладом учёного в разработку проблематики истории системы высшего образования Украины.

Считаю исследование В. В. Левченко объективным, точным, методологически грамотным, объединяющим большинство имеющихся на сегодня научных данных по истории высшей школы Одессы. Книга отвечает задачам высшего образования сегодняшнего дня и целям развития истории науки.

В заключение хотелось бы высказать пожелание о необходимости иметь такие же основательные книги по истории других высших учебных заведений и научно-исследовательских учреждений Одессы. Среди вузов назову сельскохозяйственный, медицинский, политехнический, кредитно-экономический, воднотранспортный и мукомольный институты, а среди учреждений академического типа наиболее загадочным, на мой взгляд, является селекционно-генетический научно-исследовательский институт, носивший много лет имя злого гения науки — Т. Д. Лысенко. Этот лжеучёный нанёс такой тяжкий урон экономике и науке СССР, какого не мог бы нанести и злейший враг. Правдивая, объективная картина развития старейшего в городе научно-исследовательского центра действительно необходима, ибо неосмысленное на всю историческую глубину и непреодоленное прошлое всегда чревато опасными последствиями. Поиск истины, таким образом, должен быть продолжен.

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕСИКА

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

Історико-краєзнавчий науковий альманах

Випуск 13

Українською та російською мовами

Технічний редактор Л. Нарушевич

Коректор Н. Чолак

Обкладинка М. Балобанов

Підписано до друку 30.01.2012. Формат 60x84 1/16

Гарнітура Bodoni СТТ. Друк офсетний.

Фіз. друк. арк. 17,4. Ум. друк. арк. 16,26.

Наклад 300 прим. Зам. № 27-02.

Видавничо-поліграфічне підприємство «Друкарський дім»

Свідоцтво ДК2 № 1732 від 29.03.2004.

Одеса, вул. Садова, 3. Тел.: 32-82-04

E-mail: p_dom@tvweek.odessa.ua